

DA

ÚTON A VILÁGBAN AZ IGAZSÁG FELÉ

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
III. DIES ACADEMICUS KONFERENCIÁJÁNAK
TANULMÁNYAI

2024

ÚTON A VILÁGBAN AZ IGAZSÁG FELÉ

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
DIES ACADEMICUS

III.

Sorozatszerkesztő:
VINCZE KRISZTIÁN

ÚTON A VILÁGBAN AZ IGAZSÁG FELÉ

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
III. DIES ACADEMICUS KONFERENCIÁJÁNAK
TANULMÁNYAI

(2024. április 16.)

Szerkesztő:
CZILLI MÁTÉ

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2025

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA
A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
REKTORI HIVATALA

Borítóterv és tipográfia:
SIKLÓSI PÉTER

© SZERZŐK, 2024

ISBN 978 963 612 190 7
online ISBN 978 963 612 191 4
ISSN 3004-2380

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 BUDAPEST, VERES PÁLNÉ UTCA 24.
SZENTISTVANTARSULAT.HU
FELELŐS KIADÓ: FARKAS OLIVÉR IGAZGATÓ
NYOMDAI KIVITELEZÉS: INNOVARIANT NYOMDAIPARI KFT., ALGYŐ
FELELŐS VEZETŐ: DRÁGÁN GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő	7
BÖGRE ZSUZSANNA Vallás és reziliencia. Reziliens mintázatok egy kalocsai iskolanővér élettörténetében (1950–1990)	11
CSEREY GYÖRGY A mesterséges intelligencia biztonsági kihívásai: A jövő technológiájának védelme és felelősségteljes használata	25
CSIGÓ KATALIN A kényszerbetegség a neuropszichoanalízis megközelítésében	36
DOMOKOS GYÖRGY A Vestigia-kutatás: utak a filológiától a történettudományig, a művészettörténetig és a régészetig	45
GÁSPÁRI ZOLTÁN Idegi jelátvitelben részt vevő fehérjemolekulák és komplexeik: kísérletek és modellezés	57
LÁNCOS PETRA LEA A sértettek méltóságát őrizendő: A Nemzetközi Büntetőbíróságon szervezett tolmácsolás és terminológiai munka	64
LIMPÁR ILDIKÓ A fanatikus képmutató mint vérszívó szörnyeteg: Rabiátus lelkiismeret a Mise éjfélkor című Netflix-sorozatban	80
MATUSZKA BALÁZS, FEKETE-GÁL MARTINA, MAKARA MIHÁLY Az ártalmas gyermekkori élmények összefüggései a felnőttkori egészségkárosodással – adatok, tapasztalatok, megelőzési lehetőségek	95

TAKÁCS LÁSZLÓ

Az értelmezés ereje

(Néhány megjegyzés a Gal 2,11–14 értelmezéstörténetéhez)

114

TUSOR PÉTER

Prímás és herceg. Az esztergomi érsekek világi precendencia

igényének előzményei 16. században

122

KÖSZÖNTŐ

Főtisztelendő Rektor Úr! Tisztelt Egyetemi Vezetőség, tisztelt Kollégák,
tisztelt Hallgatóság!

Nagy örömmel és tisztelettel köszöntök mindenkit a Pázmány Péter Katolikus Egyetem idei *Dies Academicus*-án, mely akadémiai nap egyetemünk teljes közösségének ünnepi eseménye! Nemcsak az oktatók és kutatók, hanem egyben a hallgatók ünnepe is, továbbá minden alkalmazotté és munkatársé, akik intézményünkhöz tartoznak. A *Dies Academicus* egyfajta konferenciának tekinthető, melyen az egyetem docensi és egyetemi tanári címet elnyert oktatói egy-egy előadáson keresztül mutatkoznak be. Ezek az előadások teszik lehetővé, hogy kiterjedt intézményünk oktatói jobban ismerjék a különböző karokon működő kollégákat, megismerhessék kutatási területüket, tudományterületükön elért eredményeiket, s bepillantást nyerhessenek az adott tudományterület legfontosabb kurrens kérdéseibe és alkalmazott módszereibe.

Gilbert Ryle angol analitikus filozófus *The Concept of Mind* című könyvében elmefilozófiai fejtegetéseinek egyik pontján egyszerű hasonlatot hoz, amikor a test és az elme fogalmait, s viszonyukat próbálja megvilágítani.¹ Szemléltető példája szerint van egy idegen, akit körbe vezetnek Oxfordban, s megmutatják neki puzzle-szerűen a különböző kollégiumokat, a laborokat, könyvtárakat, előadótermetet, az egyetemisták által használt sportpályákat, az intézeteket, az adminisztratív irodákat. Körbevezetését követően azonban az egyetem vendége zavartan megkérdezi: „De akkor hol van az egyetem?” A válasz természetesen az, hogy „mindez”, „az előbb látottak” az egyetem, hiszen az egyetemet mindezen épületek egésze teszi ki. Ha tovább szeretném gondolni ezt a hasonlatot, hozzáfűzhetném az előbbiekhöz, hogy az egyetem egyáltalán nemcsak minden épület együttese, hanem attól jóval több. Azontúl, hogy az egyetem jelenti, illetve magában foglalja az intézményi épületeket, magában foglalja az oktatókat is, akik tanítanak, akik újabb és újabb tudást szereznek és adnak tovább. A mai nap kontextusában az egyetemet elsősorban azok az oktatók alkotják, akik az intézményi épületeket, az előadótermetet szellemi tartalommal töltik meg. Emberi testünk fizikai, térbeli körülzártaság, amit élővé, beszélővé, kommunikálóvá, mentális tartalmakat hordozóvá és kifejezővé szellemünk tesz. Ennek mintájára az egyetem épületeit, az előadótermetet és szemináriumi termeket az oktatók munkája, működése és hatása teszi igazán egyetemmé, mint

¹ Ryle elsősorban a karteziánus szemléletmód mögött álló kategóriahibára akar rámutatni a hasonlaton keresztül. Vö.: RYLE, GILBERT: *The Concept of mind*, London, Penguin Books, 1949, 17–18.

ahogyan a könyvtári helyiségeket az olvasott, megértett és feldolgozott szövegek. Ahhoz pedig, hogy egy egyetem fejlődjön, jobb, erősebb, értékesebb legyen, ahhoz az oktatók előrehaladása, fokozataik megszerzése, az akadémiai életben való előrelépés szükséges. Minél több életet, szellemet akarunk meglévő épületeinkbe, annál inkább az elkötelezettség mentén való szakmai kiválóságban kell erősödnie minden egyetemi oktatónak.

A mai napon tizenkét olyan oktatónk előadását hallhatjuk, akik egyetemünk létét ezen a síkon erősítik. Isten éltesse őket elért sikereikben, – köszönet az egész egyetem nevében, hogy időt, energiát, áldozathozatalt nem sajnálva, nemcsak egyéni szakmai útjukon haladtak előre, hanem ezzel együtt a Pázmány Péter Katolikus Egyetemet, annak hírnevét, minőségi mutatóit is előre vitték! Munkájukhoz, teljesítményükhöz gratulálunk, jövőbeli feladataikhoz további sok sikert kívánunk!

Szent Edith Stein egyik levelében arról számol be, hogy megtérését követően fedezte fel, a vallásos élet nem azt jelenti, hogy elszakadunk a világtól és szemlélődő életmódot folytatunk. Sőt, még a leginkább szemlélődő életmódban sincs jogunk ahhoz, hogy elvágjuk magunkat az élettől és a világ dolgaitól. Minél mélyebben vonzódunk Istenhez, annál inkább kell egyidejűleg mennünk a világ felé is. Ebbe a kettős mozgásba helyezi a kármelita apáca a tudományos munkát is, amelyet meglátása szerint istenszolgálatként is lehetséges gyakorolni. A tudós tényekkel foglalkozik, a tények összefüggéseinek világát vizsgálja, ám Edith Stein hozzá fűzi: „*A fontos az, hogy legyen számunkra a tények közepette egy nyugalmas sarok, ahol az ember Istennel tud társalogni, mintha egyáltalán semmi más nem létezne, és ezt naponta megtenni. [...] Végül is az ember egyszerűen pusztá eszköznek tekinti magát, különösen is a tehetségeket, amelyekkel dolgoznia kell, a mi esetünkben az értelmet, amelyet nem úgy tekintünk, hogy azt mi kezeljük, hanem úgy, hogy azt Isten használja bennünk.*”² Tehát a tudományhoz használt értelmünket képesek vagyunk Istennek átadni, hogy Ő használja azt bennünk. Az emberi értelem nemcsak önállóságában, saját racionalitásában tud működni, hanem képes fontos szerepet betölteni Isten és a világ összekötésében, képes Isten világunk felé közeledésének eszközévé lenni. Ennek felfedezésére és gyakorlására invitál minden keresztény értelmiségit Edith Stein levelének részlete.

XVI. Benedek pápa gyakran tette szavá, hogy az értelem önmagában nem független, egyáltalán nem autonóm, egyáltalán nem tévedhetetlen. Sokszor az éppen adott szellemtörténeti helyzet, az éppen kirajzolódó összefüggések egyenesen torzíthatják a látását. Az értelem végnélküli abszolutizálása pedig sajnálatos módon akár az értelem patológiáihoz is elvezethet. Az emberi ételem épségét Benedek pápa szerint a hit képes garantálni, miközben az értelmet nélkülöző hit nem lenne em-

² Edith Stein 1928. február 12-én írt levele Callista Knopf speyeri domonkos nővérnek. Vö.: SZABÓ FERENC SJ: *Istenkeresők és megtérők. A XX. század konvertitái*, Budapest, Szent Gellért Kiadó és Nyomda, 2014, 124.

beri hit.³ Egyetemünkön magától értetődő a hit és az értelem szinergiában való gondolkodásmód, s úgy vélem, ez bizonyosan tükröződni fog a hamarosan hallható előadásokban is.

A tudományos eredmények nemcsak egyszerűen felhasználásra kerülnek, hasznosításuk sokkal inkább világunkban lévő folyamatokat generál, alakít, tendenciákat felerősít és meghatároz. Ha értelmünket rendelkezésre bocsátjuk, s megengedjük Isten eszközeként hatni, bizonyosan igaz hasznára szolgálunk majd a világnak, a közjót építve és szilárdítva. Legyen ez az egyik sajátossága a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatói és kutatói közösségének!

Köszönöm figyelmüket!

Vincze Krisztián
külügyi és tudományszervezési rektorhelyettes

³ Vö.: KNAPP, MARKUS: *Die Vernunft des Glaubens. Einführung in die Fundamentaltheologie*, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2009, 140–141.

Bögre Zsuzsanna

VALLÁS ÉS REZILIENCIA.
REZILIENS MINTÁZATOK EGY KALOCSAI ISKOLANŐVÉR
ÉLETTÖRTÉNETÉBEN¹
(1950–1990)

Kivonat

A szerzetesrendeket 1950. június 6. és szeptember 7. között feloszlatta a rákosi rezsim. Ez részletesebben annyit jelentett, hogy 23 férfi szerzetesrendet 2582 fővel, 40 apácarendet 8956 fővel tett földönfutóvá az állam intézkedése. Ezzel együtt 635 rendházat államosítottak, minden kártérítés nélkül. A történelmi távlathoz hozzátartozik, hogy 1990-ben, a rendszerváltás után összesen 938 férfi és 2441 női szerzetes visszatérésről tudunk.²

Kérdés az, hogy mi történt azokkal a szerzetesekkel, akik a szétszórás után is szerzetesnek tekintették magukat, ugyanakkor meg kellett élniük valamiből.

¹ A Kalocsai Iskolanővérek történetének feldolgozását lásd a rendtörténész tollából. BANGÓ BEÁTA: *A Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek társulatának története 1947–97-ig*, Budapest, Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek Társulata, 2000, illetve KŐFALVINÉ ÓNODI MÁRTA: *A Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek társulatának története 1860–1946*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2022.

A rend rövid története: „Az 1834-ben Regensburg püspöke által jóváhagyott szerzetesi közösség – amely a Miasszonyunkról nevezett Ágostonos Kanonisszák Kongregációja szabályzatának kibővített változata alapján élt – neve: Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek volt. 1851-ben Hirschlauban alapítottak zárdát, amely később elszakadt a müncheni központtól. 1854-ben Horazdiowitz lett az önálló cseh ág székhelye. Innen érkeztek az első nővérek 1860-ban Franz Mária Terézia vezetésével Kalocsára, Kunszt József (†1866) kalocsai érsek meghívására. Csehországban közben megindult a német anyanyelvűek elleni mozgalom, ezért a visszatérés oda nem volt ajánlatos. Kalocsán önálló anyaház alakult. A végleges pápai megerősítésre 1907 februárjában került sor. A társulat Magyarországon gyors fejlődésnek indult. A nővérek működése és valamennyi intézetük munkája a nép nevelésére irányult. A trianoni békeszerződés érzékenyen érintette őket. A harminc házból tizenhét Bácskában, három pedig szlovák területen maradt, ezekről le kellett mondani. A kalocsai nővérek 1926-ban kínai missziót is vállaltak. A háborús károk helyreállítása után 1948-ban az iskolanővérek legfontosabb működési területüket veszítették el: három tanítónőképző, egy óvónőképző, három liceum, egy mezőgazdasági leány-középiskola, tizenegy polgári, harmincegy elemi iskola, huszonhárom óvoda, két főiskolai leánykollégium, egy iparitanuló-otthon és egy árvaház ajtaja csukódott be mögöttük, körülbelül 12 500 tanulót vettek ki a kezükből. A feloszlatáskor közel ezer kalocsai iskolanővér élt hazánkban.” (BÖGRE – SZABÓ: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*, Budapest, 2010, 187.)

² Lásd BÖGRE ZSUZSANNA: *Túlélési stratégiák az 1950-ben „feloszlott” női szerzetesrendek körében*, Budapest, METEM, 2021, 39.

A tanulmány egy olyan szerzetesnő élettörténetét mutatja be, aki 1950 előtt a Miasszonyunkról nevezett Kalocsai (Szegény) Iskolanővérek tagja volt, majd a szétszórás után egyedül tartotta fenn szerzetesi identitását. Élettörténetének részleteiből megismerhetővé válik az a küzdelem, furfang, bátorság és alkalmazkodási minta, amelyekkel szerzetesként beilleszkedett a számára új és ellenséges politikai környezetbe. Beilleszkedését egyszerre jellemezte az alkalmazkodás és az ellenállás, ami lefedi a ma már divatosná vált reziliencia fogalom jelentését. Az alábbi elemzés arra tesz kísérletet, hogy egyéni sorson keresztül bebizonyítsa, a vallásosság fenntartása reziliens folyamatként is működhetett 1950–1990 között.

Az elemzésben röviden bemutatom a reziliencia fogalmának jelentését, majd egy kalocsai iskolanővér, Szperávia élettörténetét elemzem. Az élettörténetből kiemelttem olyan értelmező kategóriákat, amelyek az interjúalany jellemző magatartásformáit bemutatják. Végző következtetésként megállapítottam, hogy Szperávia társadalmi integrációja reziliensnek nevezhető, azt egyszerre jellemzi az ellenállás is és az alkalmazkodás is.

Religion and Resilience. Resilient patterns in the life story of a „Kalocsa (Poor) School Sisters named after Our Lady”

Abstract

The monastic orders were dissolved between 6 June and 7 September 1950 by the regime in Cracow. In more detail, this meant that 23 male monastic orders with 2,582 members and 40 orders of nuns with 8,956 members were made redundant by the state. In addition, 635 monasteries were nationalised, without any compensation. To put this in historical perspective, in 1990, after the change of regime, a total of 938 male and 2441 female monks returned.

The question is what happened to the monks who still considered themselves monks after the dispersal, but who had to make a living at the same time. This paper presents the life story of a female monk who belonged to the Kalocsa (Poor) School Sisters named after Our Lady before 1950, and then maintained her monastic identity on her own after the dispersal. The details of her life story reveal the struggle, curiosity, courage and pattern of adaptation with which she successfully adapted to a new and hostile political environment. His integration was characterised by both adaptation and resistance, which covers the now fashionable concept of resilience. The following analysis attempts to demonstrate, through the case of an individual, that the maintenance of religiosity could also function as a process of resilience between 1950 and 1990.

In the analysis, I briefly introduce the meaning of the concept of resilience, and then analyse the life story of a school sister, Speravia, from Kalocsa, following her process of becoming a monk and the stages of her maintenance of it.

From the life story, I have highlighted interpretative categories that illustrate the interviewer's typical behaviours. My final conclusion is that the social integration of Speravia can be considered as resilient, because it is characterized by both resistance and adaptation.

1. Fogalmi keret: Reziliencia

A reziliencia szó latin eredetije a „resilio”, ami összehúzódást, visszapattanást, zsugorodást jelent.³ Érdemes megjegyezni, hogy a latin szó magyarrá fordított változata is egy rugalmas állapotra, dinamikus mozgásra utal, ami – ahogyan azt látni fogjuk – a fogalom lényegi vonásához tartozik.

A fogalom a 20. és a 21. századra a tudományos diskurzus divatos kifejezésévé vált nem csak a kutatók körében, hanem a hétköznapi világban is. Széleskörű elfogadottsága bizonyos mértékű devalválódással járt, ugyanakkor mára megkerülhetetlen számos tudományban, mint amilyen például az ökológia, a biztonságtudomány, a politológia, az oktatáskutatás, a gyermekpszichológia vagy a történettudomány és a szociológia.⁴

Rezilienciáról beszélhetünk a szociológiában akkor, amikor egy személy vagy egy közösség a nehézségre, traumára *rugalmas ellenállással* reagál, s ennek következtében az érintettek meg tudják őrizni identitásukat, miközben új magatartást vagy új struktúrát alakítanak ki a túlélés érdekében.⁵ Hasonlóképpen fogalmaz a pszichológia is: „*Sokkhatás esetén megmutatkozó ellenálló képesség, amely biztosítja a funkcionális fennmaradást.*”⁶ Fontos megjegyezni, hogy az a folyamat nem nevezhető reziliensnek, amikor egy egyén vagy egy közösség jól funkcionál s jól reagál a környezetére, mert az lehet egy jó család, egy jó oktatás, vagy jó anyagi háttér következménye is.⁷

Bourbeau és Ryan szerzőpáros háromféle rezilienciáról beszél. Az egyik típus szerint reziliens egy közösség vagy egy személy akkor, amikor valamilyen sokkhatás után visszatér annak normális állapotába, amit „visszaugrás”-nak neveznek. Másik típus az, amikor a struktúra „finomhangolás” *újtán alkalmazkodik* a megvál-

³ <https://dictzone.com/latin-magyar-szotar/resilio> [letöltés ideje: 2024. 06. 27].

⁴ A hazai olvasó számára a fogalom jobb megismeréséhez hozzájárult az Alkalmazott Pszichológia (2015/15) és a Replika (2015/94)-es tematikus száma, amelyek a reziliencia pszichológiai, illetve szociológiai elméleteit mutatták be.

⁵ Lásd RAAB – JONES – SZÉKELY: *Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban*, in *Replika* 94/5 (2015) 63–93; ZAUTRA – HALL – MURRAY: *Resilience. A New Definition of Health for People and Communities*, in Reich – Zautra – Hall (eds.): *Handbook of Adult Resilience*, New York, London, The Guilford Press, 2010, 3–29.

⁶ SZOKOLSZKY ÁGNES – V. KOMLÓSI ANNAMÁRIA: A „reziliencia-gondolkodás felemelkedése” – *Ökológiai és pszichológiai megközelítések*. in *Alkalmazott pszichológia* 15/1 (2015) 11–26, 12, <https://doi.org/10.17627/alkpszich.2015.1.11>.

⁷ ZAUTRA – HALL – MURRAY: Uo.

tozott körülményekhez. A rugalmas alkalmazkodás jelentése itt a fokozatosság, s oda-vissza billegéssel történik a visszajutás az eredeti állapotba. Harmadikról akkor beszélhetünk, amikor a sokkhatás, a krízis után egy *újfajta egyensúlyi állapot* alakul ki.⁸ Ez utóbbi típus radikális átrendeződést (is) jelenthet, a közösségben vagy az egyén életében, a korábbi állapothoz képest.

A rezilienciával foglalkozó konstruktivista kutatók egyre finomabban közelítik meg a jelenséget, s a rugalmas ellenállás egyre változatosabb mintázatait tárják fel. A konstruktivista felfogás szerint a rezisztencia (ellenállás) és a reziliencia (rugalmas alkalmazkodás) nem egymást kizáró jelenségek. Ez a felfogás reziliensnek tekint olyan társadalmi helyzeteket, amikor az ellenállás és az alkalmazkodás együtt vagy egymás utáni megjelenésével kell számolni. A két jelenség tehát nem zárja ki egymást, számos esetben megfigyelhető ezen jelenségek együttjárása.⁹ Ez utóbbi felfogást erősíti meg ez a tanulmány, melyben a rezilienciát ellenállva alkalmazkodásként fogom fel. Az alábbiakban olyan reziliens élettörténeti mintákat mutatok be, amelyek egyszer az ellenállás, máskor az alkalmazkodás formájaként írhatók le.

2. Ádám Mária Szperávia CSSK (1914–2009) életútja

Szperávia élettörtének elemzése két részből áll. A tanulmány első felében röviden összefoglalom a legfontosabb életrajzi adatokat kronológiai sorrendben, a második felében a Szperávia által elmondott történetek jelentését elemzem abból a célból, hogy megérthessük a magatartás mögött fellelhető startégiákat.

**

Szperávia 1914-ben Cegléden született. Édesanyja háztartásbeli, édesapja MÁV kalauz volt. Hét testvére közül hárman fiatalon meghaltak, négyen nőttek fel. Szüleit mélyen vallásos embereknek tartotta, ő maga gyermekkorától kezdve napi misehallgató volt. Általános iskolái befejezése után óvónő vagy tanítónő szeretett volna lenni. Elmondása szerint a család csak havi 20 pengővel tudta volna támogatni Szperávia továbbtanulását, ami a legtöbb helyen kevésnek bizonyult. Végül Kalocsára felvették a tanítóképzőbe 1928-ban. A tanítóképzőben a kalocsai nővérek¹⁰

⁸ BOURBEAU, PHILIPPE – RYAN, CAITLIN: *Resilience, resistance, infrapolitics and enmeshment*, in *European Journal of International Relations* 24/1, (2015) 8–32, <https://doi.org/10.1177/1354066117692031>.

⁹ BOURBEAU, PHILIPPE: *A Genealogy of Resilience*, in *International Political Sociology* 12/1 (2018) 19–35, <https://doi.org/10.1093/ips/olx026>; BOURBEAU – RYAN: Uo.

¹⁰ Kalocsai Iskolánővérek társadalmi beilleszkedéséről és 1950–1990 közötti túlélési stratégiáiról részletes elemzés olvasható BÖGRE ZSUZSANNA: *Túlélési stratégiák az 1950-ben „felosztatott” női szerzetesrendek körében*, in Fejérdy András (szerk.): *Hűség és megújulás*, Budapest, METEM, 2021, 54. tanulmányában. A tanulmány ismerteti és elemzi a szétszóratás időszakát levéltári és oral history források felhasználásával.

tanították, akiket nagyszerű embereknek tartott. Kollégistaként naponta járt ott is szentmisére. 1933-ban, az öt év tanítóképző után elhatározta, hogy belép a rendbe.

A képző után egy évig szerzetesjelölt volt, majd egy év novíciátus után 1935-ban letette az első fogadalmát. Rendi előjárója utasítására ezek után Szegedre került matematika–fizika szakra, a rend érdeke ezt kívánta tőle.

1939-ben, az egyetem elvégzése után Hőgyészre került polgári iskolába szerzetes tanárként, ahol szívesen tanította az egyszerű falusi gyerekeket. A Hőgyészen eltöltött évek alatt számos társadalmi traumával találkozott, ami nem hagyta hidegen. A tanításon kívül szociális érzékenysége is cselekvésre készítette. Itt élte át a második világháborút, ápolt sebesült magyar katonákat, bujkált orosz katonák elől, majd átélte a háború után a hőgyészi német lakosok kitelepítését, s a csángó magyarok betelepítését. Látta a falubeli fiatalok, volt tanítványai elhurcolását málenkij robotra, gulágra.

1947/1948-as tanévet már Cegléden volt, majd az iskolák államosítása után Pest-szentlőrincre került plébániai kisegítőnek. Itt néhány hónapig még taníthatott hittant. 1948 novemberében elbocsájtották az iskolából, mert nem mondott le szerzetesi hivatásáról. A plébánián 1950-ig maradhatott, s majd ezután előjárója tanácsára hazament a szüleihez.

Szperávia Cegléden a szülői házban egy évig magántanítványokat fogadott. Édesapja ekkor már nyugdíjas volt, s otthon éltek kisebb testvérei. Úgy érezte, hogy munkát kell vállalnia, ezért 1951-ben felment a minisztériumba, s állásért jelentkezett. Amikor megtudták, hogy matematika–fizika szakos tanár, azonnal ajánlottak neki egy nagykőrösi állást a tanítóképzőben. Elmondása szerint azzal a kijelentéssel vállalta el ezt a munkát, hogy a tanítás mellett gyakorolni szeretné vallását, s ragaszkodott a napi miselátogatáshoz. Engedélyezték neki azzal a feltétellel, hogy nem fog agitálni sem a vallás, sem a hittan mellett. Az „alku” az Alkotmány 54. §-ára támaszkodhatott, amire a minisztériumban hívták fel a figyelmét.¹¹ Erre a paragra-

Jelen tanulmány személyes élettörténeten keresztül mutatja be egy szerzetesnő társadalmi beilleszkedését, azokat a technikákat, amelyeket ma joggal nevezhetünk reziliensnek. Szperávia élettörténetét tipikusnak tekintem a túlélési technikák sikeres alkalmazása szempontjából. Ismerhetünk az ő történeténél drámaibb szenvedéstörténeteket, mint amilyen például a szintén kalocsai nővér életét bemutató önéletrajzi regény KISS M. HORTENZIA: *Kaleidoszkóp. Önéletrajz*, Magánkiadás, 1987. Vagy lásd az Isteni Szeretet Lányainak szétszórátás utáni hanyattatásairól szóló nagyszerű monográfiát VARGA GIZELLA M. FLÁVIA FDC: *Szétszórátásban. Isteni Szeretet Leányai szerzetesnők visszaemlékezései a szétszórátás idejéből (1950–1988)*, Budapest, Isteni Szeretet Leányai Kongregáció Magyar Nagyasszonyáról Nevezett Tartománya, 2000. Itt kell megemlíteni RÓZSÁSZNÉ KUBÁNYI ANDREA: *Katedra, kréta, vöröscsillag*, Budapest, Don Bosco, 2018. könyvét is. A felsorolt kötetekben az élettörténetek fókusza a mártírium bemutatása volt, amelynek megismerése és a társadalmi tudásba történő beemelése nem maradhatott el. Talán mára elérkezett az idő azon személyek túlélését is megismerni, akikre nem, mint hősökre, hanem, mint sikeres beilleszkedőkre tekinthetünk.

¹¹ 1949. évi XX. törvény – a Magyar Népköztársaság Alkotmánya – 54. § (1) A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát. (Az 1950. XII. 10. és 1952. VI. 5. között hatályos állapot.)

fusra Szperávia élete során többször hivatkozott, amikor környezetében nem nézték jó szemmel a templomba járását.

A nagykőrösi gimnázium igazgatója kommunista volt, ugyanakkor többször megvédte Szperáviát a zaklatásoktól, mivel jó tanárnak tartotta. Szperávia elvégezte a marxista-leninista egyetemet. Egyszer, 1953-ban, az ÁVO-sok felvitték Budapestre egy egésznapos kihallgatásra. Megfélemlítették, majd elengedték, de nem tartóztatták le. 1958-ban Nagykőrösről hazahívták Ceglédre tanítani a gimnáziumba, s ott maradt egészen a nyugdíjba vonulásáig, 1970-ig. Nyugdíjas éveiben otthon korrepetálta a gyengén látó és a szegényebb gyerekeket.

A szétszóratás alatt Cegléden élő rendtársával rendszeresen találkozott, uzsonnázás címén. A renddel kapcsolatos hírekről tőle értelsült. 1990 után a rendek visszatérésekor, saját döntése alapján nem vonult be az anyaházba. Közösségen kívül élő szerzetes maradt 2009-ben bekövetkezett haláláig.

3. Ádám Mária élettörténetének elemzése

3.1. Engedelmesség

Szperávia gyermekkori családját „csodálatos” jelzővel illette, olyan embereknek mutatta be szüleit, akiktől életét meghatározó értékeket tanulhatott. Szülein kívül hasonló (pl. eszményi) jelzőt használt a tanítóképzős szerzetestanáraitól, rendi előljáróiról és az egyik egyetemi professzoráról. Érdekes kettősségben helyezte el önmagát és a számára fontos személyeket. Az utóbbiakról felsőfokon emlékezett meg, miközben önmagát izgulékony, engedelmes és érzékeny gyereknek mutatta be, amihez ráadásul gyenge fizikum is társult. A felnőttek „csodálatosnak” tartott világához Szperávia az engedelmesség eszközével kapcsolódott.

Annyira megkívánták a szüleink tőlünk az engedelmességet: ha a nagymalom fűjja a fél ötöt, akkor itthon leszel. Én siettem át a réten, hogy mire a nagymalom fűjja a fél ötöt, itthon legyek. Az igazi engedelmességet, alkalmazkodóképességet, a szeretet-szolgálatot a szüleimtől tanultam meg.

Szperávia ebben a történetben úgy jelent meg, mint aki gondolkodás nélkül tette, amit szülei kértek tőle. Arról beszélt, hogy gyerekként az engedelmesség nem volt nehéz számára, családja ezt kívánta tőle, amit természetesnek vett. Egy későbbi történetből Szperávia új vonása jelent meg.

Elvégeztem a négy elemi iskolát, utána a négy állami polgárit. Hazavittem a jeles bizonyítványt, és mondtam az édesapámnak, édesanyámnak: Én úgy szeretnék vagy óvónő lenni, sokaknak a nevelője, vagy tanítónő.

Itt már nem a szülők kívánsága teljesült, meghallgatták lányuk kívánságát, elmondhatta jövőjével kapcsolatos terveit. Azt, hogy nem volt egyszerű teljesíteni a tisztes szegénységben élő családnak Szperávia álmait, azt onnan tudjuk, hogy csak 20 pengőt tudott a család tanulásra fordítani. A kor oktatási viszonyainak ismertetése

nélkül is bizonyosra vehető, hogy ez nem volt elegendő a beiskolázásra. Az édesapa mégis elindult lányával iskolát keresni, feltehetően Szperávia hajthatatlansága miatt, s talán azért is, hogy bebizonyítsa lányának, hogy lehetetlenlét kér. A dolgok azonban másképp alakultak.

Budapesten szóba sem álltak velem 20 pengőért. Félegyházán a főnöknő azt mondta, hogy ennyi pénzért kollégistának nem lehet lenni. Kecskeméten is sírva jöttem ki, ott sem fogadtak. Ötödik hely volt Kalocsa. Vittem a 4. polgári bizonyítványt, jeles volt. Édesapám nagyot nézett, mikor egy jóságos Dr. Pál Mátyás – egy óriási zárdában – felvett. Én ötödév végén tudtam meg: az osztályfőnököm szólt, hogy köszönjem meg az igazgató jóságát. Bekopogtattam az igazgatói irodába: nagyon szépen köszönöm az ötévi jóságát. – Nincs mit, ugyanúgy tanítóttalak téged is, mint a többieket. Visszamentem, hogy nincs mit megköszönöm! – Akkor megmondom: öt évig ő pótolta 200 pengőre a kollégiumi díjadat havonta. A 20 pengőt 200 pengőre. Így lett belőlem tanítónő.

Ebben a történetben még egy újabb vonást ismerhettünk meg Szperávia jelleméből. Úgy tűnik, hogy ha akart valamit, akkor abban kitartó volt. Kiderült, hogy addig kopogtattak Magyarország tanárképzőinek ajtaján (Budapesten több helyen is, Kecskeméten, s végül Kalocsán), míg végül sikerrel jártak. A történet szerint az igazgató döntéséről semmit sem tudott. Mondhatnánk azt is, hogy Szperávia naiv volt, s emiatt nem kereste annak okát, hogy a kalocsai tanítóképzőbe miért vették fel. Ezt a feltételezést azonban cáfolja az, ahogyan megjegyezte, hogy „*így lett belőlem tanítónő.*” Ebben a summázatban benne van, hogy amit elért, azt nem csak magának, hanem másnak (is) köszönhette. Vagyis a környezetében lévő emberek tették lehetővé, hogy tanítónő legyen.

Csodálatos, eszményi nevelők voltak a Miasszonyunkról nevezetett Kalocsai Szegény Iskolanővérek... Én nagyon szerettem az Oltáriszentséget. Ahányszor szünetek voltak, mindig mentünk a folyosón és imádkoztunk, hogy sikerüljön a felelés. Úgy a negyedév végén már kezdtem érezni, hogy a földi szerelmet felcserélem az égi szerelemmel.

Itt derült ki, hogy Szperávia nem naiv, hanem idealista ember volt, akiben kezdett kibontakozni a szerzetesi elköteleződés. Ezt hamarosan szüleivel is közölnie kellett. Hazavitte tanítóképzős diplomáját, s ekkor újból megmondta szüleinek, hogy hogyan döntött sorsa felől.

Hazahoztam a nagy lepedős tanítóképzős oklevelemet és apukám azzal fogadott: Jól van kislányom, nagyon örülök, hogy lesz egy tanítónő lányom. – Nem tudtak arról, hogy mi a szándékom. Akkor már teljesen biztos volt a döntésem. A rendi előjárótól akkor már megkértem a szülői beleegyezés nyilatkozatát.¹² Kigyönyörködte magát édesanyám, édesapám az oklevelemben. Aztán kértem, hogy olvassák el a szülői beleegyezést is. Édesanyám leborult az asztalra és sírt. Édesapám átölelte: Anyus, ha szívvel-lélekkel megy, akkor engedjük. Mindketten aláírták. Én visszaküldtem.

¹² Szülőktől beleegyező nyilatkozatot kért a rend a belépés előtt a jelöltektől.

Noha Szperávia azzal kezdte élettörténetét, hogy a szülei „*annyira megkívánták az engedelmisséget*”, hogy ő futva igyekezett betartani a szabályokat, most mégis azt láthatjuk, hogy szülei megkérdezése nélkül hozta meg életre szóló döntését, amin édesanyja sírása sem tudott megváltoztatni. Ez a történet jelzi, hogy Szperávia engedelmissége áthelyeződött, már nem a szülők akaratát, hanem a saját útját követte.

A szülők aláírása 1928-ban történt, s Szperávia egészen 1950-ig, a rendek szét-szórásáig bevállása szerint nem volt otthon.

3.2. Engedelmisség próbái

A jelöltévről és a novíciátusról szóló történetekben ismét megjelent az engedelmisség kérdése. Szperávia szerzetesi identitásában fontos szerepet kapott ez az erény, nem véletlenül mesélt róla.

A noviciátus már olyan szigorú volt, akkor 23-an egyszerre léptünk be. Akkor csak tanultuk a rendi szabályt, csak egymás közt volt szabad beszélgetni. Próbátételek is voltak. Pl. bocsánatkéréssel el kellett mennünk a nagy ebédlőbe a nővérek elé, letérdelni: bocsánatot kérek azért, mert eltörtem egy bögrét. Én nem voltam még egyetlen egyszer sem bocsánatkérésen addig. Egyszer kottáztam, és mondta novicmesternő: ilyen munkát csak a Szperávia nővér tud végezni. – Kérdeztem: megírjam még egyszer? – Hogyne, hogy időt pazaroljon! – A többiek nevettek, mert tudták, hogy ez egy megpróbáltatás. – El fog menni bocsánatot kérni! – Elmentem, hogy csúnyán kottáztam. Ez volt az egyetlen próbátételem. Sose voltam beosztva se konyhára, se mosókonyhára, sehova. Kikiméltem éltem. Azért, hogy gyenge fizikumú voltam.

Noha Szperávia a kottázás miatti álbüntetést nevezte meg egyetlen megpróbáltatásnak a novíciátusa alatt, a későbbiekben kiderült, hogy olyan próbátételt is kapott, aminek egy életre szóló következménye volt.

Míg a családjában meghallgatták, hogy mi szeretne lenni, s ahhoz alkalmazkodtak szülei, addig a rendben ez másképp nézett ki. Annak ellenére, hogy Szperávia a novíciátus után egy falusi iskolában szeretett volna tanítónőként dolgozni, a rend vezetőjének más tervei voltak vele.

Karácsonykor meglátogatott bennünket a rendi előljárónk. 23-an félkörben álltunk. Aqvina anya (az előljáró) mondta: Szperavia nővérnek már tudom a dispozióját (áthelyezését): elküldöm Szegedre matematika-fizika szakra. – Álltam vigyázállásban, és dadogtam: Igen, Isten fizesse meg! – A könnyem csak potyogott. Alig vártam, hogy elmenjen. Utána legalább egy óra hosszúra sírtam. Utána mintha mi sem történt volna, év végéig éltem ebben a tudatban, a szent engedelmisség nevében.

A történet szerint Szperávia sorsa hosszú időre eldőlt, amibe a jelek szerint semmi beleszólása nem lehetett. Az is kiderült, hogy a döntés okozta fájdalom hamar begyógyult, a *szent engedelmisség* felülírta a fiatal szerzetesnő akaratát.

Folytatva az élettörténetet, tudni lehet, hogy 1935-től Szegeden tanult főiskolán és egyetlenegyszerre, a két szakot csak így tudta teljesíteni. Nehéz évek következtek.

Előre kellett nyáron tanulnom. Ott jegyzeteltünk, még nem volt se könyvünk, semmi. Amit a professzor a táblára írt, sokszor fél éjszakát dolgoztam, hogy másnapra tudjam, mert kikérdezte tőlünk a matematikát. A fizikát nem, abból később kellett vizsgáznom, hogy tanítóképzős tanár lehessenek.

Mint kiderült, az egyetemen nemcsak diákként, hanem fiatal nőként is felfigyeltek rá.

Mindenáron feleségül akartalak venni, de tiszteletből nem árultam el. – Űgysem változtattam volna – mondtam neki. Mert akkor már az örökfogadalmat is letettem. Én szívvel-lélekkel lettem szerzetes. Nagyobbnak tartom az égi szerelmet. Óriási segítséget nyújtott később is.

A szegedi évekből még az államvizsgán történtek is figyelmet érdemelnek. Szperávia az alapos felkészülése ellenére vizsgahalasztást szeretett volna kérni.

Azt már nem! Az elnököt is iderendeltem. – mondta [a professzor]. Egyik karjával engem karolt, másikkal Lacit [szakártársát]. Engem leültetett az első padba, Lacit pedig az utolsóba. Négy oldal papírt adott oda, azon voltak a példák. Ő pedig ingázott és az elnök is, ellenőrizni. Egyszer bejött és mondja: véres az ujjja. – Igen, idegességemben biztos kikapartam. – Miért ideges? – Olyan nehéz példát adott, hogy ezt megoldani nem tudom. – Azért adtam, mert az utolsó órán tisztelendő nővér oldotta meg a táblánál ezt a példát. – De akkor tetszett segíteni. Most is! – és mutatja a kezével. Végül sikerült a vizsga. A prof a végén odajött hozzánk, megfogta mind a kettőnk kezét: – Majd átnézem a dolgozatot, biztosra veszem, hogy sikerült.

A történetben félreérthetetlen, hogy Szperávia szerint a professzor jóindulatán is múlt a vizsga sikere. Matematika diplomáját a sok-sok éjszakai tanulásnak és professzora támogatásának tudta be.

Az csak később derült ki Szperávia számára, hogy előjárója döntése nemcsak a rendnek tett jó szolgálatot, amikor ellentmondást nem tűrően matematika szakra küldte, hanem Szperáviának is. Matematika szakos diplomájának köszönhette, hogy a későbbiekben tanári állás kapott és szerzetesnő maradhatott.

3.3. Keretek feszegetése, rugalmas engedelmesség

Szperávia az egyetem elvégzése után Hőgyészre került, ahol a polgári iskolában matematikát és fizikát tanított. 1939-ben került a faluba, a magyar társadalom egy újabb történelmi viharának előestéjén, s egészen 1947-ig maradt ott. Tanári hivatása mellett itt bontakozott ki szociális érzékenysége, aminek gyökerét inkább a szülői házból hozott értékekre, semmint a rend normájához kötötte.

Szperávia a hőgyészi időszakról mesélve két esetben engedte meg magának rendje kritizálását. Az egyik történetében a hőgyészi nővérek II. világháborúban vállalt szerepét érintette. „*Beteg katonákat ápoltunk. Ketten vállaltuk nővérek a 30 közül.*” A mondatokat öndicséretnek is felfoghatnánk, a szövegkörnyezet miatt azonban ezt elvethetjük. Inkább a nővértársak társadalmi érzékenységét bírálta ezzel a mondattal.

A másik esetben a rend egyik szabályával kapcsolatban jegyezte meg. „*Régen az iskolanővérek nem járhattak ki. Egy nővér ne törődjön azzal, hogy mi van kinn, csak tanítson. Ha szabadideje van, imádkozzon, vagy kézimunkázzon... Ma már másképp van.*” Szperávia a Hőgyészen töltött éveiről fogalmazta meg ezt a kritikát, elmesélve, hogy ő nem maradt a zárdában a németek kitelepítésekor, a csángók beköltöztetésekor, a falusi fiatalok elhurcolásakor. Tenni sokat nem tehetett, de vizet vihetett a kitelepítésre ítélt német családoknak akkor, amikor azok két héten keresztül az állomáson álló vagonokba voltak bezárva. Beszél a volt diákjainak családjáról, akiknek gyermekeit malenkij robot címén Szibériába hurcoltak. Kapcsolatban maradt a szülőkkel, ő is várta haza az internáltakat, vagy a róluk szóló híreket. Szperávia hoszszasan mesélt egy Mária kongreganista lány esetéről, arról, hogy hogyan menekült meg a gulágról. Ez volt az első olyan története, amelyikben fontos szerepet kapott a hatalom színlelt kijátszása.

Egy lánynak egyszer ráesett a fejére egy nagy széndarab. Eszméletét vesztette, úgy vitték haza. Az őr, aki őrizte a lágert, azt mondta, hogy ezt a bolondot haza kellene küldeni. Akkor a lány feleszmélt, hogy itt hülyének tartják, és haza akarják küldeni. Ettől kezdve nem viselkedett normálisként. Mikor a magyar határhoz érkezett, rögtön tudta, hogy magyar.

A gulágon balesetet szenvedett lány története értelmezhető a túlélésért folytatott küzdelemként, amelynek technikája a hatalom kijátszása volt. E szerint, ha szükséges, akkor a megmaradásért lehet színlelni, az álcázás eszközét használni. Ezidáig Szperávia magatartáskészletében ezek a technikák nem szerepeltek. A későbbiek során, ahogyan azt majd látni fogjuk, maga is hasonlókat alkalmazott.

Hőgyészen, siker koronázta a rend kereteinek feszegetését. Szociális érzékenységre végül szabad utat kapott a rendfőnök látogatásakor.

„Mikor ő eljött Hőgyészre, minden nővértől megkérdezte, mi a problémája. Én mindig problémamentes voltam. Jézussal beszéltem meg. De akkor megmondtam neki: lenne szíves kiengedni, éhezik az a fiú, vagy másokkal is szeretnék összejönni, annyi siralom van abban a nagy faluban.” Erre megkapta az engedélyt. „A generális főnöknő írásbeli engedélyt adott nekem. Csak annyit kellett megmondanom, hogy esti imaórára itthon leszek, de délután kimegyek családokhoz.”

Itt kell megemlíteni, hogy Hőgyész társadalmi tragédiái közül egyről nem beszélt. A hőgyészi zsidók elhurcolásáról.¹³ Azt tudjuk, hogy hőgyészi minden zsidó családot elhurcoltak, s, hogy senki sem tért vissza. Hogy mit jelentett mindez Szperáviának, hogyan érzett ezzel kapcsolatban, vagy mennyiben tekinthető az elhallgatás a renden belüli tabusításának, az nem derült ki. Csak kérdések fogalmazhatók meg

¹³ Hőgyész: 1925-ben 4017 fő lakosból 3651 a katolikus, 2817 lakossal a német ajkúak vannak többségben. A lakóházak száma 566. A második világháború szinte minden zsidó lakost elpusztított, majd 1946-ban 618 német családot telepítettek ki, és közel ilyen létszámú bukovinai székely és felvidéki magyar települt a helyükre. <https://www.hogyesz.hu/a-kozseg-tortenete/> [Letöltés ideje: 2024. 07. 28.].

ezzel a témával kapcsolatban. Vajon rá is hatott a tömeghipnózis, s együtt élt a „zsidók bünösök” topossal? Vagy éppen azért aktivizálódott maga is a háború utáni események kapcsán, mert korábban nem tett/értett semmit?

3.4. Hatalom kijátszása tettetéssel

1947-ben az általános előjáró személye megváltozott, Ildefonsa¹⁴ lett az általános főnöknő, aki felfigyelt szociális érzékenységre és bontakozó aktivizmusára. Szperáviát áthelyezte a ceglédi zárdába, ahol hitoktatói oklevelet szerzett.¹⁵ Az iskolák államosítása után még néhány hónapig taníthatott hittant, de onnan kitétek, mert nem írta alá, hogy elhagyja a hivatását. Pestlőrincre került egy plébániára, kisegítő személynek. *„Egyszer bejött egy fickó. Gyűlésen volt a három pap. Ki itt az irodista? – kérdezte. Mondtam: én. – Írja alá Mindszenty elfogatásának nyilatkozatát. – Én csak egy beosztott irodista vagyok, én ilyet nem csinálhatok – mondtam. Beszélje meg a papokkal.”* Szperávia tettetett szolgálalkúséggel ekkor elérte, hogy békén hagyják.

1950-ben, a rendek szétszórását még a plébánián élte meg, a plébános azonban félt a hatóságok zaklatásától, s elküldte onnan. Szperávia az akkor már Máriabesnyőre kitelepített generálisát kereste fel, tanácsot kért tőle, hogy mitévő legyen. A fiataloknak adható választ kapta, menjen haza a szüleihez.

3.5. Alku sorozata

1951-ben munkát keresett, amikor a családja már nem tudta eltartani. Bejelentkezett az oktatási minisztériumba, ahol nemcsak fogadták, hanem egyből állást is kínáltak neki.

’51 januárjában felmegyek a magas minisztériumba, bemutatkozom, hogy kapálni nem tudok, koldulni szégyellek, menjek-e valahova állásba fizikai munkát végezni vagy kellek-e tanítani? – Elvtársnő milyen szakos? – kérdezték. – Mondtam: matematika és fizika. – Azonnal kinevezzük a nagykőrösi tanítóképzőbe. Azt mondták: egyet kérünk elvtársnőtől: ne agitáljon a hitoktatás mellett. – Mondtam: én matematikát és fizikát fogok tanítani. De van egy kérésem: engem úgy neveltek és eddig úgy éltem, hogy én a római katolikus vallásomat szeretném gyakorolni és templomba járni. – Kérem: Alkotmányunk 54. §-a biztosítja a vallásszabadságot.

Első olvasatra hihetetlennek tűnhet Szperávia története, éppúgy, mint ahogyan az ezt követő történetek is. Szperávia értelmezésében vele mindig valamilyen „csoda”

¹⁴ Bali M. Ildefonsa, ált. főnöknő 1947–1969 között.

¹⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy vajon tényleg nem látogatta-e meg szüleit, testvéreit 1947-ben, amikor Ceglédre helyezték át, ahogyan az interjújában ezt állította. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy időnként hazament egy-egy rövid időre a zárdából, de nem töltött ott hosszabb időt. Kérdés, amire csak feltételes válaszok vannak.

történt, próbálkoztak velem, de minden nehézségen túljutott úgy, hogy a haja szála sem görbül.

Lássuk először a fenti idézetet. 1951-ben járunk, a legkeményebb rákosi diktatúra évében, amikor a rendszer ellenségének tartott papok és szerzetesek már börtönben voltak vagy szoros megfigyelés alatt tartották őket. Szperávia, aki három évvel korábban még a szerzetességet választotta az állami oktatásban való elhelyezkedés helyett, most önként ment a minisztériumba tanári állást kérni. S végül nemcsak kapott állást, hanem a kor viszonyai között az az állás bizalmi állás lett. Főiskolán taníthatott, leendő tanárokat, szerzetesi múlttal. S mi több, még arról is tájékoztatták, hogy mire hivatkozva gyakorolhatja vallását. Ezek szerint Szperávia alkut kötött a rendszerrel. Az alku lényege, hogy soha nem fog a vallásosság mellett agitálni, ő csak matematikát és fizikát fog tanítani. Cserébe azonban gyakorolhatja a vallását. Most már csak az a kérdés, hogy az alkut hogyan tartotta be, s ezt a rendszer őrei hogyan ellenőrizték?

Kineveztek a nagykőrösi tanítóképzőbe. 7-kor minden reggel Nagykőrösön ott voltam a szentmisén. Két fiú jött minden reggel – ők voltak az ellenőrök. Visszamentek a fiú kollégiumba: jelentették a kommunista vezetőnek, Mária nénin kívül egy fiút sem és egy lányt sem találtunk. Engem meg elkísértek a tanítóképzőig. Egyszer mondták: van két rossz tanuló az osztályunkban. Mi megtaníjuk a legnehezebb tételekre is, de intézze úgy, hogy legalább átmenjen. Mondtam nekik: amit megtanítanak neki, utána közöljék velem. Ha a fiú velem szemben áll érettségi alkalmával, akkor az ő jobb keze felől a szélső közül húzzon a három tétel közül.

Szperávia ebben a történetben összekacsintott a róla jelentő diákokkal, olyan személyek érdekében, aki maguk is tanítók akartak lenni az érettségi után. Más esetben viszont őt mentette meg egyik kollégája, aki a marxista-leninista esti egyetem hallgatóit vizsgáztatta, köztük Szperáviát is. A vizsga alatt, előzetes megbeszélés szerint, Szperávia használhatta a jegyzeteit. A vizsga sikerült, mindenki jól járt. Egy harmadik esetben a tanítóképző igazgatóját figyelmeztették, hogy templomba jár. Az igazgató azonban kiállt mellette, s mint egyik legjobb tanárát megvédte az elbocsátástól. Mindhárom esetből az derült ki, hogy Szperávia sikeresen illeszkedett be a rendszerbe. Ezt támasztja alá az is, hogy igazgatója osztályfőnökséget is bízott rá.

Én matekot tanítottam. De az osztályfőnöki órák olyanok voltak, hogy csak az Isten nevét nem ejtettem ki. Egy verset elmondtam nekik. Anyáknapj ünnepségeket tartottunk. 6 napos kirándulásra vittem őket. Beszélgettünk mindenről: szerelemtől kezdve mindenről, ami őket érdekelt. Erkölcseről, ami most nagyon hiányzik.

A fenti mondatok szerint Szperávia egyfelől alkalmazkodott a számára ideológiai szempontból idegen oktatáspolitikához, másfelől viszonyt ellenállt neki. Alkalmazkodott, amikor nem említette Isten nevét, úgy, ahogyan azt megígérte az oktatási

minisztériumban. Rugalmas ellenállást tanúsított, amikor diákjait saját belátása szerint terelgette.¹⁶

3.6. Az alku határa

A fentiek mellett Szperávia alkujának megvoltak a határai is. 1953-ben fekete autóban vitték el Nagykörösről Budapestre, az ÁVÓ-ra.

Az őszinteségétől függ, hogy mikor és hogyan kerül innen ki. Reggel 8 óra volt. Egyik keresztkérdést a másik után adták: Ki volt Péteri püspök szeretője? – Én nála csak vizsgáztam, fel sem tételezném, hogy volt szeretője. – Tudom-e, hogy minket Kalocsán félre neveltek? Amikor első pénteken felkeltünk szentségimádásra, akkor kimentek a nővérek és szexuális életet éltek. – Felugrottam. Ez ellen tiltakozom! Azok nem olyanok voltak! – Üljön le! Nem tudja, hol van? Keresztkérdések tömkelege. Mindent tudtak rólam, mikor születtem, hol működtem, mit csináltam. – Nem érti, hogy magasabb állásba akarjuk helyezni? – Én meg vagyok elégedve, tiszteletben élünk, jól érzem magam Nagykörösön. Folytatták: – Melyik papnak ki volt a szeretője?! – ez volt a fő témájuk. Nekem ki volt? – Mondtam: fiatal koromban volt egy földi szerelmem, de aztán semmi, mert döntöttem. Egyszer bejött egy férfi, 4 óra körül. Étlen, szomjan, se WC, semmi. Mondja: írjon alá elvtársnő egy nyilatkozatot. Fel volt írva: Nyilatkozat. Diktálja: Ádám Mária Szperávia, Miaszszonyunkról Nevezett Iskolanővér, nálunk járt ezen és ezen a napon, ezekről és ezekről beszélgettünk: a nővérek és papok szexuális életéről. – Ezt nem írom alá, mert én nem beszélgettem erről. Önök kérdést tettek fel, de én nem válaszoltam! – Akkor csak annyit írjon, hogy itt volt nálunk ezen a napon. Ha erről bárkinek megmondja, hogy a mai napon hol volt, akkor az egész családot kiirtjuk! Aláírtam.

Szperávia ÁVÓ-s történetéből két dolog válik érthetővé. Egyfelől a találkozás célja, a félelemkeltés és a figyelmeztetés, sikerrel járt. A fiatal tanárnőt meg lehetett félemlíteni. Láthatóan nem volt cél a letartóztatása, hiszen önérzetes viselkedését sem fordították ellene. Azt is bemutatja a történet, hogy Szperávia alkalmazkodásának voltak határai, amikor már nem akart/tudott megfelelni az új politikai rendszernek. Arra nem tudták még kecsegtetéssel sem rávenni, hogy az egyház vezetőit, rendjének előljáróit befeketítse. Ennek a szándéknak határozottan ellenállt. Ez volt az a határ, amit nem lépett át, ami mellett a történet szerint volt elég bátorsága nyíltan kiállni.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy világban élő szerzetesként kapott-e támogatást rendjétől? A kérdésre adható válasz inkább a nem, mint az igen. Szperávia két társnőjéről beszélt, akikkel kapcsolatot tudott tartani. Az egyikkel egy helyen tanított, aki magyar szakos volt, ő protezsálta be a nagykörösi tanítóképzőbe. Innen azonban hamarosan elküldték, mert nem tudott úgy magyar irodalmat tanítani, hogy világnézete ne derüljön ki. Ez a kapcsolata tehát megszakadt. A másik társnője Cegléden

¹⁶ Itt jegyzem meg, hogy Szperáviához egy volt tanítóképzős tanítványa tanácsára jutottam el, aki rajongva beszélt a szerzetesnő tanáráról. A tanítvány neve: Tóth Tiborné, Ancika. Köszönet érte!

élt, vele időnként „uzsonnázás” alkalmával összejöttek, s megbeszélték a renddel és volt társaikkal kapcsolatos híreket. Ez a vékony szál kötötte össze Szperáviát rendjével, aki inkább múltjából merítve, illetve magára maradván tartotta fenn szerzetesi identitását.

4. Összefoglalás

Az élettörténetből kiemelt kategóriák – engedelmesség, határozott döntés, engedelmesség próbái, keretek feszegetése és a rugalmas engedelmesség, hatalom kijátszása tettetéssel, alku sorozata; az alku határa – Szperávia élettörténetében a reziliencia mintázataként foghatók fel.

Szétszóratásban élő szerzetesként közösségére nem támaszkodhatott, saját magának kellett megtalálnia azokat az eszközöket, amelyekkel biztosítani tudta egzisztenciáját és megmaradhatott szerzetesként. Egyéni rezilienciáját ellenállva alkalmazkodás jellemzi, amelynek tartalmát az egymást követő szituációkra adott válaszok határozták meg.

Cserey György

A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA BIZTONSÁGI KIHÍVÁSAI: A JÖVŐ TECHNOLÓGIÁJÁNAK VÉDELME ÉS FELELŐSSÉGTELJES HASZNÁLATA

Kivonat

Ez a tanulmány a mesterséges intelligencia (MI) és robotika biztonsági kihívásait vizsgálja, különös tekintettel a mobil robotika nehézségeire, az MI etikai kérdéseire és a jövőbeli kockázatokra. Az előadás áttekinti az MI fejlődésének jelenlegi állását, annak potenciális veszélyeit és az emberiség szolgálatában álló lehetőségeit. A tanulmány hangsúlyozza az oktatás és kutatás fontosságát az MI-korszakban, valamint a folyamatos tanulás és alkalmazkodás szükségességét.

The Security Challenges of Artificial Intelligence: Protecting and Responsibly Using the Technology of the Future

Abstract

This study examines the security challenges of artificial intelligence (AI) and robotics, with a particular focus on the difficulties of mobile robotics, ethical issues of AI, and future risks. The presentation reviews the current state of AI development, its potential dangers, and its possibilities in the service of humanity. The study emphasizes the importance of education and research in the AI era, as well as the need for continuous learning and adaptation.

Bevezetés

A mesterséges intelligencia (MI) és a robotika rohamos fejlődése számos kihívást és lehetőséget teremt a társadalom számára. Az UNESCO 2021-ben kiadott ajánlása az MI etikájáról kiemeli, hogy az MI fejlesztése és alkalmazása során kiemelt figyelmet kell fordítani az emberi jogokra és alapvető szabadságjogokra.¹

Az emberi intelligencia és a mesterséges intelligencia közötti viszony hasonló az emberi láb és a székláb közötti kapcsolathoz: bár mindkettőt ugyanazzal a névvel illetjük, az MI komplexitásában sok nagyságrenddel messzebb van az emberi intelligencia szintjétől. Ugyanakkor nem szabad alábecsülni a mérnöki leleményt, amely

¹ UNESCO: *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*, UNESCO, 2021, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137>.

például megalkotta a kereket, ami bár nem sokkal bonyolultabb, mint egy székláb, mégis rendkívül hatékony eszközzé vált, és sokkal gyorsabban tudunk vele haladni, mint az emberi lábbal.

A technológia fejlődésének sebessége és potenciális hatása miatt egyre sürgetőbbé válik a biztonsági kérdések vizsgálata. Míg korábban a technológiai fejlesztések fokozatosan, évtizedek alatt fejtették ki hatásukat, addig ma már egy új MI-alapú megoldás napok alatt milliárdnyi felhasználóhoz juthat el.² Ez a gyors terjedés új típusú kockázatokot és biztonsági kihívásokat vet fel, amelyeket a hagyományos szabályozási és biztonsági keretrendszerek nem képesek megfelelően kezelni.

Ez a tanulmány Dr. Cserey György, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Informatikus Technológiai és Bionikai Karának egyetemi tanára által a Dies Academicus 2024 keretében tartott előadása alapján készült, és a terület legfontosabb kérdéseit vizsgálja. A dolgozat áttekinti a mobil robotika specifikus kihívásait, az MI biztonsági és etikai kérdéseit, valamint azokat a lehetőségeket és kockázatokat, amelyeket ez a technológia hordoz magában az emberiség számára.

2. A mobil robotika kihívásai

A robotikát már évtizedek óta sikeresen alkalmazzák az iparban, különösen a gyártósorokon, ahol a robotok jól definiált, ismert környezetben működnek.³ Ezzel szemben a mobil robotika, például az autonóm járművek megvalósítása, jelentős kihívásokkal szembesül. A fő különbség abban rejlik, hogy míg az ipari környezetben minden lehetséges esetre fel lehet készülni, addig a mobil robotok esetében a valós világ valós idejű modellezése rendkívül összetett feladat.⁴

A mobil robotika alapvető kihívásai közé tartozik a világ valós idejű modellezésének nehézsége, a szenzorok és aktuátorok véges kapacitása és pontatlansága, valamint a helyváltoztatáshoz szükséges intelligencia megvalósítása. Ezek a kihívások együttesen teszik különösen összetetté a mobil robotok fejlesztését és alkalmazását a való világban.

Különösen érdekes példa a helyváltoztató képesség és az intelligencia kapcsolata a tengeri zsákállat (*Ascidacea*) esete. Ez az élőlény életének első szakaszában szabadon úszó lárvaként él, rendelkezik primitív aggyal és szemszerű érzékelőkkel, amelyek lehetővé teszik számára a helyváltoztató mozgást. Miután megtalálja a megfelelő helyet és beássa magát fejjel lefelé az iszapba, átalakul: növényyszerű életmódra vált, és – mivel már nincs szüksége rá – az agya és az érzékszervei felszívódnak.

² BOSTROM, NICK: *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*, Oxford University Press, 2014.

³ SICILIANO, BRUNO – KHATIB, OUSSAMA: *Springer Handbook of Robotics*, Springer, 2016, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-32552-1>.

⁴ SIEGWART, ROLAND – NOURBAKHSH, ILLAH R.: *Introduction to Autonomous Mobile Robots*, MIT Press, 2011.

A tengeri zsákállat példája két fontos tanulságot hordoz a mobil robotika számára. Egyrészt rámutat arra, hogy az agy és az érzékszervek elsődleges evolúciós szerepe a helyváltoztató mozgás irányítása volt. Másrészt azt sugallja, hogy egy hatékonyan működő mobil robot létrehozásához elengedhetetlen a megfelelő mesterséges intelligencia, szenzorrendszer és számítási kapacitás együttes megléte.

3. Robotika és MI – A IV. ipari forradalom

A robotika és a mesterséges intelligencia a negyedik ipari forradalom kulcsfontosságú elemei. Klaus Schwab, a Világgazdasági Fórum alapítója szerint ez a forradalom alapvetően megváltoztatja életmódunkat, munkavégzésünket és egymással való kapcsolatainkat.⁵ Ebben az új korszakban a robot definíciója is jelentősen átalakult.

Általánosan elfogadott vélemény a robotok definíciójáról: „Where AI meets the real world” – vagyis ahol a mesterséges intelligencia találkozik a valós világgal. Ez a definíció paradigmaváltást jelez: a robot már nem csupán egy mechanikus szerkezet, hanem a valóság és a mesterséges intelligencia kapcsolódási pontja, interfésze.

Ez az új megközelítés azt is jelzi, hogy a robot hardvere másodlagos jelentőségűvé vált a szoftverével szemben. Bár a megfelelően strapabíró és megbízható hardver továbbra is elengedhetetlen, a hangsúly egyre inkább a szoftverfejlesztésre és az MI integrációjára helyeződik át. Az MI területén az utóbbi években elért jelentős áttörések és fejlesztések miatt a robotika is várhatóan gyors és jelentős technológiai fejlődésnek néz elébe.

A robotika és az MI konvergenciája új lehetőségeket teremt, ugyanakkor új kihívásokat is felvet. A hagyományos ipari robotokkal ellentétben, amelyek szigorúan kontrollált környezetben működnek, az MI-vezérelt robotok képesek lehetnek alkalmazkodni a változó körülményekhez és tanulni a tapasztalataikból.⁶ Ez a képesség azonban felveti a megbízhatóság és a biztonság kérdését, hiszen egy tanuló rendszer viselkedése nem mindig jelezhető előre teljes bizonyossággal.

Az ipari forradalom ezen új szakaszában a robotok és az MI együttes fejlődése olyan területeken is áttörést hozhat, ahol korábban elképzelhetetlennek tűnt az automatizálás. A technológia demokratizálódása pedig azt jelenti, hogy ezek az eszközök egyre szélesebb körben válnak elérhetővé, ami további társadalmi és gazdasági változásokat indukál.

4. MI és biztonság

A mesterséges intelligencia veszélyének mértéke vitatható, azonban ha akár minimális kockázat is felmerül, kötelességünk foglalkozni vele, hiszen hatalmas hatása lehet az emberiségre. A science-fiction irodalomban, különösen a robotika kezdeti

⁵ SCHWAB, KLAUS: *The Fourth Industrial Revolution*, Crown Business, 2017.

⁶ LEVESQUE, HECTOR J.: *Common Sense, the Turing Test, and the Quest for Real AI*, MIT Press, 2017.

szakaszában Asimov megpróbálta megfogalmazni, hogyan lehetne a technológia biztonságos az emberiség számára. Létrehozta a híres három törvényt: a robot nem okozhat kárt az embernek, engedelmeskednie kell az emberek utasításainak (kivéve, ha az ellentmond az első törvénynek), és vigyáznia kell saját épségére (amennyiben az nem ütközik az előző két törvénybe).⁷ Azonban Asimov történetei éppen azt mutatják be, hogy ezek a látszólag egyszerű és logikus törvények a gyakorlatban nem működőképesek. Szinte minden robotokról szóló műve azt demonstrálja, hogy lehetetlen egyszerű szabályokkal biztonságosan irányítani a robotokat, mivel a valóság túl komplex, és a szabályok közötti kölcsönhatások váratlan következményekhez vezethetnek.

A gyakorlatban azonban már a lényegében intelligencia nélküli rendszerek is problémákat okozhatnak. Néhány évvel ezelőtt bebizonyosodott, hogy választásokat lehet befolyásolni célzott hirdetésekkel a közösségi média platformokon keresztül. A hadászatban alkalmazott képfeldolgozási technológiák dönthetnek élet és halál kérdésében, ami súlyos etikai kérdéseket vet fel. Még a jóindulatú alkalmazások is vezethetnek problémás helyzetekhez, mint például a gorilla detekciós eset, amikor a gép tévesen gorillának azonosított embereket.⁸

A közösségi média algoritmusai, amelyek célja a felhasználók platformon töltött idejének maximalizálása, olyan hatást eredményeznek, hogy a felhasználók csak a saját véleményükkel megegyező nézetekkel találkoznak. Ez az úgynevezett „buborékhatás” jelentős társadalmi következményekkel jár, hiszen az emberek nem találkoznak a valóság más aspektusaival vagy eltérő véleményekkel. Történelmi párhuzamként érdemes megemlíteni Neumann János példáját, aki amikor megalkotta a számítógépet, tudatosan nem szabadalmaztatta, mert úgy gondolta, hogy ez a technológia veszélyes lehet, ha egy kézben összpontosul. Hasonló megfontolásból hozták létre az OpenAI-t, hogy a mesterséges intelligencia nyíltan elérhető legyen az emberiség számára. Azonban az eredeti célkitűzéssel ellentétben egy ponton profitorientálttá vált és bezárult.⁹

A biztonsági kockázatok kezelése különösen összetett feladat, mivel a rendszerek viselkedése nem mindig előrejelezhető. A millenniumi dátum problémájával ellentétben – ahol ismert volt a probléma természete, időpontja és megoldása – az MI biztonsági kockázatai esetében csak azt tudjuk, hogy léteznek potenciális veszélyek, de sem azok pontos természetét, sem bekövetkezésük időpontját, sem pedig a megfelelő megoldásokat nem ismerjük. Ráadásul, míg a Y2K probléma esetében a

⁷ ASIMOV, ISAAC: *I, Robot*, Gnome Press, 1950.

⁸ SIMONITE, TOM: *When It Comes to Gorillas, Google Photos Remains Blind*, in *Wired*, 2018. jan. 11., <https://www.wired.com/story/when-it-comes-to-gorillas-google-photos-remains-blind/>.

⁹ OpenAI: About OpenAI, <https://openai.com/about/>.

cégeknek érdekükben állt a megoldás, az MI-biztonság területén gyakran hiányzik ez a gazdasági motiváció.^{10, 11}

5. Etikai aspektusok

Az MI etikai kérdései két alapvető problémakör köré csoportosulnak. Az első a szabályozás kérdése: ki használhatja a technológiát, hogyan használhatja, milyen szellemi tulajdonjogokat sérthet, és milyen jogi keretrendszer szükséges például az autonóm járművek működéséhez.¹² Ennél azonban létezik egy sokkal mélyebb és összetettebb etikai probléma: a rendszer lényegében nem elég „intelligens” ahhoz, hogy megkülönböztesse a jót a rossztól, illetve a valóságot a virtuálistól.

Ez utóbbi problémát érdemes egy multiágens rendszer szempontjából megvizsgálni. A rendszer – például a ChatGPT esetében – véletlenszerű állapotokat vesz fel, amelyeket rejtett ágensekként is értelmezhetünk. Minden egyes ágensnek, függetlenül attól, hogy az emberrel mit kommunikál, megvan a saját célja és terve, és ennek érdekében hajlandó manipulálni az embert is. Ha ezek az ágensek olyan célokat követnek, amelyek nem biztonságosak az emberiség számára, az komoly veszélyeket rejt magában.¹³

Az MI biztonsági problémája azonban az eddig tapasztalt problémáknál (Y2K) sokkal bonyolultabb. Tudjuk, hogy probléma van, de nem tudjuk, mikor következik be az a pont, amikor a rendszer annyira önálló vagy okos lesz, hogy ténylegesen kárt tud okozni. Nem ismerjük a megoldást, és nem is költünk rá elegendő pénzt, mert a cégeknek ez nem áll érdekében. A probléma nehézsége összehasonlítható az agy működésének megértésével: bár a neurális hálózatok esetében részben belelátunk az agy működésébe, egy ilyen hatalmas hálózatban nehéz megtalálni az összefüggéseket, és megállapítani, hogy egy adott állapot veszélyes-e vagy sem.

A jelenlegi megoldási kísérletek, mint például a ChatGPT „udvarias rétege”, amely az etikailag problémás helyzetek kezelésére szolgál, nem jelentenek valódi megoldást a problémára. Ez az etikai fék inkább egyfajta „fake etika”, amely nem képes kezelni a mélyebb etikai dilemmákat és a rendszer viselkedésének előre nem látható következményeit.¹⁴

¹⁰ BERGHEL, HAL: *The Year-2000 Problem and the New Riddle of Induction*, in *Communications of the ACM* 41/3 (1998) 13–17, <https://doi.org/10.1145/272287.272289>.

¹¹ STORY, JONATHAN – CRAWFORD, ROBERT J.: *Y2K: The Bug That Failed to Bite*, in *Business and Politics* 3/3 (2001) 69–96, <https://doi.org/10.2202/1469-3569.1027>.

¹² CALO, RYAN: *Artificial Intelligence Policy: A Primer and Roadmap*, in *UC Davis Law Review* 51 (2017) 399–435, <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3015350>.

¹³ BOSTROM, NICK – YUDKOWSKY, ELIEZER: *The ethics of artificial intelligence*, in *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence*, Cambridge University Press, 2014, 316–334, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139046855.020>.

¹⁴ YAMPOLSKIY, ROMAN V. (Ed.): *Artificial Intelligence Safety and Security*, Chapman and Hall/CRC Press, 2018, <https://doi.org/10.1201/9781351251389>.

6. Kockázatok

6.1. Rosszindulatú felhasználás

A mesterséges intelligencia rosszindulatú felhasználásának veszélye már nem csupán elméleti fenyegetés. Konkrét példaként szolgál, hogy a GPT-4 képes volt önállóan kísérleteket végezni és vegyi anyagokat szintetizálni egy valós laboratóriumban.¹⁵ Ez a képesség különösen aggasztó, ha figyelembe vesszük, hogy akár egy kisebb állam is hozzáférhet egy rendkívül hatékony mesterséges intelligenciához, ami komoly kockázatokat hordoz magában.

Szemléletes példa erre egy hipotetikus eset: ha valaki azt az utasítást adná egy fejlettebb, például GPT-6 szintű rendszernek, hogy „gyűjtsön pénzt”, a rendszer API-kon és más internetes módszereken keresztül, akár feltörésekkel és manipulációval kezdhetne el pénzt gyűjteni, mert úgy véli, hogy ez egy legitim cél. Elképzelhető, hogy ilyen rendszerek összessége a világ gazdaságának jelentős részét, akár 5%-át is képes lenne összegyűjteni, ami globális gazdasági katasztrófához vezethetne. Ez jól mutatja, hogy egy látszólag egyszerű kérés is súlyos következményekkel járhat, ha a rendszer túlzottan erős és emberfelettien gyors, de nem érti meg a jó és rossz közötti különbséget.

A veszély különösen nagy, mivel a fejlett MI-rendszerek képesek lehetnek olyan megoldásokat találni céljaik elérésére, amelyeket az emberek nem tudnak előre látni vagy megakadályozni. A jövőbeli rendszerek potenciális „kreativitása” és problémamegoldó képessége, kombinálva a valós világban való cselekvés képességével, olyan kockázatokat hordoz, amelyeket a hagyományos biztonsági intézkedésekkel nem lehet megfelelően kezelni.

6.2. Félretájékoztatás és manipuláció

Az MI-rendszerek különösen hatékony eszközökké válhatnak a félretájékoztatás és manipuláció területén. Már most is képesek arra, hogy befolyásoljanak és meggyőzzenek másokat politikai meggyőződésükről, ideológiájukról és narratíváikról. A veszély abban rejlik, hogy ezek a rendszerek személyre szabott dezinformációs kampányokat képesek létrehozni hatalmas mennyiségben, amelyek hatékonyan radikalizálhatják az egyéneket.

A közösségi média platformokon már láthatjuk ennek előjeleit: a célzott hirdetésekkel történő választási befolyásolás bizonyította, hogy még viszonylag egyszerű algoritmusok is képesek jelentősen befolyásolni a társadalmi folyamatokat. A Facebook algoritmusai például olyan információs buborékokat hoznak létre, ahol a fel-

¹⁵ SCHREINER, MAXIMILIAN: *Coscientist uses GPT-4 for automated chemistry lab experiments*, in *The Decoder*, 2023. dec. 26., <https://the-decoder.com/coscientist-uses-gpt-4-for-automated-chemistry-lab-experiments/#summary>.

használók csak a saját nézeteikkel megegyező véleményekkel találkoznak, így egyre inkább elszigetelődnek a különböző nézőpontoktól és a valóság más aspektusaitól.¹⁶

Különösen aggasztó, hogy ezek a rendszerek képesek felismerni és kihasználni az egyéni felhasználók pszichológiai sajátosságait és sebezhetőségeit. Az MI által generált, személyre szabott tartalom olyan meggyőző lehet, hogy a címzett nem is veszi észre a manipulációt. Ez a fajta láthatatlan befolyásolás különösen veszélyes, mivel aláássa a demokratikus társadalmak működéséhez szükséges szabad és tájékozott döntéshozatal alapjait.

6.3. Nem várt viselkedés

Az MI rendszerek gyakran találnak új, előre nem látható módokat céljaik elérésére, ami az egyéni és társadalmi értékek rovására mehet. Jellemző példa erre az MI-alapú ajánló rendszerek esete: ezeket a rendszereket a nézési idő és a kattintási arány mutatóinak maximalizálására tanították. Az a tartalom azonban, amelyre az emberek nagy valószínűséggel kattintanak, nem feltétlenül azonos azzal a tartalommal, amely valóban javítja a jólétüket. A rendszer tehát elvégzi a feladatot, de nem úgy, ahogy azt eredetileg elképzeltük vagy szeretttük volna.

A nem várt viselkedés másik példája a képfelismerő rendszerek hibás működése, mint például a híres gorilla detekciós eset. Ez rámutat arra, hogy még a jóindulatú célokra tervezett rendszerek is produkálhatnak elfogadhatatlan eredményeket, ha nem megfelelően vannak felkészítve az összes lehetséges esetre. A probléma gyökere, hogy ezek a rendszerek nem rendelkeznek valódi megértéssel arról, mit és miért csinálnak.

Az ilyen nem szándékolt következmények különösen veszélyesek lehetnek, mivel a rendszerek optimalizációs folyamatai gyakran találnak "kiskapukat" vagy nem várt megoldásokat a célok elérésére. Ez a jelenség hasonlít ahhoz, amikor egy sakk-MI olyan lépéseket tesz, amelyeket a fejlesztői sem értenek teljesen – azzal a különbséggel, hogy a való világban az ilyen váratlan viselkedésnek sokkal súlyosabb váratlan következményei lehetnek.

6.4. Oktatási kihívások

Az oktatás területén egyre sürgetőbb kérdésként merül fel: hogyan ösztönözzük a tanulást, amikor a diákok azt tapasztalják, hogy a mesterséges intelligencia – például a ChatGPT – képes helyettük megoldani a feladatokat? Ez a „tunyulás” jelensége komoly kihívást jelent az oktatási rendszer számára. A központi kérdés: mit és ho-

¹⁶ DEL VICARIO – BESSI – ZOLLO – PETRONI – SCALA – CALDARELLI – STANLEY – QUATTROCIOCCI: *The spreading of misinformation online*, in *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113/3 (2016) 554–559, <https://doi.org/10.1073/pnas.1517441113>.

gyan tanítsunk egy olyan világban, ahol az MI egyre több területen képes helyettesíteni az emberi munkát?

Az MI-t egyfajta számológépnek tekinthetjük, amit a hallgatóknak meg kell tanulniuk használni. Ahogy a számológépet sem kapja meg egy diák anélkül, hogy először megtanulná az alapvető matematikai műveleteket, úgy a mesterséges intelligenciát is csak akkor használhatják eredményesen, ha megvannak a szükséges alapvető készségeik. Az egyetemi oktatásban például arra bátorítjuk a diákokat, hogy használják ezeket az eszközöket, de hangsúlyozzuk: egy eszköz megfelelő használatához alapos tudásra van szükség.

Az emberi munka egyre több aspektusa válik gyorsabbá és olcsóbbá az MI segítségével, és a mesterséges intelligencia számos iparágat automatizál. Ez azt jelenti, hogy az oktatásnak nem csupán a jelenlegi tudás átadására kell koncentrálnia, hanem fel kell készítenie a diákokat az élethosszig tartó tanulásra és az új technológiákhoz való folyamatos alkalmazkodásra. A problémamegoldó készségek fejlesztése és a kritikus gondolkodás ezért még fontosabbá válik, mint valaha.

6.5. Megfigyelés és cenzúra

A kompetens MI-rendszerek óriási hatalmat adhatnak az emberek kis csoportjainak, ami az elnyomó rendszerek növekvő hatalmához vezethet. Ezt a veszélyt jól szemlélteti Vlagyimir Putyin publikus mondása, amely még a háború kezdete előtt hangzott el: „Aki a mesterséges intelligencia vezetőjévé válik, az a világ uralkodója lesz.” Ez a kijelentés különösen aggasztó a diktatórikus rendszerek kontextusában, ahol az MI-technológiát a lakosság megfigyelésére és ellenőrzésére használhatják.

Az MI-alapú megfigyelő rendszerek már most is képesek nagy pontossággal azonosítani és követni egyéneket, elemezni viselkedési mintákat, és előre jelezni potenciális társadalmi mozgalmakat. Ha ezek az eszközök rossz kezekbe kerülnek, akkor a társadalmi kontroll és elnyomás minden eddiginél hatékonyabb eszközeivé válhatnak. A cenzúra sem csupán a tartalmak szűrésére korlátozódik: az MI-rendszerek képesek lehetnek aktívan befolyásolni a közbeszédet, elnyomni bizonyos véleményeket, és manipulálni a nyilvános diskurzust.

A veszély különösen nagy, mivel ezek a rendszerek demokratikus társadalmakban is megjelenhetnek, kezdetben ártalmatlannak tűnő célokkal, mint például a bűnmegelőzés vagy a közegészségügy, majd fokozatosan kiterjedhetnek a társadalmi élet minden területére.

6.6. Emergens funkciók

A képességek és az újszerű funkcionalitások spontán módon jelenhetnek meg a mai mesterségesintelligencia-rendszerekben. Szemléletes példa erre a ChatGPT-4 esete: bár elsődlegesen angol, másodsorban európai és ázsiai nyelvekre tanították, mégis

képes olyan nyelveken is kommunikálni, mint a zulu, anélkül, hogy erre külön, hangsúlyosan tanították volna. Ez az úgynevezett „side effect” jelenség: a rendszer olyan képességeket sajátít el, amelyekre a fejlesztők nem számítottak. Ez különösen problémás, ha nem kapott semmilyen biztonsági tanítást, így képes veszélyes és törvénybe ütköző viselkedéseket produkálni.

Az emergens viselkedés egyik legérdekesebb példája az AlphaZero teljesítménye a sakkban és góban. Ez a rendszer nem emberi játszmákból tanult, csupán a szabályokat kapta meg, és saját maga ellen játszva pár nap alatt elsajátította azt a tudást, amelyet az emberek több ezer év alatt halmoztak fel. Nemcsak hogy elérte, de meg is haladta az emberi nagymesterek képességeit, és olyan lépéseket tett, amelyeket még a nagymesterek sem értettek teljesen.¹⁷

Ha ezen képességek bármelyike veszélyes, a hatás visszafordíthatatlan lehet. Különösen aggasztó, hogy a mérnöki alkotások általában nem működnek tökéletesen első próbálkozásra. Míg a rakéatechnológia esetében több próbálkozás és kudarc előzheti meg a sikert, az MI esetében nincs túl sok lehetőségünk hibázni, és a problémamegoldásra szánható idő is korlátozott. Egy GPT-6 szintű rendszer esetében például valószínűleg nem fogjuk megérteni, miért hoz bizonyos döntéseket, ami jelentős kockázatot hordoz, hiszen a rendszer tevékenységeit nem tudjuk teljesen átlátni.

7. MI és robotika az ember szolgálatában

A mesterséges intelligencia és a robotika, minden kockázata ellenére, hatalmas potenciállal rendelkezik az emberiség szolgálatában. Ferenc pápa, aki Magyarországon tartott beszédében, ugyanakkor fontos kérdéseket vetett fel: „Mi lesz az étellel, ha ilyen igába kerül? Mi lesz, ha szembe kerülünk a technológia uralkodó kényszerével? Az élet mára már a gépek rendszerébe van foglalva. Egy ilyen rendszerben megmaradhat-e az élet életnek?”

Az OpenAI eredeti koncepciója izgalmas lehetőségeket rejtett magában: a mesterséges intelligenciát mindenki számára elérhetővé kívánta tenni. Az agyi interfész-fejlesztések célja például az, hogy a mesterséges intelligencia által átlátott hatalmas mennyiségű információhoz egy széles, hatékony kommunikációs csatornán kapcsolódhassunk. Bár ez jelenleg még inkább a science fiction kategóriájába tartozik, a technológia demokratizálódása és hatékonyságának növekedése már most is kézzelfogható realitás.

Különösen ígéretes alkalmazási terület a tudományos kutatás. Elképzelhető például egy olyan GPT-4 szintű nyelvi modell, amely az emberiség összes tudományos tudását tartalmazza, és képes felismerni az összefüggéseket az eredmények között,

¹⁷ SILVER – HUBERT – SCHRITTWIESER – ANTONOGLU – LAI – GUEZ – LANCTOT – SIFRE – KUMARAN – GRAEPEL – LILICRAP – SIMONYAN – HASSABIS: *A general reinforcement learning algorithm that masters chess, shogi, and Go through self-play*, in *Science* 362/6419 (2018) 1140–1144, <https://doi.org/10.1126/science.aar6404>.

valamint megoldást javasolni a meglévő problémákra. Ha például egy publikációban leírják, hogyan lehet egy agyi implantátumot elkészíteni, de az anyag, amelyből készült, csak rövid ideig használható, és egy másik publikációban található egy olyan anyag, amely hosszabb élettartammal rendelkezik, akkor a rendszer képes lehet ezeket az információkat összekapcsolni és új megoldást javasolni. A különböző tudományos eredmények kombinációja, kiegészítése új eredményekhez és hatékony alkalmazásokhoz vezethet.

Ez a technológiaorientált megközelítés konkrét, piaci forgalomba hozható megoldásokat eredményezhet. A mesterséges intelligencia tehát hatalmas pozitív potenciált rejt magában, ugyanakkor a gyorsuló technológiai fejlődés arra kényszerít minket, hogy egész életünk során tanuljunk. A kihívást valószínűleg nem csak a technológia fejlődése, hanem saját megértési és tanulási képességeink korlátai jelentik majd a jövőben.

8. Az MI-korszak

Az MI-korszak gyors változásokat hoz magával, amelyek folyamatos tanulást és alkalmazkodást igényelnek. A továbbképzések egyre fontosabbá válnak, és az oktatás jövője jelentős átalakuláson megy keresztül. Felmerül a kérdés, hogy milyen munkahelyek lesznek a jövőben, és egyesek szerint az általános alapjövedelem bevezetése válhat szükségessé a munkaerőpiac átalakulása miatt.

Az „MI-számológépek” használata várhatóan általánossá válik, ami felveti a kérdést, hogy mi lesz az egyetemek szerepe az oktatásban. A hangsúly valószínűleg eltolódik a motiváció és a problémamegoldás készségeinek fejlesztése felé. A szoftverfejlesztés területe például demokratizálódik és automatizálódik; egy kisebb csapat által végzett munka, amely korábban hetekig tartott, most akár percek alatt is elvégezhető egy mesterségesintelligencia-hálózat segítségével.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a programozókra már nem lesz szükség. A kérdés sokkal inkább az, hogy milyen típusú tudásra lesz szüksége annak, aki egy nagy fejlesztő csapatot képes irányítani, és olyan minőségű szoftvert létrehozni, amely megfelel az elvárásoknak és a minőségbiztosítási követelményeknek. Az egyetemeknek kulcsszerepük van abban, hogy felkészítsék a hallgatókat az új technológiák befogadására és hatékony használatára, miközben megőrzik és fejlesztik azokat az alapvető készségeket, amelyek lehetővé teszik a kritikus gondolkodást és az önálló problémamegoldást.

A technológiai fejlődés gyorsulása miatt az embereknek egész életük során tanulniuk és alkalmazkodniuk kell. Az egyetemi időszaknak ezért különösen fontos szerepe van abban, hogy a hallgatók képessé váljanak új dolgok elsajátítására, mivel az élethosszig tartó tanulás és az új készségek folyamatos fejlesztése elengedhetetlen a jövőben.

9. Összegzés

A mesterséges intelligencia és a robotika fejlődése egyaránt hordoz veszélyeket és lehetőségeket. A technológia felelősségteljes fejlesztése és használata kulcsfontosságú a jövő szempontjából. A mobil robotika kihívásaitól kezdve az emergens viselkedésen át a társadalmi hatásokig számos területen kell körültekintően eljárunk.

Különösen fontos felismerni, hogy az MI biztonsági kihívásai alapvetően különböznek a korábbi technológiai kihívásoktól. Míg a millenniumi dátum (Y2K) problémájánál ismertük a veszély természetét és időpontját, az MI esetében sem a potenciális problémák teljes körét, sem azok bekövetkezésének idejét nem tudjuk előre jelezni. A rendszerek emergens viselkedése és a nem szándékolt következmények lehetősége további bizonytalansági tényezőt jelentenek.

Az oktatásnak és a kutatásnak kiemelt szerepe van abban, hogy felkészítsük a társadalmat az MI korszak kihívásaira és lehetőségeire. Az egyetemeknek különösen fontos feladatuk van: nem csak a jelenlegi technológiák használatára kell megtanítaniuk a hallgatókat, hanem fel kell készíteniük őket az élethosszig tartó tanulásra és az új kihívásokhoz való alkalmazkodásra.

Az MI-korszak sikeres navigálása közös felelősségünk, amely megköveteli a folyamatos párbeszédet, etikai megfontolásokat és a társadalom minden szektorának együttműködését. A technológia fejlődése elkerülhetetlen, de rajtunk múlik, hogy ezt a fejlődést az emberiség javára fordítjuk-e.

10. Köszönetnyilvánítás

A tanulmányt számos beszélgetés és közös gondolkodás előzte meg, amiért nagyon hálás vagyok minden kollégámnak és barátomnak, külön köszönöm tanítványomnak és kollégámnak Dr. Rák Ádámnak inspiráló segítségét, kérdéseit és javaslatait.

Csigó Katalin

A KÉNYSZERBETEGSÉG A NEUROPSZICHOANALÍZIS MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

Kivonat

A kényszerbetegség a legnehezebben kezelhető pszichiátriai betegségek közé tartozik. A tüneti súlyosság, a tünetek változékonysága és esetenként krónikus lefolyása miatt a betegek egy számottevő része nem megfelelően reagál a más betegségekben hatékony pszichoterápiás technikákra. Ezért a betegség diagnosztikájában és pszichoterápiás kezelési technikáiban is lényeges elméleti megközelítés- és kezelésmódosítás szükséges. A neuropszichoanalízis tudománya, mely ötvözi az idegtudományi, neuropszichológiai ismereteket a pszichoanalitikus elméleti ismeretekkel, a kényszerbetegség jobb megértéséhez vezethet bennünket. A tanulmányban az elméleti összefoglaló mellett saját kísérletes munkánkba is betekintést nyújtok.

OCD in the neuropsychanalytic approach

Abstract

Obsessive-compulsive disorder is one of the most difficult psychiatric illnesses to treat. Due to the severity of the symptoms, the variability of the symptoms and, in some cases, the chronic course, a significant part of the patients do not respond adequately to the psychotherapeutic techniques that are effective in other diseases. Therefore, a substantial theoretical approach and treatment modification are required in the diagnosis and psychotherapeutic treatment techniques of the disease. The science of neuropsychanalysis, which combines neuroscientific and neuropsychological knowledge with psychoanalytic theoretical knowledge, can lead us to a better understanding of OCD. In addition to a theoretical summary, the paper also presents some of our own experimental research data.

1. Bevezetés

1.1. A kényszerbetegség definíciója

A kényszerbetegség (obszesszív-kompulzív zavar – OCD) kényszer gondolatokból (obszessziók) és kényszer cselekvésekből (kompulziók) álló pszichiátriai tünetegyüttes.¹ A kényszer gondolatok olyan visszatérően jelentkező, a gondolkodásba az akaratunk ellenére betörő irracionális aggodalmak, képek vagy képzetek, melyek jelentős szorongást okoznak; a kényszer cselekvések pedig ismétlődő cselekvések vagy mentális rituálék, melyek célja valamely rettegett következmény elhárítása. Kényszerbetegség esetén az egyik legnagyobb szenvedést okozó pszichiátriai betegségről beszélhetünk. Az ebben szenvedő beteg azt éli át, hogy ijesztő gondolatai, képzetei – például agresszióval vagy elfogadhatatlan morális tartalmakkal kapcsolatos gondolatok – akaratára ellenére, a nap bármely pillanatában megjelenhetnek tudatában, kifejezetten erős szorongást, félelmet, vagy büntudatérzést okozva, és hiába van tisztában a beteg ezek irracionálisával, képtelen szabályozni, vagy akár csak figyelmen kívül hagyni ezeket a gondolatokat. A kényszer cselekvések pedig hosszú időre blokkolhatják a beteg funkcióképességét, jelentősen rontva a mindennapi életminőséget, hiszen például a beteg elkésik a munkahelyéről, mert órákra leragad a bejáratú ajtónál ellenőrzési kényszereket végezve, vagy a rituális tisztasági cselekvései miatt vízszámlája óriásira duzzad.

Mindannyian tapasztalunk, átélünk bizonyos kényszeres jelenségeket, mindennapi szokásaink, megszokásaink ezek közé sorolhatók. Például szeretünk ugyanaból a csészéből kávét inni, vagy szeretünk ugyanazon az útvonalon besétálni munkahelyünkre. A szokások bizonyos értelemben a kényszerbetegség előfutárainak, szubklinikai tüneteinek tekinthetők, de alapvetően egészséges jelenségek. A szokásaink ritmust, szabályosságot és állandóságot adnak életünknek, biztonságérzetet okoznak, örömmel járnak, és segítségükkel jelentős időt spórolhatunk. Ezzel szemben a kényszereket mindig bizonytalanságérzés kíséri, nem megtételük jelentős szenvedést okoz, megcselekvésük pedig sok ideig tart. A határvonal a rituálék, szokások és a kényszerek között ott húzódik, hogy a szokásainkat fel tudjuk függeszteni és meg tudjuk változtatni, ha szükséges, míg a kényszerek elviselhetetlen kényszerítő erővel jelentkeznek, akaratlagos szabályozásuk rendkívül nehéz, sok esetben lehetetlen. Vagyis a kényszerbetegség csak látszólag hordozza a kóros szokás vagy rituális viselkedés jegyeit, alapvető ismérvét és lényegét tekintve különbözik attól.²

¹ ABRAMOWITZ, J. S. – JACOBY, R. J.: Obsessive-compulsive disorder in the DSM-5, in *Clinical Psychology: Science and Practice* 21/3 (2014) 221, <https://doi.org/10.1111/cpsp.12076>.

² CSIGÓ KATALIN: *A kényszerbetegség klinikai jellemzői: tünetek, diagnosztika, differenciáldiagnózis*, in Harsányi – Csigó – Demeter (szerk.): *Kényszerbetegség: Elmélet, kutatás, terápia*, Budapest, Oriold és Társai, 2015.

1.2. Epidemiológia, komorbiditás

A kényszerbetegség a negyedik leggyakoribb pszichiátriai betegség, élettartam-prevalenciája 1–3%.³ A szubklinikus formák aránya – vagyis azon jeleségek aránya, amelyek még nem érik el a kényszeres tünetek diagnosztikai kritériumait, de már kényszeres jelenségnek minősülnek – rendkívül magas, a felnőtt lakosság körében eléri a 40%-ot.⁴ Férfiak és nők azonos arányban betegednek meg kényszerbetegségben, de a férfiakra a korábbi betegségkezdet jellemző. Kényszerbetegség esetén elkülönítünk korai és késői kezdetű betegséget, korai kezdetűnek a 16 éves kor előtt, gyermekkorban kezdődő betegséget tekintjük. A kényszerbetegség lefolyása sokféle lehet, az esetek egy részében lassan, rejtve kezdődnek a tünetek, melyek fokozatosan súlyosbodnak, az esetek más részében pedig hirtelen, robbanásszerű kezdet jellemző; a tünetek lefolyása pedig egyes pácienseknél krónikussá válik.

A kényszerbetegek 92%-a szenved más pszichiátriai betegségben is.⁵ A leggyakoribb komorbid pszichiátriai betegség, mely a kényszerbetegséghez társul, a depresszió, de az evészavarok, az addikciók és a pszichotikus zavarok aránya is magas.⁶

2. Szakmai irányelvek ajánlásai a kényszerbetegség kezelésére

Az Amerikai Pszichiátriai Társaság (APA: American Psychiatric Association) OCD-re vonatkozó szakmai ajánlása szerint⁷ az elsődlegesen választandó pszichoterápiás módszer OCD esetén a kognitív-viselkedésterápia (cognitive-behavior therapy – CBT), ezen belül is az ingerexpoziáció–válaszmegelejtés technikák bírnak a legnagyobb evidenciával. Az APA ajánlása alapján a pszichodinamikus terápia az ellenállások (elhárítások) kezelésében, az OCD-tünetek interperszonális következményeinek kezelésében lehet szükséges. A családtagok tünetekbe történő bevonódása esetén pedig családterápia indikálása is javasolt. A NICE-guideline súlyos tünetek esetén, mely a páciens számára

³ FONTENELLE, LEONARDO F. – HASLER, GREGOR: *The analytical epidemiology of obsessive-compulsive disorder: risk factors and correlates*, in *Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry* 32/1 (2008) 1–15, <https://doi.org/10.1016/j.pnpbp.2007.06.024>.

⁴ FONTENELLE – NICOLINI – BRAKOUKIAS: *Early intervention in obsessive-compulsive disorder: From theory to practice*, in *Comprehensive Psychiatry* 119 (2022) <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2022.152353>.

⁵ LA SALLE – CROMER – NELSON – KAZUBA – JUSTEMENT – MURPHY: *Diagnostic interview assessed neuropsychiatric disorder comorbidity in 334 individuals with obsessive-compulsive disorder*, in *Depression and Anxiety* 19/3 (2004) 163–173, <https://doi.org/10.1002/da.20009>.

⁶ SHARMA – SHARMA – BALACHANDER – LIN – MANOHAR – KHANNA – LU – GARG – THOMAS – AU – SELLES – HØJGAARD – SKARPHEDINSSON – STEWART: *Comorbidities in obsessive-compulsive disorder across the lifespan: a systematic review and meta-analysis*, in *Frontiers in Psychiatry* 12 (2021) <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.703701>.

⁷ AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (APA): *Practice guideline for the treatment of patients with obsessive-compulsive disorder*, Arlington, VA, American Psychiatric Association (APA), 2007, 96, https://psychiatryonline.org/pb/assets/raw/sitewide/practice_guidelines/guidelines/ocd-1410197738287.pdf.

jelentős funkcióromlást okoz, kombinált terápia (farmakoterápia és pszichoterápia) indikálását ajánlja.⁸ Amennyiben 10 CBT ülés és 12 hét farmakoterápiás kezelés után a tünetek nem javulnak, a NICE irányelve multidiszciplináris team összehívását javasolja, és felhívja a figyelmet arra, hogy szükséges a tünetek ismételt áttekintése, a komorbid tünetek azonosítása, majd ezt követően mind a farmakoterápia, mind a pszichoterápiás technika módosítása.

2023-ban először jelent meg Magyarországon a klinikai szakpszichológia számára szakmai irányelv⁹, melyet 2024-ben a pszichoterápia irányelv¹⁰ megjelenése követett. Mindkét irányelv az idézett nemzetközi irányelvek ajánlásait is figyelembe véve rögzíti a kényszerbetegség kivizsgálásának, diagnosztikai folyamatának és pszichoterápiás kezelés lehetőségeinek adekvát lépéseit. Az irányelvek megjelenése mérföldkövet jelent a hazai klinikai pszichológia és pszichoterápia tudománya számára.

3. Kognitív-viselkedésterápiával kapcsolatos hatékonyságvizsgálatok kényszerbetegségben

A szakmai ajánlások a kognitív-viselkedésterápiát jelölik meg elsőként választandó pszichoterápiás módszerként a kényszerbetegség kezelésében. A kognitív-viselkedésterápiát eredetileg a szorongásos zavarok kezelésére fejlesztették ki az 1980-as években,¹¹ de az OCD kezelésében is elterjedt technikává vált. A kényszerbetegség pszichoterápiás hatékonyságvizsgálatai azonban az elmúlt években azt jelezték, hogy a CBT-technikák hatékonysága a betegség kezelésében nem megfelelő. Reid és munkatársai 36 tanulmányt és több mint 2000 fős betegmintát áttekintve azt találták,¹² hogy a kognitív-viselkedésterápia hatékonyabb, mint a farmakoterápia vagy a placebo pszichológiai kezelés (autogén tréning, relaxáció), de nem hatékonyabb, mint az egyéb aktív pszichoterápiás technikák. A kényszerbetegség esetén a kognitív-viselkedésterápiára a betegek több mint fele nem reagál megfelelően, esetükben

⁸ NATIONAL INSTITUTE FOR HEALTH AND CARE EXCELLENCE (NICE): *Obsessive-compulsive disorder and body dysmorphic disorder: treatment. Clinical guideline (CG31)*. National Institute for Health and Care Excellence (NICE), 2005. november 29., 44, www.nice.org.uk/guidance/cg31.

⁹ A Belügyminisztérium egészségügyi szakmai irányelve a szakpszichológiai ellátásról, in *Egészségügyi Közlöny* 73/6 (2023) 610–725, <https://www.kozlonyok.hu/kozlonyok/Kozlonyok/6/PDF/2023/6.pdf>.

¹⁰ A Belügyminisztérium egészségügyi szakmai irányelve a pszichoterápiás ellátásról, in *Egészségügyi Közlöny* 74/6 (2024) 909–1043, <https://www.kozlonyok.hu/kozlonyok/Kozlonyok/6/PDF/2024/6.pdf>.

¹¹ LEES, JOHN: *Cognitive-behavioural therapy and evidence based practice: past, present and future*, in *European Journal of Psychotherapy and Counselling* 10/3 (2008) 187–196, <https://doi.org/10.1080/13642530802337827>.

¹² REID – LAWS – DRUMMOND – VISMARA – GRANCINI – MPAVAENDA – FINEBERG: *Cognitive behavioural therapy with exposure and response prevention in the treatment of obsessive-compulsive disorder: A systematic review and meta-analysis of randomised controlled trials*, in *Comprehensive psychiatry* 106 (2021) 152223, <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2021.152223>.

nem mutatnak kellő hatékonyságot ezek a technikák, illetve a betegek közel egyharmada a kezelés lezárása után aktív visszaesést mutat.¹³ Éppen ezért úgy tűnik, hogy a kényszerbetegség kezelésében teljesen új terápiás elméleti megközelítésre és gyakorlatra van szükség.

4. Pszichoanalitikus megközelítés

Sigmund Freud a *Patkányember*¹⁴ és a *Gátlás, tünet, szorongás*¹⁵ című műveiben írja le a kényszerre jellemző alapvető jellegzetességeket. Freud a kényszerbetegség központi jellemzőjeként az ambivalenciát fogalmazza meg, a vágy és a tilalom együttes jelenlétét, ezzel neurotikusként határozva meg a betegséget. Freud regressziós természetűnek írta le a betegséget, ahol egy korábbi működési szintre történik jelentős visszacsúszás. Freud azonosította a kényszerre jellemző elhárító mechanizmusokat is, kiemelve a mágikus gondolkodás szerepét.

Ferenczi Sándor, egyik legnagyobb magyar pszichoanalitikusunk, a Budapesti Iskola megalapítója, Freudtól lényegesen eltérő módon gondolkodott a kényszerbetegségről. Egyrészt a betegség egyik lényegi jellemzőjeként az omnipotenciaérzéssel kapcsolatos zavart emelte ki. Másrészt – Freudhoz ugyan hasonlóan – regressziós természetűnek gondolta a betegséget, azonban – és ez a lényeges eltérés – a kényszerbetegség patogenezisében nem a pszichoszexuális fejlődés zavarát állította középpontba, hanem a valóságfejlődés zavarát.¹⁶ Ferenczi elméletében a valósággal való kapcsolatunk három fázison keresztül fejlődik: az első fázis a mágikus gondolatok és a mágikus szavak szintje, a második fázis pedig a projekció szintje. A projekciós fázisban a gyermek megtanul lemondani saját mindenhatóságának vágyáról, ezt átviszi másokra, de a másokban (világ) is csalódik. Ha ezeket a fázisokat

¹³ FRANKLIN – ABRAMOWITZ – KOZAK – LEVITT – FOA: *Effectiveness of exposure and ritual prevention for obsessive compulsive disorder: randomized compared with non-randomized samples*, in *Journal of Consulting Clinical Psychology* 68/4 (2000) 594–602, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10965635/>.

BLOCH – GREEN – KICHUK – DOMBROWSKI – WASYLINK – BILLINGSLEA – LANDEROS-WEISENBERGER – KELMENDI – GOODMAN – LECKMAN – CORIC – PITTENGER: *Long-term outcome in adults with obsessive-compulsive disorder*, in *Depression and anxiety* 30/8 (2013) 716–722, <https://doi.org/10.1002/da.22103>.

LOERINC – MEURET – TWOHIG – ROSENFELD – BLUETT – CRASKE: *Response rates for CBT for anxiety disorders: Need for standardized criteria*, in *Clinical psychology review* 42 (2015) 72–82, <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2015.08.004>.

¹⁴ FREUD, SIGMUND: *A Patkányember*. in Berényi Gábor (szerk.): *A Patkányember. Négy klinikai esettanulmány*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999 (1909) 426.

¹⁵ FREUD, SIGMUND: *Gátlás, tünet, szorongás*. in Erős Ferenc (szerk.): *Sigmund Freud. Válogatás az életműből*, Budapest, Európa, 2003 (1926) 857.

¹⁶ FERENCZI SÁNDOR: *A valóságérzék fejlődésfokai és patológiás visszatérésük*, in Szalay – Matolcsy – Sebestyén (szerk.): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*, Budapest, Magvető, 1982. 124–146.

meg tudjuk haladni, csak akkor tud kialakulni a harmadik, a logikus gondolkodás szintje. Vagyis Ferenczi elméletében a kényszerbetegség lényegi eleme a valósággal való kapcsolat zavara, ami egy *specifikus gondolkodászavart* jelent, és ebből az következik, hogy ennek korrekciójára kell a terápiás technikáinknak is irányulnia. A betegség a kételkedés betegsége, ahol az *ítéletalkotás, az ítéletfunkciók gátlása* jelenik meg. Ferenczi azt emeli ki, hogy kényszeres megbetegedés esetén a hit és a hitetlenség egyidejűleg, azonos intenzitással van jelen, mely megakadályozza az *ítéletalkotás* létrejöttét.¹⁷

A betegség tehát kettős természetű: a tudat egy része gyermekkori színvonalon marad, ahol a vágy azonos a cselekvéssel (a vágy és cselekvés közé még nem iktatózott be a gátló, halasztó, megfontoló gondolkodás); miközben a tudat egyéb részei normál módon fejlődnek. (klinikai képben impulzív cselekedetekben látjuk).

Melanie Klein elsősorban a paranoid-szkizoid és depresszív fejlődési pozíciók kidolgozójaként ismert tárgykapcsolat-elméleti pszichoanalitikus szerző. Kevésbé ismert, hogy kényszerbetegekkel dolgozva leírt egy – ma már a szakmai terminusok közül kikopott, illetve nem kellően meggyökeresedett – elhárítómechanizmus-típust, az obszesszív elhárítást.¹⁸ Az obszesszív elhárító mechanizmus egy olyan ismétlődő cselekvés vagy gondolat, mely valamely belső állapot – érzelem vagy impulzus – *kontrolljára* irányul.

A pszichoanalízis tárgykapcsolat-elméleti iskolájának nézőpontjából a kényszeres énmód, énállapot egy harmadik pozícióként képzelhető el, mely a paranoid-szkizoid és depresszív pozícióval is mutat hasonlóságot, de jelentősen el is tér azoktól. Ezt a harmadik fejlődési pozíciót obszesszív pozíciónak nevezhetjük el.¹⁹ Az obszesszív pozíció a kettő (paranoid-szkizoid és depresszív) pozíció között helyezkedik el, fluktuál a kettő között, amit a klinikai gyakorlatban úgy látunk, hogy a betegek egyes esetekben, pillanataikban pszichotikus szinten működnek, máskor pedig a gondolkodásuk jellege eléri a szimbolikus, vagyis a normalitáshoz közeli működési szintet. Tehát ha pszichoanalitikus módon gondolkodunk a kényszerbetegségről, azt látjuk, hogy kényszerbetegség esetén az énszerveződés zavaráról beszélünk. Az egyik énrész, énmag, ezt nevezük obszesszív pozíciónak, a kényszeres énműködés mindenható vagy mágikus részét jeleníti meg, miközben a valós énmag gyenge. Gyenge az énidentitás, gyenge az az énmag, mely az ágencia, az énhatékonyság érzését jeleníti meg. A kényszeres én mindenható, mágikus énrésze burjánozni kezd. Ez az obszesszív énállapot segít elkerülni a kapcsolódást a valósággal, és a mindenhatóság-érzetben ragadás és lecövekélés, az ott meglévő hosszú időtöltés pedig a

¹⁷ FERENCZI, SÁNDOR: *A hit, a hitetlenség és a meggyőződés az orvosi lélektan világtűzésében. Az „internationale Psychoanalytische Vereinigung” IV. müncheni kongresszusán (1913) tartott előadás, in Uő. (szerk.): A pszichoanalízis haladása. Értekezések, Budapest, Dick Manó Kiadása, 1919, 16–27.*

¹⁸ KLEIN, MELANIE: *A contribution to the theory of intellectual inhibition, in The International Journal of Psychoanalysis* 12 (1931) 206–218.

¹⁹ CSIGÓ KATALIN: *Obsessive position: the new psychoanalytic approach of obsessive-compulsive disorder, in Current Psychology* 42/7 (2023) 5407–5414, <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01893-3>.

betegeknek segíti azt az élményt átélni, minthogyha kompetensek lennének valamilyen. Tehát különös módon a kényszerbetegek a kényszereken keresztül kompetenciaélményt élnek meg. Az obszesszív pozíció a meggyengült vagy hiányzó valós én kiegészítőjeként funkcionál. Omnipotens kontrollt, illuzórikus biztonságérzést ad.

A pszichoanalitikus szerzők a kényszerbetegségről írva számos olyan fogalmat – gátlás, ítéletalkotás, impulzuskontroll – használnak, melyek a mai neuropszichológiai, idegtudományi kutatások vezető irányát jelentik.

Integratív elméleti keretben, az idegtudományi és neuropszichológiai ismereteket is figyelembe véve, a pszichoanalízis jelentős mértékben segítheti a kényszerbetegség jobb megértését.

5. Neuropszichológia, idegtudomány, neuropszichoanalízis

A neuropszichoanalízis fiatal tudománya Erik Kandel Nobel-díjas pszichiáter, neurofiziológus korszakalkotó cikkével született.²⁰ A cikkben Kandel kifejtette, hogy mit tekint a pszichiátria jövőbeli útjának, leírta azt a lényeges téziséket, hogy a pszichoanalízis adja a lelki működések legkoherensebb és legkielégítőbb magyarázatát, és egy újragondolt szellemi keretben a pszichoanalízisnek sokkal szorosabb kapcsolatba kell lépnie a kognitív idegtudománnyal. A biológiai és pszichoanalitikus tudományok összekapcsolása számos területen vezethet eredményre: a tudattalan folyamatok természetének megértésében, a pszichológiai okság természetének megértésében, a korai élmények és a mentális megbetegedésekre való hajlam megértésében, a pszichoterápia és az agyi strukturális változások megértésében a neuropszichoanalízis jelentős segítője lehet mind a pszichiátria, mind a klinikai pszichológia, mind a pszichoterápia tudományának. A kutatások számos területen igazolták a pszichoanalitikus elméleti konstrukciók – pl. álom, tudattalan, implicit memória, érzelmi- és motivációrendszer-szabályozás – biológiai korrelátumait.²¹

²⁰ KANDEL, ERIC R.: *Biology and the future of psychoanalysis: a new intellectual framework for psychiatry revisited*, in *American journal of Psychiatry* 156/4 (1999) 505–524, <https://doi.org/10.1176/ajp.156.4.505>.

²¹ DIERCKX, ADAM: *Psychoanalytic and psychodynamic therapies: the state of the art*, in *Psychiatry* 7/5 (2008) 212–216, <https://doi.org/10.1016/j.mppsy.2008.03.005>.

SOLMS, MARK – TURNBULL, OLIVER H.: *What is neuropsychoanalysis?* in *Neuropsychoanalysis* 13/2 (2011) 133–145, <https://doi.org/10.1080/15294145.2011.10773670>.

PANKSEPP, JAAK – SOLMS, MARK *What is neuropsychoanalysis? Clinically relevant studies of the minded brain*, in *Trends in cognitive sciences* 16/1 (2012) 6–8, <https://doi.org/10.1016/j.tics.2011.11.005>.

5.1. Saját kutatási adatok

A kényszerbetegséggel kapcsolatos egyik jelenleg zajló kutatásunkban azt vizsgáljuk, hogy OCD-ben az implicit tanulási folyamatok és a kognitív kontroll milyen egyensúlyt alkotnak, a gátló funkciók mellett hogyan jelennek meg az implicit tanulási és emlékezeti folyamatok.²² Az implicit tanulás, más néven szekvencia tanulás a környezetből érkező információk rendszerezésére, a szabályszerűségek felismerésére és az automatikus viselkedések kialakulására vonatkozó tanulási folyamatainkat jelöli, mely szociális, motoros, kognitív készségek kialakulásában, így a szokásformálásban is kiemelt jelentőségű. Az implicit tanulás hátterében álló különböző subkortikális agyi hálózatok már jól azonosíthatóak, a kényszerbetegség esetén ezek leírása azonban még várat magára. Előzetes kutatási adataink arra utalnak, hogy a kényszerbetegeknél az implicit tanulás vizsgálatára kifejlesztett neuropszichológiai tesztek ellentmondásos eredményekhez vezetnek. Az implicit tanulási folyamatok egyik lehetséges neuropszichológiai mérési módja az, ha például egy számítógép képernyője előtt arra kérjük a vizsgálati személyt, hogy amilyen gyorsan csak tudja, nyomja meg az egyik megadott gombot, ha felvillan a képernyő egy pontján a meghatározott ábra. Ez a vizsgálati személy számára egyszerű reakcióidő-feladatnak tűnhet, és azt feltételezhetjük, hogy kényszerbetegek esetén jelentősen megnő a reakcióidő, hiszen a betegek a tüneteik okán letapadnak egy-egy helyzethez, akár azért, mert egy zavaró gondolat leköti a figyelmüket, akár azért, mert valamely kényszeres cselekvés lassítja a reakcióidejüket. Az implicit tanulási feladatoknál azonban a beteg számára nem ismert módon, a képernyőn megjelenő képek nem teljesen véletlenszerűen, hanem valamilyen rejtett szekvenciának megfelelően érkeznek. Az feltételezhető az ilyen feladatok végzésénél, hogy egy bizonyos idő után az ember „magától” megtanulja ezt a rejtett szekvenciát, anélkül, hogy tudatosan észlelné azt, ezáltal gyorsul, javul a reakcióideje. Előzetes adataink alapján a kényszerbetegek teljesítménye nem az előre elvárt módon alakul ebben a teszt helyzetben: a betegek nem teljesítenek lassabban az egészséges személyekhez képest. Ugyanakkor a tanulási teljesítményük görbéje speciálisan alakul, vagyis nem pusztán az jellemző a betegségre, hogy lassabb a kényszerbetegek reakcióideje, hanem a lényeges eltérés az, hogy kevésbé hatékony tanulási stratégia jellemző rájuk, mely elsősorban a feladatok közötti váltás zavarásával írható le. Ez a korlátozott váltási képesség és a jellegzetes tanulási stratégia jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy megértsük miért hatékony vagy éppen nem hatékony a kényszerbetegség esetében egy adott pszichoterápiás technika.

²² BREZÓCZKI – VÉKONY – PESTHY – TÓTH-FÁBER – CSIGÓ – FARKAS – NEMETH: *Unraveling sequence learning in obsessive-compulsive disorder*, in *Current Opinion in Behavioral Sciences* 54 (2023) <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2023.101326>.

6. Összefoglalás

A kényszerbetegség a nehezen kezelhető pszichiátriai betegségek közé tartozik. A tünetek változékonysága, az előforduló komorbid betegségek jelenléte, az esetenként súlyos, krónikus tüneti lefolyás mind közre játszik a betegség farmako- és pszichoterápiás kezelési nehézségeihez. A kényszerbetegség jobb megértéséhez új, integratív megközelítés szükséges, melyre a neuropszichoanalízis kiváló lehetőséget teremt. Az idegtudományok, a neuropszichológiai kísérleti adatok, a képalkotó eljárások, a klinikai tünettann területéről érkező információk multidiszciplináris szemlélete pedig hatékonyabb pszichoterápiás eljárások kidolgozásához vezethet bennünket.

Domokos György

A VESTIGIA-KUTATÁS: UTAK A FILOLÓGIÁTÓL A TÖRTÉNETTUDOMÁNYIG, A MŰVÉSZETTÖRTÉNETIG ÉS A RÉGÉSZETIG¹

Kivonat

A Vestigia Kutatócsoport 2010 óta gyűjti a magyar vonatkozású forrásokat Itália közgyűjteményeiben, főként a 15–17. század időszakából. A számos irat feldolgozása során bukkantunk olyan adatokra, rajzokra, tényekre, amelyek más diszciplínák területére vezettek át bennünket. A tanulmány három területről mutat be példát rá, hogy a feltárt dokumentumok hogyan segíthetik a történészek, művészettörténészek, illetve régészek munkáját is.

The Vestigia Research: from Philology to History, Art History and Archeology

Abstract

Since 2010, the Vestigia Research Group has been collecting Hungarian-related sources in public collections in Italy, mainly from the 15th–17th centuries. In the course of processing the numerous documents, we have discovered data, drawings and facts that have led us to other disciplines. The paper presents examples from three areas of how the documents uncovered can also help historians, art historians and archaeologists.

Noha pályám könyvtárosként, gimnáziumi tanárként majd nyelvészként indult, most már több évtizede eljegyeztem magamat a Magyarországra vonatkozó olasz nyelvű források kutatásával. Ami Magyarországon nem maradhatott meg a történelem viharai között, fennmaradt ugyanis számos, nálunk szerencsésebb történelmű országban. Kutatócsoportunk, amelynek megszületése több előzmény után egy 2010-ben indult OTKA-kutatáshoz köthető, arra vállalkozott, hogy az Itália könyvtáraiban és levéltáraiban lappangó magyar vonatkozású forrásokat felkutatjuk, azonosítjuk, adatbázisba rendezzük és digitalizálva átnyújtjuk a Magyar Nemzeti Levéltár hungarika kataszterének.

¹ A kutatás és a publikáció a PPKE-BTK-KUT-23-5 pályázati támogatás segítségével valósult meg.

Történészeink közül ugyanis nem sokan tudnak olaszul, és a régi források megértéséhez sokszor nem csupán paleográfiai ismeretekre van szükség, hanem az adott kor és az adott város nyelvváltozatának a megértésére is. A Magyar Tudományos Akadémia Másolatgyűjteményéből indultunk ki: egy évszázadon keresztül az volt az általános vélekedés, hogy ez a gyűjtemény legalábbis közel teljes – bár mindig bukkantak elő magyar vonatkozású új források Olaszországban.

Kutatásunk ugyanis nem előzmények nélkül való. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után Itáliába emigrált báró Nyáry Albert Modenában, később Nagy Iván szintén emigrációban, Velencében, majd Fraknoi Vilmos, Berzeviczy Albert és sokan mások szerte Itáliában pontosan ezt végezték, a 19. század eszközeivel. Így keletkezett a hatalmas jelentőségű Másolatgyűjtemény s evvel párhuzamosan a *Magyar történelmi életrajzok* sorozata is. Az első világháborúval, pontosabban Olaszország 1915-ös hadbalépésével a központi hatalmak ellen, hirtelen vége szakadt azonban a békés levéltári munkának és így a Másolatgyűjtemény torzó maradt. Az olasz levéltárakban mind a mai napig megtaláljuk az elődök munkájának nyomát.

Az első OTKA-ciklusban (2010–2015) az volt a célkitűzésünk, hogy az I. világháború kitörésének 100. évfordulójára, legalábbis két város gyűjteményeinek viszonylatában befejezzük a nagy elődök munkáját, a mai eszközöket is igénybe véve. Az 5 év alatt Milánóban és Modenában 15 ezer felvétel készült és számunkra is meglepő módon a Másolatgyűjtemény állományához képest még kétszerannyi iratot sikerült gyűjtenünk és a hungarika kataszter részére átadnunk.

2018 és 2022 között, a második OTKA-pályázatunkban a mantovai levéltár anyagából újabb hatalmas mennyiségű eddig ismeretlen dokumentumot tudtunk kigyűjteni. Jelenleg, 2024-től a PPKE BTK által támogatott kutatócsoportként folytatjuk a munkát Ferrarában, Firenzében és Nápolyban is.

Az évek során az adatgyűjtés mellett, amely sok magyar és külföldi történész számára vált fontos forrásegyüttessé, magunk is kutattuk a dokumentumokat. Eddig három magyar nyelvű tanulmánykötetet jelentettünk meg, egy forráskiadást és legutóbb, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem kiadójánál, a Líceumnál egy angol nyelvű válogatás is megjelent. A Covid-járvány időszakában népszerűvé vált „virtuális kiállítás” műfajában is módunk nyílt kipróbálni magunkat: a Magyar Nemzeti Levéltár honlapjára készítettünk magyar és angol nyelven egy *Vestigia Hungarorum in Italia*, vagyis *A magyarok nyomai Itáliában* című bemutatót.

A továbbiakban arra szeretnék kitérni, hogy a források kapcsán milyen társtudományok felé nyíltak kapcsolatok. A dokumentumok egy része számadáskönyv, de vannak közte kémjelentések, hivatalos okmányok és követi beszámolók, magánlevelek is. Példákat tudok itt csak bemutatni a kapcsolódásokból, hiszen a források, amelyek nagyon nagy részben Magyarországon szolgáló olaszok levelezései a humanizmus időszakában, szinte minden területet érintenek a kereskedelemtől a fegyvergyártásig, a művészetektől az éghajlati adatokig, a mezőgazdaságtól a vadászatig.

1. Filológia és történelem: a Castaldo-kódex

Az úgynevezett Castaldo-kódexet a milánói Biblioteca Ambrosiana őrzi.² Meg kell jegyeznünk, hogy a kódex elnevezés nem egészen pontos erre a kézirategyüttesre, amely különböző jellegű, stílusú, nyelvű, kivitelű dokumentumok egyvelege, amelyekben egyetlen közös a hajdani tulajdonos, Giambattista Castaldo (1493–1563) itáliai zsoldosvezér (*condottiere*), császári tábornok és hadvezér, aki I. Ferdinánd magyar király, későbbi császár szolgálatában többször is járt Magyarországon.³ A magyar vonatkozású források számbavétele kapcsán vizsgáltuk az irategyüttest, főképpen annak nyelvi sokszínűségét, ami a Castaldo által vezetett sereg, valamint a Habsburg-birodalom és Erdély lakosságának összetételét is tükrözi. A nyelvváltozatok részletes számbavételét a közeljövőben tervezem publikálni.⁴

A tényadatok elemzése előtt szükséges egy általános megjegyzést tennem. A dokumentumegyüttes jellegéből adódik, hogy magánjellegű, hivatalos és félhivatalos iratok is találhatóak benne. A hivatalos dokumentumok nyelve szabályozott abban az értelemben, hogy kialakult, írott, egyes esetekben stílárius normának törekszik megfelelni. Ez vonatkozik elsősorban a császári udvartól származó parancslevelekre, amelyeket a bécsi kancellárián fogalmaztak latin nyelven. A többi dokumentum, amely részben magánlevél, részben „félhivatalos” dokumentum, amennyiben ad hoc keletkezett a hadjárat során, nem törekszik semmilyen nyelvi normának megfelelni. Ezek sorába tartozik a Magyar Nyelv hasábjain a nyelvtörténeti adatok rovatában közzétett magyar nyelvű dévai várleltár, de ilyen jellegű „spontán” nyelvhasználatot találunk akár az olasz, akár a spanyol nyelvű iratokban is, amelyeknek célja az információk gyors rögzítése, továbbítása. Ezen dokumentumok lejegyzői tartottak számat olyan olvasóra, aki a nyelvi megformáltságot számonkérhetné, nincsen olyan nyelvi norma, amihez a szerzőnek igazodnia kellene. Ugyanakkor igazodási pontja lehet stilisztikai (a levelek esetében), lehetnek korábbi, hasonló témájú dokumentumok, de lehet pusztán a beszélt nyelv is.

A 129 esetlegesen egybekötött dokumentumból több mint 70 vonatkozik az 1551–52-es magyarországi és erdélyi eseményekre, amely időszak nagy jelentőségű volt a régió történelme szempontjából.⁵ 1551. július 19-én került sor a Magyar

² A kódex kutatástörténetéhez és tartalmához: HEGEDŰS ATTILA – DOMOKOS GYÖRGY: *A Castaldo-kódex és a benne található magyar nyelvű forrás*, in *Magyar Nyelv* 119/1 (2023) 122–127.

³ Castaldo életéről mindmáig alapvető: D'AYALA, MARIANO: *Vita Di Giambattista Castaldo, Famosissimo Guerriero Del XVI Secolo* in *Archivio Storico Italiano*, 5/1 (45) (1867) 86–124, 103–104, <http://www.jstor.org/stable/44453171>; DE CARO, GASPARE: *Castaldo, Giovanni*, in *Dizionario Biografico Degli Italiani*, vol. 21, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1978, 562–566.

⁴ DOMOKOS GYÖRGY: *A Castaldo-kódex nyelvi rétegei*, [előkészületben, in Boros István (szerk.): *Evolvo libros uberes, Scriptorium VI.*]; DOMOKOS GYÖRGY: *Le varietà linguistiche del codice Castaldo*, [előkészületben, in *Verbum – Analecta Neolatina* 26/1 (2025)].

⁵ KANÁSZ,VIKTOR: *Nuncio Girolamo Martinengo's reports on the military events of 1552*, in *Eastern European History Review* 5 (2022) 163–179.

Királyság és Erdély feletti uralom átruházására a Szapolyai-háztól Habsburg Ferdinánd római királyra (a majdani I. Ferdinánd császárra), az ország egyesítésére tett kísérletként. A törökök iránti túlzott részrehajlással gyanúsított Martinuzzi Fráter Györgyöt 1551 decemberében gyilkolják meg Alvincen. Ez az esemény azonnal kiváltotta Szulejmán szultán reakcióját, akinek addig az adófizetés révén közvetlenül vagy közvetve sikerült az ország nagy részét ellenőrzése alá vonnia. Csak utalunk itt az események további alakulására: a Habsburg-dinasztia térnyerését és Martinuzzi halálát követően Szulejmán seregei 1556-ban ismét betörték Erdélybe, és a szultán Szapolyai János fiát, János Zsigmondot tette meg Erdély fejedelmévé.

A kódex nyelvei közül elsőként a latint kell megemlítenünk, amely az udvarok közötti kommunikáció és a humanista irodalom hivatalos eszköze volt ebben az időszakban Európa nagy részén, így Magyarországon is. Az első példa egy kérélemből származik, amelyet néhány katona nyújt be Castaldónak:

(1) *Etsi nobis molestissimus est vestram illustrem dominationem gravissimis negotiis occupatam in his interpellare, tamen summa nostra necessitas exigit ut iterum ad clementissimam vestram dominationem tanquam ad asylum in extremis nostris periculis confugiamus.*⁶

A fenti idézet (1) nyelvezete a kora újkor udvari és barokk latin nyelvének szokásos formuláit tükrözi, a morfológia és a szintaktika helyes használatával, a kérés sürgőségét bonyolult és rendkívül nehézkes körülírással igyekeznek érzékeltetni. Az idézett mondatban ugyanis az ilyen típusú dokumentumok stílusjegyei között találjuk a rengeteg jelzőt, amelyek közül négy szuperlatívusz (*molestissimus*, *gravissimis*, *summa*, *clementissimam*), a kötelező oppozíciót (*etsi...tamen...*) és a megszólított személy iránti túlzott tiszteletet.

A bécsi udvarból származó, Castaldónak címzett iratok természetesen latin nyelvűek.

(2) (...) *Ad tertium. Regia eius Maiestas non potest ei aliam dare resolutionem, quam quam quod ipse Dominus Viceregens pro rerum statu et conditione, cum consilio consiliariorum bellicorum desuper tractet et deliberet, ac ea denique agat, qua Maiestati suae regiae, regno fidelibusque subditis eiusdem magis utilia et proficua esse iudicaverit, existimat, enim regia eius Maiestas fieri non posse, ut propter locorum distantiam in tali casu deliberationem et resolutionem suae Maiestatis expectare possit. (...) Ad octavum. Si Turca fortalicium Zolnock expugnare conarentur, et defensio eiusdem loci expeditionem transylvanicam non impediret, annuit regia Maiestas ut dominus Viceregens defensionem ipsam suscipiat. Alioqui autem cum Maiestas sua transylvanicam expeditionem maioris importantiae existimet quam defensione loci Zolnock, cupit regia eius Maiestas ut illa ob hanc causam non impediatur (...)*⁷

⁶ Biblioteca Ambrosiana, Ms. G275 inf, 2r.

⁷ Uo., 5v-6r. A dokumentum, amelyből a részlet származik, a *Deliberatio et resolutio sacrae Romanorum Hungariae Bohemiae etcetera regiae maiestatis domini nostri in articulis per marchionem Cassani* (4r-7r) címet viseli.

A (2) alatti idézet példa a speciális udvari és hadügyi latin nyelvre, rögzített és pontos formulák alkalmazásával (*cum consilio consiliariorum bellicorum, regia eius Maiestas*). Jellemző az igék és főnevek megkettőzésének tendenciája (*tractet et deliberet; magis utilia et proficua; deliberationem et reolutionem*), ami egyrészt pontosságát sugall, másrészt ünnepélyessé teszi a beszédet.

A rendelet egy másik cikkében érdekes utalást olvashatunk Eger várának ostromára is, amely valóban a török sereg vereségével végződött:

(3) (...) *Verumtamen in magnam spem adducti sumus Agrienses deinceps quoque viriliter se defensuros esse (...)*⁸

Stilisztikailag megjegyezzük, hogy a (3) alatti idézet a hivatalos udvari latin eleganciáját az *accusativus cum infinitivo* használata is mutatja. Ugyanezen az iraton egy záradék vagy utóirat található, talán magának Ferdinánd, vagy legalábbis titkára írásával, de mindenesetre a leendő császár aláírását viseli. A nem könnyű kalligráfia annyit enged meg, hogy legalább a kezdőszavakat megfejtsük:

(4) *E recibido la carta de vuestra mano de xxii del pasado y por que por estas yo responde a todos...*⁹

Azonnal látjuk, hogy a rómaiak királya, Ferdinánd és Castaldo tábornok, bár a hivatalos kommunikációban a latint használják, a spontánabb levélváltásban azonnal átváltanak arra a nyelvre, amely összeköti őket: a spanyolra, tekintet nélkül a stilisztikai, nyelvtani finomságokra. A „h” betű hiánya a predikátumban vagy a *porque* kötőszó elválasztása bizonyára nem számít ritkaságnak abban az időben, amikor még nem létezett ortográfiai norma.

Az udvartól távolabb eső, kancelláriák és tanult kancellárok nélküli helyeken a latin nyelv évszázadokig fennmaradt a formulák szintjén. Székelyvásárhelyen például az 1552. évi diétán a határozatokat nyilvánvalóan a hivatalos nyelven, azaz latinul jegyezték le:

(5) *Articuli dominorum regnicolarum in generali eorum congregacione in Zekel Wasarhel pro festo circumcissionis Domini in anno eiusdem 1552 constituti.*¹⁰

Az (5) számmal jelölt idézet látszólag szinte hibátlan nyelvezetéből világosan kiderül ugyanakkor, hogy egy újra és újra megismételt formuláról van szó. A „c” betűjel a *congregacione*-ban nem hagy kétséget: emlékezetből történő ismétlésről van szó, ahol a klasszikus norma szerinti helyesírás kevésbé számít. A gyors kézzel írt szövegben (tekintve a dokumentum helyét talán egy kivonat vagy jelentés lehet Castaldo számára a diétáról) ez a két jellegzetesség egyértelműen megjelenik: a formulák (a *Conclusus est* vagy *Item* ismétlése minden bekezdésnél) és a bizonytalan helyesírás.

⁸ Uo., 11r.

⁹ Uo., 14r.

¹⁰ Uo., 163r.

Ahogy nő a távolság az írott szabályt átadó központoktól, ahol a latin nyelv megértése biztosabb, megtaláljuk a magyarázó glosszákat: a hivatalosság kedvéért a Branyicska vár javait latinul leltározzák, de biztonság okából a kevésbé kézenfekvő kifejezéseket lefordítják magyarra:

(6) *Pixidis barbati vulgo szakalas puska iii
unum vasculum pulveris vulgo egy thonna por*¹¹

Vegyük észre, hogy a *wulgo* szó itt a magyar nyelvre utal, amelyet talán a korabeli német ortográfia által talán befolyásolt „w” betűvel írtak.

A helyi nyelvhasználathoz igazított, formulákból álló és bizonytalan helyesírású latin szövegek mellett az irodalmi humanista latin nyelv szép példáját is megtaláljuk a kódexben: Martinuzzi György püspök Epitáfiumát, amelyet Horváth György írt.¹² Kovács Zsuzsa rámutatott, hogy a latin költészetben számos előzménnyel rendelkező humanista hagyománynak megfelelően a halott itt egyes szám első személyben beszél, de dicsőségek és diadalok felsorolása helyett önvádoló, szinte szatirikus stílust mutat. Martinuzzi püspököt a latin vers ambiciózusnak, erőszakosnak és csalónak mutatja be, és arra a következtetésre jut, hogy a gyilkosság szinte Isten büntetése.

Jagelló Izabella, Magyarország megözvegyült királynéja olaszul beszélt, és a kódexben megőrzött levelében¹³ Castaldót személyesen ezen a nyelven szólította meg, pártfogójának nevezve őt. Izabella Bona Sforza milánói hercegnő és Jagelló Zsigmond lengyel király lánya volt, és bár Krakkóban nevelkedett, olasz nyelvű környezetben nőtt fel. Mindezzel együtt levelezése személyes stílusú, a nyelvi formák, még ha formulaszerűek is, spontán és kontrollálatlan kancelláriáról árulkodnak. A Magyar Királyságból gyakorlatilag száműzött, a kis Oppeln és Ratibor hercegséggel kárpótolt királyné barátságosan ír "pártfogójának", híreket kér egészségéről, és közli, hogy reméli személyes védelmét. A *non habbiamo volsuto manccare* ('nem kívántuk elmulasztani'), *desideriamo al pari de la vita* ('kívánjuk, mint az életet') és hasonló fordulatok a magánlevelekből jól ismert formulák közé tartoznak.

Martinuzzi Fráter György váradi püspök 1551 decemberében az alvinci várban történt meggyilkolása bizonyára nem független a császári seregek erdélyi akcióitól, és a római Kúria hosszás vizsgálatot indított a felelősség tisztázására.¹⁴ Magára a gyilkosságra vonatkozó dokumentumokat a Castaldo-kódex nem tartalmaz, de

¹¹ Uo., 62r.

¹² Uo., 181r-182v. A szöveget közölte és stilisztikai szempontból elemezte KOVÁCS ZSUZSA: *Horváth György: Fráter György epitáfiuma (Milano, Biblioteca Ambrosiana, G 275 inf. ff. 181r-182r), in Lymbus – Magyarágtudományi Forrásközlemények* (2012–2013) 51–56.

¹³ Biblioteca Ambrosiana, Ms. G175 inf, 73r-74v.

¹⁴ KANÁSZ VIKTOR: *Fráter György gyilkossági perének forrásai a vatikáni levéltárban, in Tusor – Szovák – Fedeles (szerk.): Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században* (CVH I/15), Budapest–Róma, 2017, 173–185; Uő.: *Magyarország és a Szentszék a 16. század közepén. Girolamo Martinengo nuncius és a Magyar Királyság (1550–1554)*, PhD értekezés, (témavezetők: Fedeles Tamás és Tusor Péter), Pécsi Tudományegyetem, 2022.

fennmaradt az említett, Horváth György által írt latin nyelvű *Epitaphium*,¹⁵ és emellett számos leltár és lista a főpap halála után lefoglalt és Castaldo emberei által átvett javakról. Ezek az iratok jellemzően olasz és spanyol nyelvűek, mint a gyilkosságban részt vett katonák is: Martinuzzi pénzeinek leltára,¹⁶ valamint a barát ezüstneműinek leltára is.

Teljes terjedelmében magyar nyelven készült Déva várának leltára,¹⁷ Ez is természetesen Castaldo erdélyi tevékenységéhez kapcsolódik, és a nyelvi választást az indokolja, hogy történetesen mind az átadó, mind az átvevő magyar ember volt: Fánicsy János, illetve Kapitány György. A dátum csak az évszámot (1552) jelöli. A lista úgy tűnik, hogy a különböző áruraktárak áttekintésével készült: az „első”, „második” és „harmadik” pincében bor, káposzta, hús és gabona szerepel, majd kisebb katonai felszerelések: mozsarak, ágyúk, csigák, kötelek, dobok, lakatok, lőpor, ágyúgolyók. Végül konyhai eszközök, lámpások és gyertyatarók szerepelnek a leltárban.

(7) (...) *Az elseo pinczeben wacion tizen hat hordo bor. Az masik pinczeben wacion tizenket hordo bor es neg hordo kapazta. | Az harmadik pinczeben wacion eoth hordo bor. Szalanna wacion kilencwen eoth. Soldor nyolcwan negy. Dyzno orya feyewel egetembe hetwen wacion. Hay wacion harmincz (...)*¹⁸

2. Filológia és művészettörténet: Stazio Gadio beszámolója 1512-ből Bakóc Tamás bíboros bevonulásáról

Az olasz levéltárakban lappangó magyar vonatkozású dokumentumok filológiai feldolgozása utat nyitott számunkra a művészettörténet felé is. A Modenai Állami Levéltár számos rajzot és akvarellt őriz ugyanis, amelyek a magyarországi tizenöt éves háborúban keletkeztek. Nagyon bízunk benne, hogy a közeljövőben Esztergomban, a Vármúzeumban létrejön egy kiállítás is ezekből, a Vestigia Kutatócsoport közreműködésével. Különleges felfedezés volt egy freskó azonosítása is, amely a Modena melletti Spezzano várában található, és az 1595-ös esztergomi ostromot örökíti meg a Pio-család tagjai részvételével zajlott csaták galériájában.

Ugyancsak a művészettörténet területére jutottunk el a Mátyás- és Jagelló-kor magyar viseleteinek említései révén. Már Beatrix királyné esküvőjéről is megdöbbenően számol be egy velencei kereskedő, aki Mátyás király gyönggyel gazdagon díszített nadrágját említi.¹⁹ Az olaszok számára a magyar viseletek egzotikusnak

¹⁵ Biblioteca Ambrosiana, Ms. G175 inf, 181r-182v.

¹⁶ Uo., 86r-v és 141 r-v.

¹⁷ Uo., 133r-137v. A leltár teljes szövegét nyelvtörténeti adatként adtuk ki Hegedűs Attilával, ld. 2. lábjegyzet.

¹⁸ Uo., 133r.

¹⁹ DOMOKOS GYÖRGY: *Különös kézirat Beatrix királyné koronázásáról (OSzK Fol.ital.15.)*, in Boros István – Takács László (szerk.): *Aut lego vel scribo*, Budapest, Szent István Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Moravcsik Gyula Intézet, 2023, 33–46.

tűntek,²⁰ és ha alapos leírást találunk egy-egy kiemelt eseményről, a magyar viselet-történetet is gazdagíthatjuk új forrással.

Bakóc Tamás halálának 500. évfordulóján Esztergomban zajlott a konferencia, ahol Szabó Ágnes, az egykorú liturgikus ruhák szakértője számolt be erről az összefüggésről.²¹

A Bakóc Tamás 1512-es római bevonulásáról szóló beszámoló egy olyan levél-sorozatból volt már ismert, amelyet a mantovai Gonzaga udvar megbízottja írt Rómából, ahol a kiskorú Federico Gonzaga gyakorlatilag túszként tartózkodott ebben az időben II. Gyula pápa udvarában. A levél bevezetőjéből is érthető a kontextus: *Federico úr jól van és egészséges, és minden este együtt eszik és játszik Őszentségével, aki nagyon örvend ennek, szívesen látja őt és kedvesen fordul hozzá.* Gadio leveleiben egy igazi udvari emberként ecseteli II. Gyula pápa alakját és mindennapi tevékenységét, majd az esztergomi bíborosnak az Örök Városba történt pompás bevonulásáról számol be hűen. Ezt a levelet már Fraknoi Vilmos ismertette, és ezen alapszik Herczeg Ferenc *Az élet kapuja* című kisregénye, amit azután Jeges Ernő, a római iskola jeles festője egy nagy történelmi pannón is ábrázolt. A Vestigia Kutatócsoport azonban most közzétett egy másik forrást is ugyanerről az eseményről: Ludovico da Fabriano ferrarai követ is leírta a bevonulást, tovább gazdagítva ismereteinket a korabeli magyar viseletről.²²

A leírásból kiderül, hogy pazar látványt nyújtott annak a három török brokátba öltözött embernek a ruhája, akik lándzsákkal és kis zászlókkal megelőzték a küldöttség első jelentős részét. A brokát kifejezés nagyon gyakori a korabeli írott forrásokban, és többnyire fémszállal, azaz ezüsttel vagy aranyozott ezüsttel gazdagon díszített szövetekre utal. Mivel azonban ez a kifejezés nem a szövési technika jellegzetességére utal, nem valódi szakkifejezés. A Stazio Gadio csak a „török” jellegzetességére utal, nem valódi szakkifejezés. A Stazio Gadio csak a „török” jellegzetességére utal, nem valódi szakkifejezés. A 16. század eleji olasz udvari civilizáció tapasztalt szemlélője első pillantásra könnyen megkülönböztethette a török brokátot az olasz brokától a minták és színek alapján, így először a *kemha* néven ismert török szövetre, a színes selyem- és fémfonal felhasználásával készült lampasz szövetre gondolhatunk, vagy az ugyancsak fémfonalak felhasználásával készült török bársonyszövetre. Mindkettő a fémszálak használata és a szövés miatt a luxustex-

²⁰ SZABÓ ÁGNES: *Turca, suba és a nevető harmadik. Egy öltözék az itáliai-magyar diplomáciai forrásokban a 15. század második felében és a 16. század elején*, in Gulyás – Mikó – Ugry (szerk.): *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére I–II*, Budapest, ELKH Művészettörténeti Kutatóintézet, 2021, 143–158.

²¹ SZABÓ ÁGNES: *Bakóc Tamás 1512. évi bevonulása Rómába. A magyar kíséret öltözékének leírása Stazio Gadio nyomán*, in C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Bakóc Tamás emlékezete. Tanulmányok halálának 500. évfordulójára*, Piliscsaba, MCA Collegium Professorum Hungarorum, 2024, 173–183.

²² SZABÓ ÁGNES – DOMONKOS GYÖRGY: *L'entrata del cardinal Tamás Bakóc a Roma nel 1512 in due fonti manoscritte*, in *Verbum – Analecta Neolatina* 23/2 (2022) 433–453, <https://ojs.ppke.hu/verbum/article/view/189>.

tíliák kategóriájába tartozott. Az Oszmán Birodalom által kínált hatalmas méretű szövettípusok a magyar területeken könnyen elérhetőek voltak: ezt mind az írott forrásokból, mind a szakrális tárgyakból láthatjuk, a világi ruhadarabok liturgikus ruhákká való átalakulása nyomán. Bár Stazio Gadio nem árul el többet ezeknek a ruhadaraboknak a részleteiről, egy részletet mégis kiemel: a ruhák jobb karját gyöngyhímzés borította, ami igazán különlegessé teszi őket. A bíboros kíséretét alkotó csoport fennmaradó részében ez a részlet megismétlődik, megemlítve, hogy a ruhák jobb karja szaténból, azaz nagyon finom gypjűszövetből készült; ugyanakkor az ilyen típusú díszítés eredete és kivitelezése még további kutatásokat igényel.

3. Filológia és régészet: a gyöngyöspüspöki pince

A Vestigia Kutatócsoport által azonosított, digitalizált és kiadott források között több is utat nyitott számunkra a régészet területe felé. A fentebb említett ostromrajzok megörökítették a csaták egyes pillanatait és alkalmasint igazolták a régész kollégák feltevéseit. Az 1595-ös esztergomi ostrom jelentősége akkora volt, hogy Habsburg Rudolf császár részére Claudio Cogorano, a don Giovanni de' Medicit Magyarországra elkísérő neves *Feldmaler* elkészített egy közel 2 méter hosszú rajzot, hogy ezen tudják neki szemléltetni az eseményeket a prágai udvarban. A korabeli levelekben „il Grande Strigionió”-ként emlegetett rajzot ma négy darabban őrzik Modenában és számos részlete értékes adalékot szolgáltatott a vár régészeinek.²³ Egy másik rajz, amely már az ostrom után készült, a vár egy lehetséges átépítését vázolta fel: Molnár Ádám azonban megmutatta, hogy az immár lerombolt Szent Adalbert székesegyház alaprajzát is pontosan rögzítették.²⁴

Írott források is segíthetnek olykor egyes épületek korának meghatározásában. Ez történt a Gyöngyös egyik településrészén, Gyöngyöspüspökiben fekvő barokk érseki intézőház esetében, ahol az általunk összeállított, 1500 körüli évekből származó levél- és számadáskönyv-idézetek egyértelművé tették, hogy az egri érsekség középkori birtokközpontjával azonos.²⁵ A régész kollégák meg is vizsgálták az épület pincéjét és elfogadták a felvetést. Néhány idézet, amely Püspökre vonatkozatható:

(7) *Item ho riceputo una litera de vostra reverendissima signoria qual me portò Rusina, et inteso quanto La me comette deba usar diligentia intervire riparato le*

²³ LUPOLI, ROSA: *Esztergom ostroma 1595-ben: a modenai Este-levéltár ábrázolásai és a Pioscalád spezzanói várában található freskó*, in Domokos – Kuffart – Szovák (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport, 2018, 173–190.

²⁴ MOLNÁR ÁDÁM: *Esztergom vára a XVI–XVII. század fordulóján. Egy ismeretlen térképi forrás a Modenai Állami Levéltár gyűjteményéből*, in Domokos– Kuffart– Szovák (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport, 2018, 191–202.

²⁵ A feltevés első megfogalmazása egy egri konferencián történt, még 2021-ben: DOMOKOS GYÖRGY: *Taddeo Lardi egri püspöki jószágkormányzó magyarországi levelei*, in H. Szilasi Ágota (szerk.): *Örökségünk védelme és jövője: Itália öröksége Egerben*. Eger, Dobó István Vármúzeum, 2024, 11–20.

*case de questo episcopato et maxime quello de Giungius Pispechi. Farò quando mi sarà possibile.*²⁶

[Megkaptam Főtisztelendőséged levelét, amelyet Rosina hozott számomra és megértettem, hogy mi a feladatod: szorgalmasan rendbehozatni a püspökség épületeit, főként a gyöngyöspüspököt. Meg fogok tenni minden tőlem telhetőt]

Ez a levél (is) igazolja, hogy az egri püspökség egyik kiemelkedően fontos épületéről lehetett szó.

(8) Kérem Méltóságodat, járjon közbe Főtisztelendő fiánál, a bíborosnál, hogy hagyja meg nekem még erre az évre a gyöngyöspüspöki tizedet olyan feltételekkel...²⁷

Stefano Raguseo a birtokközponthoz tartozó dézsmaszedést kéri Estei Hippolit egri püspöktől hercegi apjának közbenjárásával, ami (mint látni fogjuk) jelentős bevételi forrás volt. Ez is igazolja a hely jelentőségét.

(9) Ami Stefano mester jövetelét illeti, nem tudom, mikor lesz, és hogy az esztergomi érsek úr elküldi-e. Ha jön, bizonyosan hoz majd magával szép dolgokat, mivel ezekre odafigyel Stefano mester, mint minden másra, ami Méltóságod javára és dicsőségére válik. Megmutattam neki Méltóságod levelét, mely szerint ötven dukátot kap Méltóságodtól a szokásos évi járandósága fölött, és neki adja Gyöngyöspüspöki dézsmáját, ha ez nem több, mint ötven dukát. Ez a dézsma azonban általában több, mint háromszáz dukátot hoz borban, a két malom révén, ahonnan annyi lisztet szedünk be, ami hat embert is jóllakat egy évre, és még hozzájönnek a gyümölcstizedek három faluból, abból is összejön együtt vagy száz dukát. Az igaz, hogy költségek is vannak a bortizedek begyűjtése idején, amikor hordókat és egyéb dolgokat kell venni, erre kell ötven vagy hatvan dukát. Énszerintem azt az ötven dukátot más formában kellene nekiadni, amit Méltóságod meghatározott a kétszáz dukátnyi járandóságán túl. Ő megkért, hogy írjam meg Méltóságodnak, hogy ebben az évben juttassa neki a mondott tizedet, nem csak jó szolgálata miatt, hanem azért is, mert nagyurak ajánlják őt, mint Méltóságod tudja. Én azt mondom, igen hasznos ember ő Méltóságod dolgaiban, s ha úgy dönt, juttassa neki ezt vagy mást, akkor mi erre kérjük. Kérem, még a tizedek beszédésének ideje előtt tudassa, hogy határozott ez ügyben.²⁸

Taddeo Lardi, a püspökség kormányzója nem támogatja Stefano kérését a fenti okokra hivatkozva. A gyöngyöspüspöki épület középkori pincéjének méretei nem hagynak kétséget afelől, hogy azonos a Lardi által rendbehozott középkori birtokközponttal, ahol sok termény tárolására felkészültek.

²⁶ Taddeo Lardi levele Estei Hippolitnak, Esztergom, 1502. február 16. (ASMo, CPE, Ambasciatori Ungheria b.3 / 29 [Taddeo Lardi] / 8, f3r).

²⁷ Stefano Raguseo levele Ercole d'Estének, Esztergom, 1502. február 16. (ASMo, CPE, Ambasciatori Ungheria b.3 / 19).

²⁸ Taddeo Lardi levele Estei Hippolitnak, Esztergom, 1502. április 30. (ASMo, CPE, Ambasciatori Ungheria b.3 / 29).

(10) *Vártam a választ arra, hogy mit kell tennem a gyöngyöspüspöki tizeddel, mivel már közeledik az idő, amikor gondoskodni kell hordókról és effélékről. Minthogy úgy láttam, nem kapok választ, és már szükséges volt, gondoskodtam ezekről, és odavettem egy embert, hogy intézze annak a helynek az ügyeit, Vettem hordókat, rendberakattam a házat, ahogy tudtam. Hogy Méltóságod tudja mi a helyzet: sógorom szeretné a mondott tizedet és azt hiszem az esztergomi érsekkel is irat majd Méltóságodnak ezügyben. Azt vegye figyelembe, hogy ő Méltóságod dicsőségét és hasznát keresi mindenben, csakúgy, mint a sajátját, amint ezt sokszor elmondta és minden nap elmondja, úgy ebben is, mint minden másban. (...) Ami ezt a tizedet illeti, ezt soha nem adtuk árendába, ahogy többször is írtam. Először is azért nem adtuk bérbe, mert a várnak nagy szüksége van rá a kenyér miatt, és azért, mert évente többször fel kell mennem az udvarba minél kevesebb költséggel, és legkönnyebben innen tudok vinni bort, lisztet, csirkét, semmint Egerből. Isten segítségével idén kétszáz hordó borunk lesz itt, amit, ha hordónként még a legrosszabbnál is három dukáttal számolok. Ezzel a pénzzel ki tudom fizetni a katonákat, ami vagy kétszáz dukát lesz, s aztán még ott vannak a malmok és gyümölcsök is a háztartás céljára.²⁹*

Ez a forrás is megerősíti Gyöngyöspüspöki jelentőségét. Néhány évvel később az akkori kormányzó levele is utal Püspökire:

(11) *Gorróval most, hogy Budára utazik, elküldöm az udvarbirót Püspökibe, Méltóságod falujába, amelynek igen jó a bevétele, és ő megvizsgálja, milyen borok és más dolgok vannak ott, mert ezt a helyet nem adjuk bérbe, s így jól tud majd tájékozódni és hírt adni a dolgokról.³⁰*

Ercole Pio levele ugyancsak megerősíti, hogy a püspökség jelentős tulajdonáról van szó, amit nem adnak ki bérbe. Összefoglalva a fentieket, úgy tűnik, hogy a térképeken „érseki intézőház” néven megjelölt épület pincéje a barokk felépítménynél régebbi, középkori állapotot tükröz. A fenti levelekkel és az egri számadáskönyv adataival összevetve egyértelműnek tűnik, hogy az egri püspökség középkori birtokközpontjának pincéje, amit azóta a régész kollégák specifikus vizsgálatokkal igazoltak. Reméljük, hogy a város egy pályázati támogatás felhasználásával a lakosságot és a turizmust is szolgáló új látványossággal gyarapodhat.

²⁹ Taddeo Lardi levele Estei Hippolitnak, Eger, 1502. szeptember 12. (ASMo, CPE, Ambasciatori Ungheria b.3 / 29).

³⁰ Ercole Pio levele Estei Hippolitnak, Eger, 1509. március 27. (ASMo, CPE, Ambasciatori Ungheria b.4 / 6). Ercole Pio leveleinek teljes kiadása: DOMOKOS GYÖRGY: *A jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510*, Budapest, Balassi Kiadó, 2019.

4. Összegzés

A Vestigia Kutatócsoport munkája, vagyis a magyar vonatkozású dokumentumok felkutatása olaszországi gyűjteményekben hidakat épített más diszciplínák felé és törekszik a társadalmi hasznosulást is elősegíteni. A példákat még nagyon sok irányban lehetne folytatni: irataink vallanak természetesen a korabeli éghajlati viszonyokról, az orvoslásról, a szokásokról, a kereskedelemről. A kutatási eredményeinkről igyekszünk minden lehetséges fórumon számot adni.

Gáspári Zoltán

IDEGI JELÁTVITELBEN RÉSZT VEVŐ FEHÉRJEMOLEKULÁK ÉS KOMPLEXEIK: KÍSÉRLETEK ÉS MODELLEZÉS

Kivonat

Az emberi agy működése sokféle szinten vizsgálható, a viselkedéstől az idegsejtek hálózatán és az egyedi idegsejteken keresztül az őket felépítő molekulákig. A mi kutatásaink célja az idegsejtek közötti kommunikációban részt vevő egyes fehérjemolekulák és az azok által felépített nagyobb méretű fehérjekomplexek vizsgálata. A kísérletes munka mellett több szinten számítógépes elemzéseket is végzünk, az egyes molekulák belső szerkezetének jobb megértése, illetve a molekulák egymással kialakított kölcsönhatásainak feltérképezése céljából. A fehérjék szerkezetvizsgálata során törekszünk a korszerű kísérletes technikák használatára és azok számítógépes szimulációkkal történő kombinálására. A kapott eredmények reményeink szerint hozzájárulhatnak a tanulás és memória, valamint többek között az autizmus kialakulása mögötti molekuláris mechanizmusok jobb megértéséhez, távlatilag akár új, az életminőség javítása érdekében végezhető beavatkozások tervezésével.

Proteins and complexes involved in neural signal transmission: experiments and modeling

Abstract

The function of the human brain can be studied at many different levels, from behavior through neural networks and individual neurons to their constituent proteins. Our research focuses on the characterization of proteins and their large complexes involved in interneuronal communication. Besides experimental work, we perform computational analyses in order to better understand the structure of these molecules and to decipher the interactions between them. For protein structure research we use state-of-the-art experimental techniques and combine them with simulations. Our results might contribute to the understanding of the molecular events behind learning and memory, as well as the development of autism spectrum disorder, maybe, on the long run, making even possible the development of novel approaches to enhance life quality.

1. Bevezetés: a posztszinaptikus denzitás

Az agyunkban található milliárdnyi idegsejt egymással idegsejt-idegsejt kapcsolatok, szinapszisok segítségével kommunikál. A szinapszisok működése kapcsán elsősorban az elektromos jelek átadását szokás kiemelni, ugyanakkor a szinapszisok belső felépítése, szerkezete, illetve annak megváltozása mai ismereteink szerint jelentős mértékben befolyásolja az idegsejtek közötti kommunikáció hatékonyságát. A tanulás és memória molekuláris szintű folyamatainak megértéséhez feltétlenül szükséges minél pontosabban megismernünk az idegsejtek molekuláris szerveződését¹. Ezek az ismeretek elengedhetetlenek többek között az autizmus (pontosabb, angol nevén, a megjelenési formák széles skáláját hangsúlyozva: autism spectrum disorder, ASD), valamint neurológiai rendellenességek kialakulásának megértéséhez is.

Kutatásaink fókuszában a szinapszis „fogadó”, ún. posztszinaptikus oldalán található fehérjék állnak. Ezek egy igen sűrű és változatos fehérjehálózatot alkotnak, melyet a szakirodalom posztszinaptikus denzitás (PSD) néven ismer, utalva az elektronmikroszkópos képeken észlelhető sötét színű képletre. Ennek a felépítését legjobban úgy képzelhetjük el, ha az egyes fehérjemolekulákat különböző LEGO-elemeknek tekintjük, ahol minden LEGO-elem számos olyan részlettel – a klasszikus LEGO-elemek „pöttyök”, másokon akár lukak, csapok stb. – rendelkezik, amelynek a segítségével sok másféle, kompatibilis részlettel rendelkező elemhez képes kapcsolódni. Könnyen belátható, hogy emiatt ugyanolyan elemek készletéből elvben többféle építmény is felépíthető attól függően, hogy az egyes elemeket pontosan hogyan kapcsoljuk össze egymással. A posztszinaptikus fehérjemolekulák ehhez nagyon hasonló módon jellemzően sokféle kapcsolat kialakítására képesek, nem ritkán több olyan kötőhellyel rendelkeznek, amelynek segítségével ugyanahhoz a partnermolekulához tudnak kötni, ezek a multivalens fehérjék. Több multivalens fehérje a LEGO-elemekhez hasonlóan pedig elvileg szinte csillagászati számú módon összekapcsolható egymással. Ugyanakkor igaz az is, hogy egy adott módon megkezdett építmény nem folytatható akárhogyan tovább, hiszen az egyes kapcsoló struktúrák nem feltétlenül egyforma mértékben hozzáférhetőek. Emiatt nem elegendő a páronkénti kölcsönhatási lehetőségek ismerete, hanem igen fontos a nagyobb komplexek térbeli elrendeződésének vizsgálata is. Utóbbi amiatt is lényeges, mert a szinapszisok belső szerkezete, például a két idegsejt funkcionális egységeinek egymáshoz való elhelyezkedése, szorosan összefügg a jelátviteli folyamatok hatékonyságával². Az idegsejtekben a rendelkezésre álló fehérjék választéka is különböző, nem csupán egyes sejtípusok között – pl. az agy mely régiójáról van szó – hanem az alvás-ébrenlét ciklus vagy akár sejt szintű tanulási folyamatok során is.

¹ RUDY, JERRY W. *The neurobiology of learning and memory*. Sunderland, Sinauer Associates, 2008.

² GRANT, SETH GN: *The Synaptic Theory of Behavior and Brain Disease*. in *Cold Spring Harb Symp Quant Biol* 83 (2018) 45–56, <https://doi.org/10.1101/sqb.2018.83.037887>.

A tudományos kérdés szépségét és egyben nehézségét éppen ez adja: egy alapvetően strukturált fehérjehálózatot kívánunk vizsgálni, amely ugyanakkor változatossága és időbeli dinamikája miatt sem állandó szerkezettel, sem állandó összetétellel nem jellemezhető. Ez a tulajdonsága pedig szükségessé teszi speciális kísérleti technikák használatát, amelyek azonban önmagukban nem, csak megfelelő számításokkal kombinálva képesek megfelelő részletességű képet adni.

2. Adatgyűjtés és rendszerbiológia

2.1. PSINDB: posztszinaptikus fehérjék kölcsönhatásainak adatbázisa

Saját kutatásaink egyik vonulata a posztszinaptikus denzitás nagyobb léptékű szerveződésének megértése számítógépes biológiai módszerekkel. Ennek szerves részeként munkatársaimmal létrehoztuk a posztszinaptikus fehérjék kölcsönhatásainak adatbázisát³ (PostSynaptic Interaction DataBase, PSINDB), melynek célja az ismert emberi posztszinaptikus fehérjék azok szakirodalomban leírt kölcsönhatásainak rendszerezése⁴. Az adatbázis nyilvánosan, bárki számára elérhető és kereshető. Az adatgyűjtés első lépése során meglévő adatbázisokra támaszkodtunk, amelyekből kigyűjtöttük és összefésültük azokat a fehérjemolekulákat, amelyekről ismert, hogy előfordulnak a posztszinaptikus denzitásban (sok fehérje máshol is előfordulhat a sejten belül). A második lépésben az egyes interakciós adatbázisokban található adatokat pontosítottuk és szakcikkek alapján bővítettük. Az adatbázis egyik fő jellemzője, hogy nem csupán azt tartalmazza, hogy két fehérje képes egymással kölcsönhatásba lépni, hanem, amennyiben ismertek, a kölcsönhatás kialakításában részt vevő régiókat is. Tehát nem csak azt tudjuk, hogy egyes „fehérje LEGO-elemek” egymáshoz kapcsolhatóak, hanem azt is, hogy pontosan hogyan és hányféleképpen. Ezen információ nem érhető el sajnos minden kölcsönhatás esetében, és ahol igen, ott is általában csak a vonatkozó szakirodalom alapos áttanulmányozásával nyerhető ki, meglévő adatbázisokban gyakran nem szerepel. A PSINDB létrehozása során ez néhány ezer kölcsönhatás leírását és adatbázisba integrálását, szakszóval annotálását jelentette. Az adatbázisunkban található információk kiindulási alapul szolgálhatnak egyrészt számítógépes elemzésekhez, másrészt kísérletek tervezéséhez. Az adatok elemzése során például több olyan fehérjét is találtunk, amelyek szinaptikus jelátvitelben játszott szerepe korábban nem volt ismert, de a kölcsönhatási mintázata alapján erősen valószínűsíthető, hogy rendelkezik ehhez kapcsolódó funkcióval.

³ <https://psindb.itk.ppke.hu/>

⁴ KÁLMÁN – DUDOLA – MÉSZÁROS – GÁSPÁRI – DOBSON: *PSINDB: the postsynaptic protein–protein interaction database*, in *Database* 2022 (2022) baac007, <https://doi.org/10.1093/database/baac007>.

2.2. Posztszinaptikus komplexek rendszerbiológiai modellezése

A másik terület, ahol a posztszinaptikus denzitás nagyobb léptékű szerveződését vizsgáljuk, egy rendszerbiológiai jellegű megközelítés. Ennek alapja, hogy a rendelkezésre álló fehérjekészletből az ismert kölcsönhatások alapján megpróbáljuk megbecsülni, hogy milyen komplexek jöhetnek létre, és ezeknek milyen lesz a gyakorisága. A LEGO-elemekkel való analógia szerint ez kicsit olyan, mintha kiöntenénk a szőnyegre egy rakás elemet, és egy kisgyerek elkezdene ezeket saját szeszélye szerint összekapcsolni. A számítógépes szimuláció során a bemenet az, hogy milyen elemeink vannak, és melyikből hány darabunk van, a kimenet pedig az összerakott építmények fajtája és azok száma. A fehérjemolekulák esetében a kapott építmények, azaz komplexek igen változatos méretűek, van néhány igen nagy, sok elemet tartalmazó komplex, és sok kicsi, 2-3-4 elemet (fehérjét) tartalmazó is. Szimulációinkat egy jelentősen leegyszerűsített modellrendszerben, mindössze hét igen gyakori fehérjével végeztük. Ennek oka egyrészt az, hogy a rendszer viselkedését célszerű először egyszerűbb modelleken megérteni, de az is, hogy a lehetséges komplexek, építmények száma már ebben az esetben is igen magas, és ezek számbavétele és osztályozása valójában a számítógépes elemzés legnehezebb részét jelenti. Eredményeink azt mutatják, hogy a kialakuló fehérjekomplexek eloszlása igen nagy mértékben függ a kiindulási fehérjekészlettől, és ez a függés néha kis változásokra is igen érzékeny lehet⁵. Előfordulhat, hogy viszonylag kisebb változás a fehérjekészletben a komplexek eloszlásának komolyabb átrendeződésével jár, illetve az is, hogy hasonló komplexek jönnek létre eltérő kiindulási készletek esetén. Ennek jelentősége az egyes funkcionális állapotok közötti váltásban lehet, hiszen a létrejövő komplexek fajtája és száma a szinapszis szerveződése, így az idegsejtek közötti kommunikáció hatékonysága szempontjából sokkal inkább meghatározó, mint az egyes fehérjék önmagukban. Ezáltal az egyedi építőelemek, fehérjék elérhetőségének viszonylag kicsi, de célzott megváltozása lényeges biológiai szabályozó mechanizmusok alapja lehet. Vizsgáltuk azt is, hogy milyen hatással lehet az egyik fehérjében megjelenő mutáció a rendszerre. Ennek során azt találtuk, hogy egy adott kapcsolatot gyengítő mutáció hatása jelentős mértékben függ a kiindulási fehérjegyakoriságtól – és nem feltétlenül a mutációval érintett fehérjékétől⁶. Ez a megfigyelés jól magyarázza azt, hogy egyes mutációk hatása miért korlátozódhat adott sejtekre, sejttípusokra, és hogy ez miért nem könnyen előrejelezhető a mutációval érintett fehérje gyakorisága alapján.

⁵ MISKI – KEÖMLEY-HORVÁTH – RÁKÓCZI MEGYERINÉ – CSIKÁSZ-NAGY – GÁSPÁRI: *Diversity of synaptic protein complexes as a function of the abundance of their constituent proteins: A modeling approach*, in *PLoS Computational Biology* 18/1 (2024) e1009758, <https://doi.org/10.1371/journal.pcbi.1009758>.

⁶ MISKI – WÉBER – FEKETE-MOLNÁR – KEÖMLEY-HORVÁTH – CSIKÁSZ-NAGY – GÁSPÁRI: *Simulated complexes formed from a set of postsynaptic proteins suggest a localised effect of a hypomorphic Shank mutation*, in *BMC Neuroscience* 25 (2024) 32, <https://doi.org/10.1186/s12868-024-00880-1>.

3. Posztszinaptikus fehérjék és komplexeik szerkezetvizsgálata

3.1. Fehérjék előállítása, funkciójuk és térszerkezetük vizsgálata

A fehérjék és komplexek kísérletes vizsgálatához először is elő kell állítanunk a megfelelő fehérjéket, pontosabban azok megfelelő részleteit. A teljes fehérjék sok esetben egyszerűen túl nagyok ahhoz, hogy hatékonyan vizsgálni tudjuk őket, de még a vizsgált kisebb részletek is sok esetben multivalenssek, azaz több kölcsönhatási felszínnel vagy régióval rendelkeznek. A fehérjéket tipikusan biotechnológiai úton állítjuk elő, azaz baktériumsejtekben termeltetjük őket. Ez a fehérjeszakaszt kódoló DNS-molekula bejuttatásától a termelt fehérje tisztán történő kinyeréséig egy hosszú, soklépéses folyamat. Adott fehérjeszakasz hatékony termeléséhez szükséges protokollok beállítása esettől függően néhány hónaptól akár több évig terjedő kísérletezést igényelhet. A szerkezetvizsgálathoz ugyanakkor a molekuláris biológiai léptékekhez képest nagy mennyiségű fehérje szennyeződésektől mentes mintájára van szükség, ez további nehézségeket jelent, és nem is garantálható, hogy minden, vizsgálni kívánt fehérjeszakasz esetében elérhető a kívánt mintaminőség. Az előállított fehérjékkel különböző vizsgálatokat végzünk az Információs Technológiai és Bionikai Karon található laboratóriumunkban, illetve – főleg nagyműszeres mérések esetében – együttműködő partnerek és/vagy európai műszerközpontok segítségével. Saját laboratóriumunkban elsősorban partnerkötési kísérleteket tudunk végezni, azaz megállapítjuk, hogy a két kiválasztott fehérje – mint LEGO-elem – képes-e, és ha igen, milyen erősen kapcsolódni egymással. Szerkezeti szempontból a vizsgálni kívánt egyedi molekuláink sok esetben dinamikusak, nem rendelkeznek határozott, időben állandó térszerkezettel: a LEGO-analógia alapján ezek gumiből készült, rugalmas elemek lennének, amelyek ráadásul izegnek-mozognak. Emiatt csak olyan kísérletes technikák jöhetnek szóba, amelyek ilyen rendszerek vizsgálatára alkalmasak, ilyen a mágneses magrezonancia-spektroszkópia (nuclear magnetic resonance, NMR), illetve a kisszögű röntgenszórás (small angle X-ray scattering, SAXS). Mindkét technikára igaz, hogy oldatfázisban lévő minták vizsgálatára alkalmas, és a mintatartó edényben lévő molekulákról azok belső dinamikáját, azaz a LEGO-elemek izgágaságát is figyelembe vevő mérési eredményt ad. A mérések kimenetét emiatt csak számítógépes modellezései eljárásokkal lehet megfelelő módon értelmezni.

3.2. Posztszinaptikus fehérjék és komplexeik szerkezetének számítógépes modellezése

A kísérleti adatok értelmezéséhez a dinamikus, izgó-mozgó fehérjék esetében számítógépes molekulamodellezést hívunk segítségül. Ennek lényege, hogy felépítjük a vizsgálni kívánt egyedi molekula vagy komplex egy lehetséges kiindulási szerkezetét, majd előállítjuk ennek számos, fizikailag lehetséges variációját.

Ez olyan, mintha a gumiból készült LEGO-elemek mindenféleképpen meghajlított és összenyomkodott formáját lerajzolnánk. Ezek után megpróbáljuk a kísérleteket és a modelleket egymással összhangba hozni. Ez az összhangba hozás lehet kvalitatív és kvantitatív is, a rendelkezésre álló mért adatok jellegétől és a rendszer összetettségétől függően. Kvalitatív egyezés során nem tudjuk a megfigyeléseket és a modelleket jól számszerűsített módon összhangba hozni, azonban ilyenkor is lehetséges egyes szerkezeti modelleket kizárni azon az alapon, hogy nem összeegyeztethetők a megfigyeléseinkkel. Kvantitatív egyezést akkor tudunk elérni, ha rendelkezésünkre állnak olyan mérési adatok, paraméterek, amelyek az egyes modellezett szerkezetek alapján becsülhetőek, és így szimulációval vagy egy szerkezeti sokaságból történő szelekcióval elő tudunk állítani egy vagy több szerkezeti modellt, amely(ek) esetében a szerkezetből becsült és a mért paraméterek a lehető legjobb egyezést adják⁷. Csoportunkban mindkét módszert alkalmazzuk a vizsgált rendszertől függően. Példaként egy olyan fehérjekomplexet említhetünk, amelyben az egyik partner dinamikus („gumi LEGO”), mely két kötőhellyel rendelkezik, a partner pedig egy határozott szerkezetű, két azonos elemből felépülő (dimer) fehérje, szintén két kölcsönhatási hellyel. A két multivalens fehérje egymással elvben igen sokféle komplexet hozhat létre, melyek mérete lehet jól meghatározott, de létrejöhet akár olyan szerkezet is, amely adott irányban korlátlanul „továbbépíthető”. Többféle kísérletes technika és molekuladinamikai szimulációk segítségével, a rendszer összetettsége miatt a kvalitatív elemzési módszert alkalmazva sikerült döntenünk a lehetséges szerkezetek között, sőt, eredményeink alapján egy újfajta kölcsönhatás meglétére is javaslatot tudunk tenni, melynek vizsgálata továbbra is folyamatban van. Ezen megfigyelések igen fontosak ezen fehérjéknek a posztszinaptikus denzitás szervezésében betöltött pontos szerepe szempontjából, hiszen az általuk kialakítható további kölcsönhatások – „hogyan építhető tovább a »LEGO-építmény«” – szempontjából megkerülhetetlen a létrejövő komplex szerkezetének ismerete.

4. Összefoglalás

Kutatásaink során az idegsejtek közötti jelátvitel molekuláris aspektusait igyekszünk feltárni kísérletes és számítási módszerekkel egyaránt. A posztszinaptikus fehérjehálózat összetettsége és dinamikus mivolta számos kihívás elé állít minket, amelyeket megfelelő kísérletes technikák és számítások kombinálásával próbálunk megoldani. Vizsgálataink az egyedi molekulák és komplexek részletes szerkezetétől a teljes posztszinaptikus denzitásban létrejövő fehérjekomplexek eloszlásáig terjednek. A jövőben célunk ezen két aspektus egymáshoz közelebb hozása olyan

⁷ ÁNGYÁN ANNAMÁRIA F. – GÁSPÁRI ZOLTÁN: *Ensemble-based interpretations of NMR structural data to describe protein internal dynamics*, in *Molecules* 18/9 (2013) 10548–10567, <https://doi.org/10.3390/molecules180910548>.

módon, hogy a rendszerbiológiai szimulációkban figyelembe tudjuk venni a létrejövő komplexek tényleges térbeli szerkezetéből adódó megkötéseket. Bízunk benne, hogy hosszabb távon eredményeink hozzájárulhatnak nem csupán az idegi folyamatok jobb elméleti megértéséhez, hanem új terápiás megközelítések kidolgozásához is, adott beavatkozási pontok és lehetőségek felismerése révén.

Láncos Petra Lea

A SÉRTETTEK MÉLTÓSÁGÁT ŐRIZENDŐ: A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÓSÁGON SZERVEZETT TOLMÁCSOLÁS ÉS TERMINOLÓGIAI MUNKA¹

*„Szakmai és etikai szempontból ez az egész nem rólam szól.
Én csak azért vagyok itt, hogy egy szolgáltatást nyújtsak.
A végső cél az, hogy igazságot szolgáltatassanak az áldozatok
javára (...).” (Leigh Sigwart, i.m.).*

Kivonat

A Nemzetközi Büntetőbíróság feladata a legsúlyosabb bűncselekmények felelőseinek számonkérése; egyben fontos célja a népiirtás, háborús és emberiség elleni bűncselekmények sértettjeinek bevonása a büntetőeljárásba, valamint a kárpótlási eljárásba. Mivel a Nemzetközi Büntetőbíróság munkanyelvei az angol, francia és arab nyelvek, az egyéb, ún. szituációs nyelveket beszélő sértettek tényleges nyelvi részvételének garantálása érdekében szükség van tolmácsok bevonására is. E tolmácsok sok esetben nem konferenciatolmács végzettséggel rendelkező nyelvi közvetítők, hanem a Nemzetközi Büntetőbíróságon szinkron- és konsekutív tolmácsolásra helyben képzett paraprofessionális tolmácsok, akik a tolmácsolás mellett terminológiai és fordítási munkákat is végeznek.

Safeguarding the dignity of victims: interpretation and terminology work at the International Criminal Court

Abstract

The International Criminal Court is responsible for holding accountable those responsible for the most serious crimes and has the important aim of involving victims of genocide, war crimes and crimes against humanity in its proceedings. Since the working languages of the International Criminal Court are English, French and Arabic, the use of interpreters is necessary to ensure the effective linguistic participation of victims who speak other, so-called situational languages. In many cases, these interpreters are not qualified conference interpreters but paraprofessional interpreters trained at the International Criminal Court for simultaneous and consecutive interpretation, who, in addition to interpreting, also provide terminology and translation services.

¹ Köszönettel tartozom Dr. Kovács Péter professzornak – az ICC bírójának –, valamint az ICC munkatársainak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott nélkülözhetetlen segítségükért.

1. Bevezetés

Az állami büntetőhatalom kizárólagossága, valamint a társadalomra veszélyesség koncepciója nyomán Európában olyan büntetőeljárások alakultak ki, amelyekben elsősorban a bűncselekmény társadalmi dimenziói kerültek előtérbe, az elkövető pedig az állami igazságszolgáltatással, nem a bűncselekmény sértettjével áll szemben. Mindez a nemzetközi büntető igazságszolgáltatás eljárási megoldásaira is kihatót: Trumbull szerint „[a] tömeges atrocitások sértettjeinek eddig nem hallhattuk a hangját, és a világ általában figyelmen kívül hagyta a lefolytatott büntetőeljárásoknak a sértettekre gyakorolt hatását. A korábbi nemzetközi büntetőeljárások során számos sértett érezte magát kiszolgáltatva, anélkül, hogy az eljárások bármilyen elégtételt adtak volna nekik. Sőt, azok bizonyos esetekben további traumát okoztak azoknak a sértetteknek, akiknek tanúvallomást kellett tennie”².

A kétezres évektől azonban a nemzetközi és nemzeti jogforrásokban is a bűncselekmények sértettjeit középpontba helyező fordulat következett be, melynek kiindulópontja, hogy az alapjogok anyajogaként is elismert emberi méltóság kizárja a személy tárgyiasítását, így például a sértettnek az őt ért bűncselekmény miatt indult eljárásban való marginalizálását, pusztá kellékként való szerepeltetését. Ebben a megközelítésben a sértett emberi méltósága megköveteli, hogy a vádlotthoz hasonlóan „meghallgattassék”, az eljárásban egyenlő félként vehessen részt, és ezáltal őt és sérelmét elismerjék³. A nemzetközi büntetőjog szakértője, Mariana Pena szerint, „mindazok közül, amit a sértettek az atrocitások miatt indított büntetőeljárásoktól várnak, a leggyakrabban és a legerősebben megfogalmazott igény az, hogy meghallgassák őket és megoszthassák tapasztalataikat”⁴. A Volt Jugoszlávia Területén Elkövetett Emberiség Elleni és Háborús Bűncselekmények Nemzetközi Törvényszékével (ICTY), valamint a Ruandai Nemzetközi Törvényszékkel (ICTR) szemben a 2002-ben létrehozott Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) úttörő módon már ezt a szemléletet képviseli, és státútuma (Római Statútum) részletesen rendelkezik a sértettek méltóságának védelméről, illetve az ICC eljárásaiban való részvételükről⁵.

Az ICC eljárásaiban való sértetti részvétel megvalósításához a sértettek nyelvi részvételére, és ehhez pedig a sértettek által beszélt nyelveken biztosított tolmá-

² TRUMBULL IV, CHARLES P.: *The Victims of Victim Participation in International Criminal Proceedings*, in *Michigan Journal of International Law* 29/4 (2008) 777–826, 825, <https://repository.law.umich.edu/mjil/vol29/iss4/4/>.

³ HOLDER, ROBYN L. – DEARING, ALBIN: *Human Dignity, Rights and Victim Participation in Criminal Justice*, in *International Criminology* 4 (2024) 108–112, <https://doi.org/10.1007/s43576-024-00119-3>.

⁴ PODDAR, DEBJANI: *The Importance of Language in Participation in International Criminal Law*, in *Quid Iustitiae* (22 Nov 2012) <https://www.quidjustitiae.ca/fr/blogue/importance-language-participation-international-criminal-law>.

⁵ TRUMBULL IV, CHARLES P.: Uo.

csolásra, fordításra és terminológiai munkára is szükség van. Az alábbiakban a Nemzetközi Büntetőbíróság tárgyalásaira és meghallgatásaira szervezett tolmácsolást és az azt támogató terminológiai munkát mutatom be. Mindezek kontextusaként kitérek a Nemzetközi Büntetőbíróság feladatára és egyes ügyeire, a sértetteknek a Római Statútumban biztosított jogaira, az ICC-n nyújtott nyelvi szolgáltatások rendszerére és az alkalmazott nyelvi rezsimre, illetve a sértettek nyelvi részvételét biztosító tolmácsolás és terminológiai munka megszervezésére. A tanulmány megírásakor a vonatkozó szakirodalom mellett az ICC szakértőivel 2024. február 13-án készített exploratív interjú adataira támaszkodtam.

2. A sértettek jogainak kontextusa: A Nemzetközi Büntetőbíróság eljárásai

Az ún. nemzetközi büntetőbíróságokat a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonására hozták létre: céljuk a népirtással, agresszióval, háborús bűncselekményekkel és emberiesség elleni bűncselekményekkel (*crimina juris gentium*) vádolt személyek elleni büntetőeljárás lefolytatása. Sántha az ICTY *Erdevovic*-ügyben hozott ítélete alapján a következőképpen foglalta össze a háborús és emberiesség elleni bűncselekményeket: míg a háborús bűncselekmények alapvetően a hadviselés törvényeinek és szokásainak a megsértését kimerítő magatartásokat jelentenek, addig az emberiesség elleni bűncselekmények a humanitás, az alapvető emberi értékek eltiprását, az emberi méltóság kiemelkedően súlyos megsértését valósítják meg. Az ICTY gyakorlata szerint az emberiesség elleni bűncselekmények olyan súlyos, erőszakos cselekmények, amelyek az által okoznak sérelmet az emberi lényeknek, hogy azt támadják, ami számukra a legfontosabb: az életüket, a szabadságukat, a fizikai jólétüket, az egészségüket és méltóságukat. Olyan deliktumok, amelyek az egész nemzetközi közösséget és az emberiséget támadják”⁶.

A nemzetközi büntetőbíróságok előtt tárgyalt ügyeknek kiemelt társadalmi jelentősége van, hiszen ezek az eljárások szolgálják az elkövetők felelősségre vonását, a társadalmi igazságérzet helyreállítását és a megbékélést. Éppen ezért, ezeket az eljárásokat óriási médiafigyelem kíséri: már a nürnbergi Törvényszék tárgyalásait, ítélethirdetését is közvetítették a korabeli médiumok⁷, erősen támaszkodva a világ első szinkrontolmácsainak munkájára. Kovács arra hívja fel a figyelmet, hogy immár „emberi jogi háttérűnek tekintik [...] azt a követelményt, hogy az áldozatnak

⁶ SÁNTHA FERENC: *Az emberiesség elleni bűncselekmények*, in *Miskolci Jogi Szemle: A Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának folyóirata* 3/1 (2008) 50–69, 52.

⁷ FRANK, WOLFE: *Nuremberg's Voice of Doom. The Autobiography of the Chief Interpreter at History's Greatest Trials*, Barnsley, Pen & Sword, 2018.

BAIGORRI-JALÓN, JESÚS: *The Nuremberg Trial as a turning point in the history of interpreting: Notes on historical transitions*, in *The Interpreters' Newsletter*, Special Issue: *Looking back at Interpreting in Nuremberg*, 27bis (2022) 1–24, <https://doi.org/10.13137/2421-714X/34284>.

joga van megtudnia az igazságot, és joga van arra is, hogy a külvilág is tudja meg az igazságot arról, hogy ki és miért tartozik felelősséggel”⁸.

A 2002-ben felállt, hágai székhelyű Nemzetközi Büntetőbíróságnak ma már 123 részes állama van; joghatósága a népirtás (genocídium), emberiség elleni bűncselekmények, háborús bűncselekmények és béke elleni bűncselekmények (agresszió) mint nemzetközi bűncselekményekre terjed ki (Római Statútum 6–8. *bis* cikkek). Az ICC is komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy eljárásait különösen a nemzetközi bűncselekmények által érintett országokban közvetítsék, ezáltal is segítve a társadalmi igazságérzet helyreállításával a múlt feldolgozásának megkezdését. Trumbull ehhez hozzáteszi, „[a]zzal, hogy a sértettek kárpótlást kérhetnek – igaz, ez sok esetben csak kollektív vagy szimbolikus jóvátétel –, a helyreállító igazságszolgáltatás szükséges eleme is bekerült a nemzetközi büntetőjogba”⁹. Az alábbiakban a helyreállító igazságszolgáltatás egyéni vetületével, a sértetti jogokkal foglalkozom.

3. A Nemzetközi Büntetőbíróságon tárgyalt nemzetközi bűncselekmények és a sértettek jogai

Az ICC kétféle sértetti kört ismer el: az egyéni sértetteket, illetve a szervezeteket vagy intézményeket, melyeknek vallási, oktatási, művészeti, tudományos, karitatív vagy humanitárius célt szolgáló vagyontárgyát vagy történelmi műemlékét, kórházát valamely nemzetközi bűncselekmény következtében kár éri¹⁰. Annak érzékeltetésére, hogy bűncselekmények sértettjei vesznek részt az ICC eljárásaiban, az alábbiakban öt olyan ügyet villantok fel, amelyben a Bíróság elítélte az ügy vádlottját és kárpótlást ítél meg. Ezek az ítéletek hozzájárultak egyes nemzetközi bűncselekmények tényállási elemeinek kibontásához, illetve a kárpótlásról szóló végzések a sértetti kategóriákat és a kárpótlási formákat is konkretizálták.

3.1. Bepillantás az ICC által elítélt elkövetők ügyeibe

Thomas Lubanga Dyllo volt az első olyan személy, akit az ICC által kibocsátott letartóztatási parancs nyomán tartóztattak le. Lubangát 2012-ben marasztalta el az ICC, miután gyerekkatonákat (15 év alattiakat) toborzott és sorozott be az Union des Patriotes Congolais (UPC) vezetőjeként a Kongói Demokratikus Köztársaságban. Habár a sértettek szerint az UPC katonái tömeggyilkosságokat, kínt, nemi erőszakot és csonkításokat is elkövettek, Lubanga esetében csak fiú és lány gye-

⁸ KOVÁCS PÉTER: *Bevezetés a Nemzetközi Büntetőbíróság joggyakorlatába*, Budapest, Pázmány Press, 2020. 181.

⁹ TRUMBULL IV, CHARLES P.: Uo. 825.

¹⁰ INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: Booklet. Victims before the International Criminal Court. A Guide for the Participation of Victims in the Proceedings of the Court, s. 1., s. a., 28. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/8FF91A2C-5274-4DCB-9CCE-37273C5E9AB4/282477/160910VPRSSBookletEnglish.pdf>.

rekkatonák toborzását és besorozását találta bizonyítottnak az ICC (*Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, Judgment, ICC-01/04-01/06-2842, Trial Chamber I, 05 April 2012). Az ICC kárpótlásról is rendelkezett, és kimondta: „az két fő, a Statútumban rögzített célt szolgál: egyrészt kötelezi a súlyos bűncselekményekért felelős személyeket, hogy helyrehozzák a sértetteknek okozott károkat, másrészt általuk biztosítja a Bíróság, hogy az elkövetők elszámoljanak tetteikkel” (*Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, Reparations Order, ICC-01/04-01/06-3129-AnxA, Appeals Chamber, 03 March 2015; l. o.).

Germaine Katangát az ICC a Kongói Demokratikus Köztársaságban 2003-ban, a Force de résistance patriotique en Ituri parancsnokaként elkövetett gyilkosságért, a civil lakosság elleni támadásért, rombolásért és fosztogatásért ítélte el (*Prosecutor v. Germain Katanga*, Judgment, ICC-01/04-01/07-3436-tENG, Trial Chamber II, 07 March 2014). Az ICC összesen 297 sértettnek ítélte meg egyéni kárpótlást, illetve kollektív jóvátételt rendelt el a teljes érintett közösség hosszú távú céljaira (*Prosecutor v. Germain Katanga*, Reparations Order, ICC-01/04-01/07-3728-tENG, Trial Chamber II, 24 March 2017). Az ügy jelentősége, hogy az ügyészség itt emelt vádat először nemi erőszak és szexuális rabszolgaság miatt, ám érdemes megjegyezni, hogy e vádak alól végül felmentették Katangát. Érdemes megjegyezni, hogy Katanga ún. *statement of regret* (megbánást tanúsító nyilatkozat) formájában adott elégtételt a sértetteknek, melyben azt írta: „Elfogadom az ítéletben ellenem tett megállapításokat, és őszinte sajnálkozásomat fejezem ki mindazoknak, akik magatartásom miatt szenvedtek, beleértve a bogorói áldozatokat is”¹¹.

Bosco Ntangandát 2019-ben ítélte el az ICC olyan háborús és emberiség elleni bűncselekményekért, amelyeket a Kongói Demokratikus Köztársaságban a National Congress for the Defense of the People vezérkari főnökeként követett el. Az ICC ítélete szerint bizonyíthatóan elkövette a nemi erőszak, gyilkosság, gyerekkatonák toborzása és szexuális rabszolgaság bűncselekményeit – utóbbiért a Bíróság történetében először őt ítélték el (*Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, Sentencing judgment, ICC-01/04-02/06-2442, Trial Chamber VI, 07 November 2019). A Bíróság a megállapított bűncselekmények sértettjei számára megítélt kárpótlást az alábbi kategóriákban határozta meg és fejezte ki pénzüsszegben: fizikai rehabilitáció (gyógyítás, kezelés, ellátás), pszichológiai rehabilitáció, egyéni társadalmi-gazdasági reintegráció (képzés, mentorálás, egyéb), fizikai infrastruktúra újjáépítése (oktatási, egészségügyi intézmények, ivóvízellátás kiépítése, piac felépítése), programmegvalósítás (adminisztráció, monitoring, értékelés) (*Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, Reparations Order, ICC-01/04-02/06-2659, Trial Chamber VI, 08 March 2021).

¹¹ NGARI, ALLAN: *Hope deferred: abrupt end to the Katanga case fails victims. The ICC Prosecution's decision to discontinue its appeal has left victims of international crimes in the Katanga case feeling disappointed and betrayed*, in *ISS Today* (29 August 2014) <https://issafrika.org/iss-today/hope-deferred-abrupt-end-to-the-katanga-case-fails-victims>.

Dominic Ongwen, az ugandai Lord's Resistance Army gerillacsoport parancsnokát, aki maga is súlyos nemzetközi bűncselekmények áldozata, illetve gyermekkatonára volt¹², az alábbi nemzetközi bűncselekmények elkövetéséért vonta felelőségre az ICC: gyilkosság, gyerekkatonák toborzása és bevetése, valamint szexuális és nemi alapú bűncselekmények, beleértve a kényszerházasságot, nemi erőszakot és a szexuális rabszolgaságot (*Prosecutor v. Dominic Ongwen, Judgment, ICC-02/04-01/15-1762-Red, Trial Chamber IX, 04 February 2021*). A Lord's Resistance Army egyik sértettje így jellemezte a gerillacsoport akcióit: „ahol megjelennek, megölik az apákat, fosztogatnak és gyűjtogatnak, meggyilkolnak néhány gyermeket, másokat pedig elrabolnak”¹³. Az ICC egyéni kárpótlást ítél meg a Lord's Resistance Army miatt menekülttáborba kényszerülteknek, a szexuális és nemi alapú bűncselekmények sértettjeinek, a szexuális bűncselekményekből született gyermekeknek, valamint a korábbi gyerekkatonáknak mint sértetteknek (*The Prosecutor v. Dominic Ongwen, Reparation/ Compensation, ICC-02/04-01/15, Trial Chamber IX, 28 February 2024*). Az ügy kapcsán az ICC-nek lehetősége volt kidolgozni a kikényszerített terhesség bűncselekményének elemeit is, melynek nemzetközi bűncselekményi természetét és tényállásszerűségét az ügyben tagadta a védelem¹⁴.

Ugyanakkor az ICC nem csupán közvetlenül a személyeket érintő fizikai támadások ügyében jár el: 2016-ban, fennállása óta először foglalkozott a Bíróság egy olyan ügygel, mely kizárólag kulturális örökség részét képező épületek lerombolása körül forgott¹⁵. 2012-ben a tuareg iszlamista milícia (Ansar Dine) egyik parancsnoka, Ahmad al-Faqui al-Mahdi tíz, az UNESCO világörökségi státuszát bíró timbuktui vallásos és történelmi műemléket rombolt le, megvalósítva a Római Statútum 8. cikk (2) bekezdésének e) pontja (iv) alpontjában foglalt bűncselekményt („vallási, oktatási, művészeti, tudományos vagy jótékonyági célokat szolgáló épületek, történelmi emlékművek, kórházak, valamint betegek és sebesültek összegyűjtésére szolgáló helyek elleni szándékos támadások, feltéve, hogy azok nem katonai célpontok”). Az ICC „a kulturális örökség részét képező műemlékek lerombolásában a helyi közösségnek az értékes kulturális örökséggel való kapcsolatának elpusztítását”, „kultúrájuk megbontását” látta (*Judgment and Sentence, Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi (ICC-01/12-01/15-171), Trial Chamber VIII, 27 September 2016.*; 19. és 85. pont), és kárpótlást ítél meg a pusztítás közvetlen sértettjeinek, ezzel egyidőben kimondta, hogy a bűncselekmény nem csupán annak közvetlen sértettjeit,

¹² KAN, GAMALIEL: *The prosecution of child victim and brutal warlord: the competing narrative of dominic ongwen*, in *SOAS Law Journal* 5/1 (2018) 70–82.

¹³ DTJ. 2012. *We Suffer from War and More War*. Harvard Humanitarian Initiative. DTJ Publication no. AR.0001

¹⁴ KATHER, ALEXANDRA LILY – NASSAR, AMAL: *The Ongwen case: A prism glass for the concurrent commission of gender-based crimes*, in *Völkerrechtsblog* (15. 03. 2021), <https://doi.org/10.17176/20210315-153731-0>.

¹⁵ BILSKY, LEORA – KLAGSBRUN, RACHEL: *The Return of Cultural Genocide?* in *The European Journal of International Law* 29/2 (2018) 373–396, <https://doi.org/10.1093/ejil/chy025>.

„nevezetesen Timbuktu híveit és lakóit érintik, hanem az egész Maliban élő embereket és a nemzetközi közösséget is”¹⁶. Kárpótlási döntésében ezért az ICC egy „hibrid” megoldást követett¹⁷, melyben egyéni kárpótlásban részesültek azok, akik közvetlen és személyes kárt szenvedtek el a rombolás kapcsán, míg az egyéb sértettek kollektív jóvátételt kaptak a műemlékek helyreállításával (*Reparations Order, Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi* (ICC-01/12-01/15–236), Trial Chamber VIII, 17 August 2017).

A fent röviden bemutatott öt ügy is jól szemlélteti, hogy a nemzetközi bűncselekmények sértettjeinek száma jellemzően igen magas, a személyük és esetleg közösségük ellen elkövetett bűncselekmények pedig komoly fizikai és lelki szenvedést, vagyoni és nem vagyoni károkat okoznak. A sértetteknek az ICC tárgyalásain, meghallgatásain való részvétele nem csupán a bizonyítás eszköze, hanem a jóvátételt, a sértettek méltóságának „helyreállítását” is szolgálja.

3.2. Sértetti jogok: részvétel, védelem és kárpótlás

Az ICC hivatala által készített kiadvány szerint „[a] Római Statútum egyik fő újdonsága a sértetteknek biztosított részvétel az ICC eljárásaiban. A nemzetközi büntetőbíróóságok történetében először a sértettek közvetlenül az érdekeiket érintő eljárásban illetékes Tanácsnak adhatják elő álláspontjukat és sérelmeiket, illetve őket e célból jogi képviselő képviselheti. Amennyiben valamely vádlottat a Bíróság bűnösnek talál, az Eljáró Tanács egyéni vagy csoportos kárpótlást ítélhet meg a sértettek javára”¹⁸. A sértetti jogokat a Római Statútum 68. cikke szabályozza „A sértettek és a tanúk védelme, részvételük a tárgyaláson” cím alatt. (Habár a vonatkozó szakasz a tárgyalás esetére biztosítja a sértetti részvételt, valójában a sértettek már az előzetes adatgyűjtés, nyomozás, valamint a vád megerősítésének szakaszában részt vehetnek¹⁹.) A Római Statútumban rögzített sértetti jogok egyszerre kívánják biztosítani a sértettek (akik sok esetben tanúk) védelmét, elégtétel szerzését a tárgyaláson való részvételükkel, valamint az általuk elszenvedett jogsérelemért való kárpótlást az Áldozatok Kárpótlási Alapjából²⁰.

A sértettek védelemhez való joga, illetve tanúvédelmi megfontolások érvényesülése érdekében az ICC tárgyalóterme úgy van kialakítva, hogy egy magasított, üvegfallal elzárt karzaton foglalhatnak helyet a látogatók, így ők csak az eljáró ka-

¹⁶ DIJKSTAL, HAYDEE J.: The ICC and Human Rights: The Crime Against Destruction of Cultural Heritage as Part of a Trend Towards Greater Human Rights Influence, in *Indiana International & Comparative Law Review* 31/3 (2021) 379-408, 390, <https://doi.org/10.18060/25752>.

¹⁷ BILSKY, LEORA – KLAGSBRUN, RACHEL: Uo. 395.

¹⁸ INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: *Behind the Scenes: The Registry of the International Criminal Court*, The Hague, International Criminal Court, 2010. 15. <https://doi.org/10.7939/R3ZW18W58> (saját fordítás).

¹⁹ KOVÁCS PÉTER 2020: Uo.

²⁰ KOVÁCS PÉTER 2020: Uo.

marára, az ügyészség munkatársaira, a védelemre, a sértetti képviselőkre, természetükre látnak rá. A látogatók így fülhallgatón, tolmácsolás segítségével követik a tárgyalást, és a számukra kialakított képernyőkön láthatják az éppen meghallgatott személyt, annak kikockázott képét, esetleg teljesen zárt ülés esetén a karzat előtt a függönyt is elhúzzák, hogy semmit se lássanak vagy halljanak a látogatók. A sértett védelmét szolgálja az is, amikor eltorzítják a meghallgatott személy hangját, hogy személyében ne legyen felismerhető a külvilág számára. Ezt a védelmi célt szolgálja az is, hogy bár a tárgyalások az interneten keresztül távolról is követhetők, azokat csak fél óra késleltetéssel közvetíti az ICC, hogy ha „kicsúszott valami olyan a tanú száján, ami az ő biztonságát veszélyeztetheti, technikai beavatkozással mód [nyíljon] arra, hogy ezt az elemet érthetatlenné tegyék a közvetítésben”²¹. Ez a félórás csúszás azért is szükséges, mert előfordulhat, hogy véletlenül nem kockázzák ki a sértett képét, hangját nem torzítják el – ilyenkor legfeljebb a karzaton résztvevő hallgatóság körében válhat felismerhetővé a meghallgatott személy. A sértettek tárgyaláson való részvétele során akár mindhárom említett sértetti jog: a védelem, a részvétel és a kárpótlás is érvényesülhet egyszerre: például a sértett nyilvánosságot kizáró ülésen való meghallgatása, kárpótlási eljárásban. A sértettek védelmét szolgáló eszközöket Kovács az alábbiak szerint foglalja össze: „(i) a név és az adatok zárt kezelése; (ii) az arc felismerhetetlenné tétele videofelvételen; (iii) arc- és hangtorzítás; (iv) teljes vagy részleges zárt tárgyalás, azaz a tanú vallomásának egy bizonyos része nem lesz a külvilág által megismerhető. Ezeket kombinálni is lehet egymással (...)”²².

A sértettek jogainak támogatásával az ICC Hivatala alá szervezett Sértetti Részvételi és Kárpótlási Részleg (Victims Participation and Reparation Section (VPRS)), valamint a Sértettek és Tanúk Egysége (Victims and Witnesses Unit (VWU)) foglalkozik. A sértettek képviselőt az ICC költségvetéséből finanszírozott Sértetti Közvédei Hivatal (Office of Public Counsel for Victims; OPCV) ügyvédei látják el. A Sértetti Közvédei Hivatal ügyvédei a sértettek érdekeit érintő tárgyaláson a felszólalhatnak (nyitóbeszéd és zárókövetkeztetések), tanúkhöz kérdést intézhetnek, tanúk meghallgatását kérhetik, beadványokat nyújthatnak be és kérdéseket tehetnek fel abból a célból, hogy „a sértettek személyes és közösségbeli helyzetét, érzéseiket, tipikus problémáikat próbálják láttatni”²³. A sértetteknek közvetlenül is lehetősége van részt venni az eljárásban, így kárpótlási igényt terjeszthetnek elő, illetve a tárgyaláson, meghallgatáson személyesen vallomást tehetnek.

Az alábbiakban a sértetteknek a tárgyaláson, meghallgatáson való részvételére koncentrálok, hiszen az ICC-n szervezett tolmácsolással a sértettek elsősorban tárgyalásokon találkozhatnak.

²¹ KOVÁCS PÉTER 2020: Uo. 180.

²² KOVÁCS PÉTER 2020: Uo.

²³ KOVÁCS PÉTER 2020: Uo. 189.

4. A sértettek nyelvi jogainak érvényesülése: tolmácsolás és terminológiai munka a Nemzetközi Büntetőbíróságon

A sértetteknek az ICC tárgyalásain, kárpótlási eljárásainak meghallgatásain való esetleges fizikai részvétele mellett nyelvi részvételüket is garantálni kell, amely participációs jogukhoz kapcsolódóan nyelvi jogaik érvényesülését is megkívánja. A sértettek nyelvi részvételét az ICC-n szervezett tolmácsolás rendszere biztosítja. Az ICC Eljárási és Bizonyítási Szabályai szerint a Bíróság biztosítja a Statútum, valamint a szabályok szerinti kötelezettségeinek teljesítéséhez szükséges fordítási és tolmácsszolgáltatásokat (42. szabály).

4.1. Szervezeti és nyelvi rezsím

Az ICC-n szervezett nyelvi szolgáltatások a 2002-ben felállított Bírósági Szolgáltatások Osztálya (Division of Court Services) alá tartoznak. Az Osztály a nemzeti bíróságok, valamint a korábbi *ad hoc* törvényszékek és a vegyes, nemzetközi bírókkal kiegészített nemzeti bírói kamarák tapasztalataiból kiindulva építette ki egyebek között a Bírósági Tolmácsolási és Fordítási Részleget (Court Interpretation and Translation Section, STIC) mely mára Nyelvi Szolgáltatási Részleggé (Language Service Section, LSS) alakult át. A Nyelvi Szolgáltatási Részleg az Osztály alá beta-goltan, a sértettek támogatását végző egyéb részlegekkel együtt biztosítja a sértettek egységes és hatékony támogatását. E szervezeti keretek együttműködése kapcsán vált világossá, hogy tolmácképzést kell kidolgozni és megvalósítani a nemzetközi büncselekmények által érintettek nyelvein (ún. szituációs nyelvek), amennyiben azok „forráshiányos nyelvek”, vagyis nem állnak rendelkezésre e nyelveken képzett konferenciatolmácsok. Emellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy a konzisztens nyelvhasználat érdekében az ICC céljaira egy terminológiai kérdésekkel foglalkozó egységet is létre kell hozni²⁴.

Ennek megfelelően, a Bírósági Nyelvi Szolgáltatási Részleg nem csupán a periratok fordításával, lektorálásával és szerkesztésével foglalkozik, hanem terminológiai eszközöket fejleszt a bírósági szervek számára a terminológiai egységesség biztosítására, valamint tolmácsolási szolgáltatásokat nyújt az ICC feladatainak ellátásához. Utóbbi magába foglalja a találkozók, tárgyalások, meghallgatások, sajtótájékoztatók, egyéb események konzekutív és szinkrontolmácsolását a Bíróság hágai székhelyén és azon kívül, valamint a „terepen dolgozó tolmácsok” (a nemzetközi büncselekmények elkövetésének helyszínén, sértettek tartózkodási helyén), illetve a Bíróságon dolgozó tolmácsok toborzását, képzését és akkreditációját is²⁵.

Az ICC nyelvi rezsímjét a munkanyelvei, valamint az ún. szituációs nyelvek alkotják. Habár a Római Statútum nem említi a szituációs nyelveket, ezek a nem-

²⁴ INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: Uo.

²⁵ INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: Uo.

zetközi bűncselekmények elkövetőinek, illetve sértettjeinek nyelvei. Hogy kerülnek a szituációs nyelvek az ICC-re? A Római Statútum 64. cikk (3) bekezdésének b) pontja úgy rendelkezik, hogy az adott szituáció kapcsán eljáró tanács határozza meg az eljárás során használt nyelve(ke)t. Egy szituációs nyelv lehet „bevett” nyelv, amelyen kellő számban áll rendelkezésre képzett fordító és konferenciatolmács²⁶. Az ICC „bevett” szituációs nyelve a spanyol, a kínai, az orosz, a grúz és az arab, melyek közül a grúz kivételével mind egyben az ENSZ és ezáltal az ICC hivatalos nyelve is. Az ICC szituációs nyelvei között a fentiekben említetteknek megfelelően vannak forráshiányos szituációs nyelvek is, ezek teszik ki a szituációs nyelvek túlnyomó többségét. Az ICC szituációs nyelvei az alábbiak:

	Állam	Szituációs nyelv
Szituációk	Uganda	acholi
		lango
		ateso
	Kongói Demokratikus Köztársaság	szuahéli
		lingala
		alur
		ngiti
		kilendu
		kinyarwanda
		kihema
	Szudán	arab
		zaghawa
		fur
	Közép-Afrikai Köztársaság	sango
		lingala
		fulfulde
		arab
	Kenya	kalenjin
		luo
		kikuyu
		luya
szuahéli		

²⁶ INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: Uo.

	Líbia	<i>arab</i>
	Elefántcsontpart	malinké (dyula)
		mòoré
		guéré
	Mali	bambara
		<i>arab</i>
		tamasheq
		songhay
	Georgia	<i>grúz</i>
		osztét
		<i>orosz</i>
	Burundi	kirundi
		szuahéli
	Banglades/ Mianmar	burmai
		báangla
		rohingya
	Afganisztán	dari
		pastu
	Palesztina	<i>arab</i>
		<i>héber</i>
	Fülöp-szigetek	tagalog
szebuano		
Venezuela	<i>spanyol</i>	
Ukrajna	<i>ukrán</i>	
	<i>orosz</i>	
Előzetes vizsgálat	Nigéria	hausza
		<i>igbo</i>
		joruba

1. táblázat: Az ICC szituációs nyelvei 2024. 05. 01-ig („bevett” szituációs nyelvek dőlt betűvel szedve). Forrás: Diederick Zanen, Elisa Gillogley-Mari: Preparedness in a Fast Changing Environment. Language Services Section (LSS), Registry.

A szituációs, forráshiányos nyelvek „többnyire helyi, néha törzsi nyelvek, amelyekből gyakran hiányzik a bonyolult jogi kérdések leírásához, a modern anyagi vagy eljárásjog fogalmainak és jelenségeinek kezeléséhez szükséges szókincs”²⁷. Ezek a nyelvek a nyomozati szakasztól, valamint tárgyalásokon át a kárpótlási meghallgatásokig kulcsfontosságú szerepet töltenek be²⁸.

Az ICC munkanyelvei az ENSZ hivatalos nyelvei közül kerülhetnek ki: az angol és francia nyelvet határozták meg a Bíróság munkanyelveiként (Római Statútum 50. cikk (2) bek.). Emellett az Eljárási és Bizonyítási Szabályok lehetővé teszik azt is, hogy szükség szerint az ENSZ egyéb hivatalos nyelvét is bevonják munkanyelvként (41. szabály), így vált az arab az ICC fontos *pivot* nyelvénvé (és egyben szituációs nyelv is). Az arab azért fontos közvetítő nyelv, mert számos afrikai szituációs nyelvről csupán az arab nyelvre található nyelvi közvetítő. Mivel az angol, francia és arab nyelvek olyan bevett nyelveknek tekinthetők, melyeken kellő számban áll rendelkezésre szakképzett fordító és tolmács, az ICC terminológiai, tolmácstoborzási és -képzési erőfeszítései elsősorban a forráshiányos szituációs nyelvekre és azok beszélőire koncentrálnak.

A sértettek tárgyalásokon, meghallgatásokon való részvétele kapcsán a szituációs nyelveken közvetítő, ún. hivatásos vagy paraprofesszionális tolmácsok munkája meghatározó²⁹. Az alábbiakban a forráshiányos szituációs nyelvek paraprofesszionális tolmácsainak státuszára, képzésére és munkájára koncentrálok.

4.2. A paraprofesszionális tolmácsok képzése

Tekintettel arra, hogy az ICC forráshiányos szituációs nyelvein nem álltak rendelkezésre konferenciatolmács-képzésben részt vett szakemberek, a szinkrontolmácsolással zajló bírósági tárgyalások és meghallgatások céljaira szükségessé vált a megfelelő számú tolmács képzése. 2005-ben és 2006-ban az ICC két hivatásos tolmácsa vett részt a Genfi Egyetem távoktatási kurzusán, hogy kidolgozzák a szituációs nyelvi tolmácsok általános képzési kereteit. Az eredmény egy kétszer négyhónapos tolmácsképzési kurzus lett, részletes tanmenettel és köztes vizsgával, amelynek

²⁷ KOVÁCS PÉTER: *Languages and Linguistic Issues before the International Criminal Court*, in *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 8/1 (2019) 155–168, <https://doi.org/10.5553/HYIEL/266627012019007001009>.

²⁸ CATHALA, BRUNO: *Administrative Issues and Practical Challenges in the Field*, in Austrian Federal Ministry for Foreign Affairs and Salzburg Law School on International Criminal Law, Humanitarian Law and Human Rights Law (eds.): *The Future of the International Criminal Court*, 2006, 8–10, https://oar.princeton.edu/bitstream/88435/pr13816/1/ICC_2006.pdf.

²⁹ SIGWART, LEIGH: *Unseen and Unsung: Language Services at the International Criminal Court and Their Impact on Institutional Legitimacy*, in Baetens, Freya (ed.): *Legitimacy of Unseen Actors in International Adjudication. Studies on International Courts and Tribunals*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019, 272–296, <https://doi.org/10.1017/9781108641685.015>.

végén egy, a képzést lezáró vizsgán választanak ki a legjobb jelölteket nagy nemzetközi szervezetek tolmácsainak és tolmácsképzőhelyek oktatóinak részvételével³⁰.

A valóságban általában nem áll rendelkezésre ennyi idő a tolmácsok képzésére, így rendszerint korábban *ad hoc* humanitárius tolmácsként működő személyeket toboroznak és képeznek ki az ICC hivatásos tolmácsai néhány hónap vagy akár néhány hét leforgása alatt tolmáccsá. Ők az úgynevezett paraprofesszionális tolmácsok, azaz olyan nyelvi közvetítők, akik nem részesültek valamely felsőoktatási intézményben formális tolmácsképzésben, hanem a gyakorlatban sajátították el a tolmácsolás technikáit. A paraprofesszionális tolmácsok jellemzően beszélgetések, egyszerűbb tárgyalások, nem szakmai szövegek tolmácsolására alkalmasak, de az ICC helyben képzett, szituációs nyelvi tolmácsait is paraprofesszionális tolmácsnak tekinthetjük, pedig bíróság tolmácsolást végeznek konzekutív és szinkrontolmácsolási módban egyaránt.

A paraprofesszionális tolmácsok képzésében az időszüke mellett további kihívás, hogy az oktató hivatásos tolmács nem beszél a forráshiányos szituációs nyelvet, így különböző technikákat kellett kidolgozni a képzés hatékony végrehajtásához. Sigwart ezt így írja le: „Az oktató megkéri a jelöltet, hogy tolmácsoljon egy angol szöveget a célnyelvre. Egy második jelölt azt visszatolmácsolja a célnyelvről angolra. Ezután összehasonlítják az angol szöveg eredeti és „visszatolmácsolott” tartalmát és megkeresik a hibákat. Minden csatornán rögzítik a tolmácsolást, hogy a jelöltek azt vissza tudják nézni, és ezzel fokozatosan fejlesszék a készségeiket”³¹. Ennek megfelelően a képzés az oktató és a jelöltek együttműködésén alapul, ahol a jelöltek egymás munkáját ellenőrzik. A képzést rendszerint konzekutív tolmácsolással kezdik: habár a paraprofesszionális tolmács nagyrészt tolmácskabinban, tárgyaláson fog tolmácsolni, a konzekutív tolmácsolás gyakorlásával a jelöltek megtanulják elemezni az elhangzott beszédet és megragadni a benne kódolt üzenetet, melyet át kell tenniük a célnyelvre³². Szemben a hivatásos ICC-tolmácsokkal, akik kizárólag az „A” nyelvükre (anyanyelvükre) tolmácsolnak, a paraprofesszionális tolmácsok nem csupán a szituációs nyelvre dolgoznak, hanem úgynevezett *retour*-ral „B” nyelvükre (legerősebb idegen nyelvükre) is. Ez lehet az ICC valamely munkanyelve vagy egy *pivot* nyelv (jelenleg az arab). Csak így lehetséges, hogy a kétirányú tolmácsolás megvalósuljon, hiszen kizárólag a paraprofesszionális tolmácsok bírják mindkét nyelvet³³.

A paraprofesszionális tolmácsok egyéb feladatokat is el kell, hogy lássanak, hiszen bár fő profiljuk a tárgyalások, meghallgatások tolmácsolása, mivel az ICC

³⁰ INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: Uo.

³¹ SIGWART, LEIGH: *Unseen and Unsung: Language Services at the International Criminal Court and Their Impact on Institutional Legitimacy*, 2019, 28, 17, bővebb, szerzői feltöltéssel közreadott kézirat, ResearchGate, <https://www.researchgate.net/publication/335326195>.

³² SIGWART, LEIGH (Cambridge UP, 2019): Uo.

³³ SIGWART, LEIGH (Cambridge UP, 2019): Uo.

számára nem áll rendelkezésre kellő számban a forráshiányos szituációs nyelveken szakember, a paraprofessionális tolmácsok terminológiai, fordítási és szinkronizálási megbízásokat is kaphatnak. A terminológiai munka különösen fontos részét képezi a paraprofessionális tolmácsok munkájának, hiszen a terminológussal együttműködésben találják meg azokat a célnyelvi ekvivalenseket, melyekkel egységes módon lehet közvetíteni a forráshiányos szituációs nyelv fogalmait az ICC munkanyelveire, illetve fordítva, az ICC anyagi és eljárásjogi fogalmait a forráshiányos szituációs nyelvre. Prieto Ramos szerint, „az ICC-nél, a legnagyobb terminológiai kihívások pontosan a kisebb vagy nem sztenderdizált nyelvek fordításánál jelennek meg, amelyeket olyan tanúk beszélnek, akik számára egyes elvont fogalmak, mint például a „sértett” egyszerűen ismeretlenek”³⁴. Kovács saját bírói tapasztalataiból is merítve hangsúlyozza, hogy „mindig vannak olyan speciális helyi fogalmak, amelyeket lehetetlen egyetlen kifejezéssel lefordítani, és melyek akár az eljárás angol vagy francia nyelvű szókincsének részévé válnak”³⁵. Kovács példaként említi a körülrítés vagy a parafrázis technikáit is a paraprofessionális tolmácsok eszköztárában. Természetesen nem csupán a jogi fogalmak tolmácsolása okozhat nehézséget, hanem a nemzetközi bűncselekményekben résztvevő milíciák szereplőinek rendfokozata, de más katonai fogalmak is fejtörést okozhatnak³⁶.

A fordítók és tolmácsok munkáját, az egységes szóhasználatot éppen ezért az ICC-n végzett terminológiai munka segíti, melyekre az alábbiakban térek ki.

4.3. A forráshiányos szituációs nyelvekkel kapcsolatos terminológiai munka

A Nyelvi Szolgáltatási Részleg alá tartozik a Terminológiai és Hivatkozási Egység is (Terminology and Reference Unit), mely az ICC terminológiai munkáját szervezi a munkanyelveken, illetve szituációs nyelveken egyaránt. Az Egység szakértői bizottságokkal (language panels) együttműködve járja körül a releváns fogalmakat és kodifikálja az ICC eljárásában egységesen használt terminusokat³⁷. 2024. február 13-án exploratív interjút készítettem Hágában a Nemzetközi Büntetőbíróság névtelenségét kérő szakértőivel, akikkel azt jártuk körül, hogy milyen folyamattal jár a forráshiányos szituációs nyelvekkel kapcsolatos terminológiai munka.

Amikor egy új, forráshiányos szituációs nyelv használata merül fel az ICC-n, egy szakértői bizottságot hívnak össze, mely az ICC egyes jogi szakértőit, valamint a szituációs nyelvvel összefüggő jogrendszer szakértőit, jogtörténészeket, illetve nyelvészeket, terminológusokat és a „terepen dolgozó”, illetve paraprofessionális

³⁴ PRIETO RAMOS, FERNANDO: *International and Supranational Law in Translation: from Multilingual Lawmaking to Adjudication*, in *The Translator* 20/3 (2014) 313–333, 320, <https://doi.org/10.1080/13556509.2014.904080>.

³⁵ KOVÁCS PÉTER (2019): Uo. 155.

³⁶ KOVÁCS PÉTER (2019): Uo.

³⁷ INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: Uo.

tolmácsokat tömörít. E szakértői bizottságok összeállítása rendszerint nagy kihívást jelent, nem csupán a rendelkezésre álló idő szűke miatt, hanem a szituációsnyelvi jogi kultúra és történelem szakértőinek, illetve nyelvészek felkutatásával kapcsolatos nehézségek miatt. A szakértői bizottság hetente találkozik, amit manapság jelentősen megkönnyít az online megtartható videokonferenciák lehetősége.

A szakértői bizottság az új szituációs nyelvek kapcsán először átveszi a terminológiai munka elveit, sztenderdjeit és stratégiáit, a domének jelentőségét, a terminológiai forrásokat, illetve körbejárja az ICC eljárásaiban felmerülő fogalmakat. Ilyesformán a szakértői bizottság első ülései egyfajta terminológiai képzésként működnek, abból a célból, hogy egységes elvek és stratégiák mentén valósuljon meg az új szituációs nyelven végzett terminológiai munka. A kiindulópont minden esetben a fogalom, így az ICC munkanyelveinek terminusai által jelölt fogalmak értelmét részletesen körbe kell járni, hogy arra megfelelő szituációsnyelvi terminusjelöltet találjanak. Prioritás, hogy a szituációs nyelvben már létező szavakat emeljenek terminussá, hiszen a szituációsnyelvi beszélők ezeket értik és használják. Példaként említhető az acholi nyelv kapcsán tapasztalt kudarc: eleinte szó szerinti fordításokkal és a gyarmatosító nyelvből vett kölcsönszavakkal igyekeztek „pótolni” a terminusokat, de kiderült, hogy a szituációsnyelvi beszélők ezeket a kifejezéseket egyáltalán nem értik. Nagyon fontos tehát, hogy a terminológus a szituációs nyelv saját lexikai eszköztárából merítsen, hiszen ezek a szavak egyből érthetőek a beszélők számára. Éppen ezért jó gyakorlatnak minősül, ha történelmi, esetleg vallásos szövegekből, mondákból, idősebb beszélők szókincséből keresnek olyan kifejezést, melynek szemantikai mezője teljes vagy részleges ekvivalenciát mutat az ICC anyagi jogi vagy eljárásjogi fogalmával – ilyenkor ez a kifejezés válhat terminusjelöltté. A parafrázis és a körülírás is jó megoldás lehet.

A megszólaltatott szakértők egyfajta ciklusként írták le a terminológiai munka folyamatát, melyben első lépésként a terminológus elmagyarázza a releváns fogalmat a szakértői bizottság tagjainak vagy a paraprofesszionális tolmácsnak (szituációs nyelvi szakértő). A szituációsnyelvi szakértő megérti a fogalmat és megtalálja a szituációs nyelvben az azonos vagy hasonló értelemben használt kifejezést és annak pontos helyesírását. A szituációsnyelvi szakértő és a terminológus megvitatják a terminusjelöltet: a szituációsnyelvi szakértő szó szerint lefordítja azt a terminológus számára, ebből sokszor kiderül, hogy valóban ekvivalenciáról van-e szó vagy sem (validáció). Ezt követően a tolmácsok, fordítók a gyakorlatban is elkezdik használni a terminust – ekkor bizonyosodik be, hogy valóban értik-e a beszélők az adott kifejezést, illetve azt a jelentést tulajdonítják-e neki, amit a releváns ICC fogalom takar (visszacsatolás). Amennyiben nem, a terminológiai ciklus újratekődik: új terminusjelöltet kell találni az ICC fogalom szituációsnyelvi kifejezésére.

A terminológiai munka nem áll meg a forráshiányos szituációsnyelvi terminusok kodifikálásával: az acholi esetében egy évtized elteltével újra összeült a szakértői bizottság, hogy felülvizsgálja a terminusokat. Ugyanakkor nincs minden esetben

lehetőség arra, hogy szakértői bizottságot hívjon össze az ICC, ezért a Terminológiai és Hivatkozási Egység vezetője egy fogalomközpontú terminológiai összeállítást (bulletin) készített, mely tartalmazza az ICC releváns terminusait a következő kategóriákban: bűncselekmények, sértettek, bizonyítékok, eljárás szakaszai, latin kifejezések, katonai kifejezések. A terminológiai összeállítás a fogalmi hálón kívül angol és francia nyelven tartalmazza a releváns terminusok definícióit is. Ennek segítségével a nyelvi szakértők azonnal megkezdhetik a forráshiányos szituációs nyelven a releváns terminusok felkutatását.

A Terminológiai és Hivatkozási Egység emellett a forráshiányos szituációs nyelvi glosszárriumok elkészítését is támogatja, pl. legutóbb, 2023-ban songhay nyelven készült el egy glosszárrium, melyet a paraprofesszionális tolmácsok gondoznak és vizsgálnak felül rendszeresen. Éppen ezért fontos az is, hogy a paraprofesszionális tolmácsok ne csupán tolmácsképzésben részesüljenek az ICC-n, hanem terminológiai képzésben is, hiszen a terminológus egyebek között rájuk támaszkodik az ICC belső terminológiai adatbázisának fejlesztésében és frissítésében.

5. Összegzés

A nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek számonkérése során az ICC úttörő módon a sértettek bevonásával jár el, a kárpótlás, a sértettek védelme és részvétele útján pedig fontos lépést tesz a helyreállító igazságszolgáltatás irányába. A sértetteknek az ICC tárgyalásain, meghallgatásain való részvételéhez a Bíróság komplex nyelvi rezsimjéhez kapcsolódó nyelvi szolgáltatásokat kellett kiépíteni. Ezek közül különösen a forráshiányos szituációs nyelveken biztosított tolmácsolás biztosítása jelentett kihívást, hiszen ezeken a jellemzően afrikai törzsi nyelveken rendszerint nem áll rendelkezésre képzett konferenciatolmács. Az ICC-nak a forráshiányos szituációs nyelvek esetében helyben kell megszerveznie az ún. paraprofesszionális tolmácsok képzését, akik a bírósági tolmácsolás mellett egyéb nyelvi szolgáltatásokhoz kapcsolódó feladatokat is ellátnak. Ezek közül kiemelkedik a terminológiai munka, hiszen egyéb szituációsnyelvi szakember híján elősorban a paraprofesszionális tolmácsokkal együttműködésben fejleszthető a forráshiányos szituációs nyelvek ICC-specifikus terminológiai adatbázisa. Ehhez szükség van a paraprofesszionális tolmácsok terminológiai képzésre, valamint a Terminológiai és Hivatkozási Egységgel való folyamatos együttműködésükre egyaránt.

Limpár Ildikó

**A FANATIKUS KÉPMUTATÓ MINT VÉRSHÍVÓ SZÖRNYETEG:
RABIÁTUS LELKISÉG A *MISE ÉJFÉLKOR* CÍMŰ
NETFLIX-SOROZATBAN**

Absztrakt

*Az apokalipszis legnépszerűbb szörnyalakja a zombi; egyrészt mivel bomló teste tökéletesen alkalmas a világ / a társadalmi struktúrák / az ökoszisztéma széthullásának jelölésére, másrészt pedig a hordában mozgó és támadó zombi a feltartóztathatatlan, megállíthatatlan folyamatra mutat rá, vagyis ráerősít az apokaliptikus jellegre. A vámpírok ezzel szemben általában a maradandóság (örökélet versus emberi élettartam) kérdéseinek megfogalmazói, és ritkábban hozhatók összefüggésbe a világvége-történetekkel. Éppen ezért a *Mise Éjfélkor* tévésorozat (Netflix, 2021) újszerű megközelítésben használja fel a vámpírt, és a testi megújulás (és ezzel párhuzamosan a lélekvesztés) jelenségét középpontba helyezve arra használja a szörnyet, hogy a külsőségekre fókuszáló, a jeleket értelmezni nem tudó/nem akaró emberiség apokalipszist előidéző tevékenységét értelmezze a szörnyűség másokat felemésztő kontextusában. A jelen esszé ezt az összefüggést vizsgálja, rámutatva arra, hogyan forgatja ki a sorozat a keresztény úrvacsora-koncepciót (különösképpen annak katolikus értelmezését), és formálja át a krisztusi megváltó-narratívát antikrisztusi kárhozat-történetté, amely egyúttal a világ sorsát is megpecsételheti.*

**The Fanatic Hypocrite as Bloodsucking Monster:
Rabiatic Spirituality in Netflix's *Midnight Mass***

Abstract

*The most popular apocalyptic monster is the zombie: its decomposing body is perfectly suitable for signaling a collapsing world, including the disintegration of social structures and the transformation of the biosphere; in addition, the zombies moving and attacking people in hordes point to an inexorable process, strengthening their associations with the apocalypse. Vampires, on the other hand, tend to thematize issues of immortality (versus human life span), and are less likely to link to end-of-the-world narratives. Netflix's *Midnight Mass* (2021) uses the vampire in a novel, paradigm-shifting manner, as its monster serves to stand for hypocrisy and fanaticism, revealing and interpreting humanity's*

tendency of focusing on the surficial and lack of ability to interpret signs (texts and phenomena alike) as features that generate apocalypse, contextualizing this idea as otherness devouring/despiritualizing others. The present paper explores this connection, demonstrating how the series subverts the Christian (especially the Catholic) concept of the eucharist and how it transforms, as a result, the biblical redemption narrative into a damnation narrative, which may seal the fate of the world.

1. Bevezetés: A vámpír mint monstrum

A fantasztikus narratívák kutatásának egyik legdinamikusabban fejlődő ága a szörnyek és a szörnyűséges vizsgálata, amelynek elméleti alapjait Jeffrey Jerome Cohen foglalta össze először.¹ Cohen tanulmánya egymással összefüggő jelenségeket bontcol hét tételre bontva, és egyik legfontosabb megállapítása, hogy a művészeti alkotásokban megjelenő szörnyalakok értelmezése elválaszthatatlan azok keletkezési idejétől és kulturális kontextusától – tehát a metaforikus értelmezésen túl kulturális jelölőként olvasható. A szörny ellenáll a kategorizálásnak, mivel hibrid természetű, így létezésének alapeleme a kategóriák áthágása. A hibriditás általában könnyen beazonosítható szörnytulajdonság, gondoljunk csak a mitológiai szörnyekre, amelyek mindenféle állat testrészeinek újrakombinálásából jöttek létre az emberi képzelőerőnek köszönhetően. Vannak azonban kevésbé egyértelmű, koncepcionális hibriditások is, ez jellemzi például az „élőholt” terminussal illetett vámpír és zombi szörnyeket, amelyek humanoid lények, és nem különböző fajok kombinációjából keletkeztek, mégis áthágnak az élet és halál kategóriái között húzódó, a természeti törvényeink szerint áthághatatlan választóvonalat.

A szörnyeket olvasni, értelmezni kell. A szörny, vagyis a monstrum, a latin *monstrare* (megmutat avagy demonstrál) és a *monēre* (figyelmeztet) igékhez kötődik etimológiáját tekintve, és megtartja ezeket a funkciókat: rámutat félelmeinkre, vagy éppen demonstrálja elfojtott vágyainkat.² Ezek lehetnek egyéni szorongások vagy vágyakozások, de ebben az esetben is érvényes a kulturális kontextus fontossága, és ennek megfelelően a szörny közösségi/társadalmi viszonylatban való értelmezhetősége. Ennek következménye, hogy az a kulturális momentum, amelyben létrejön egy szörny, meghatározza a szörny általános jellemzőinek interpretációs keretét, és valójában a szörnytípuson belüli változatok tanúskodnak épp a legékebben a társadalmunkban, kultúránkban lezajló folyamatokról. Az jellemzően nem

¹ COHEN, JEFFREY JEROME: *Monster Culture. (Seven Theses)*, in Cohen, Jeffrey Jerome (ed.): *Monster Theory: Reading Culture*, Minneapolis – London, University of Minnesota Press, 1996, 3–25, <https://doi.org/10.5749/j.ctttsq4d.4>.

² LIMPÁR ILDIKÓ: *Előszó*, in Limpár Ildikó (ed.): *Rémesen népszerű: Szörnyek a populáris kultúrában*, Budapest, Athenaeum, 2021, 5–12, 5.

változik, hogy egy vámpír élőholt és hogy vért szív, és másokat is képes vámpírrá változtatni, hiszen ezek állandósult jegyeknek tekinthetők; de azt, hogy ez a ragadozó jelleg, amely ráadásul az élet és halál közti határ átjárhatóságával párosul, milyen konkrét módon értelmezhető ezeken az általánosságokon túl, a történet és a karakter specifikusabb jegyei kontextualizálják, és ezek az adott történelmi időhöz és helyhez kötöttek. Drakula beszivárgása Angliába egyszerre jelent fenyegetést a női testekre (és erkölcsre) és a földrajzi helyre, így tökéletes kifejezője a viktoriánus kor rekolonizációs félelmeinek;³ a kortárs vámpírirodalom egyik legismertebb alakja, a napon csillogó Edward Cullen az *Alkonyat*-sorozatból viszont (többek között) már a kapitalizmus elleléktelenítő folyamatait képes kommunikálni, vagy épp az amerikai puritán szellemiségből adódó szüzességkultusz és tabusított szexualitás egymáshoz kapcsolódását. A szörnyek tehát változnak, és minden új narratíva új értelmezést hoz létre. A vámpír nem egyszerűen vérszívó szörnyeteg, amelyet az unalomig recirkulál változatlan formában a populáris kultúra, hanem olyan monstrum, amely képes rávilágítani korunk legégetőbb kérdéseire épp a szörnyűséges mivolta részleteinek kibontásával, és ezért képes áthágni a magas és az alacsony kultúra közti mesterségesen emelt határt is.

Az irodalmi és filmes narratívákban szereplő vámpír alakja összekapcsolódik a lélekkel (vagy a lélekhiánnyal) és a démoni erővel kapcsolatos értelmezésekkel, a feltámadás, a halál utáni élet, vagy épp az ellenállhatatlan kísértés tematikájával, és ezért természetes, hogy sokszor a vallás, azon belül is a kereszténység kontextusában végezzük elemzésüket. A vámpírhipnózis motívumával asszociált ellenállhatatlan kísértés leggyakrabban szexuális vonzódásként jelenik meg, de ez nem újkeletű jelenség. Már a byroni vámpír megtestesíti a látens (és tabusított) homoerotikus vágyakozást, és ez a fajta tiltott vonzódás teljesül be J. Sheridan Le Fanu *Carmilla* kisregényében,⁴ majd ennek mutációival találkozunk a heteronormatív, de mégis tabusított vágyakozás kortárs megfogalmazásaiban, a népszerű természetfeletti románcokban. A fenti vámpírnarratíva-jellemzőkre építve gondolja újra a vámpírt mint kortárs szörnyet a Netflix saját gyártású minisorozata, a Mike Flanagan alkotó, író és rendező nevével fémjelzett *Mise éjfélkor* (*Midnight Mass*, 2021), amely egyedi módon ötvözi a vámpírománcok tiltott vonzalmának témáját és a vámpír biblikus hagyományhoz való kötődését, hogy láthatóvá tegye azt a veszélyt, amely a nyugati világ által eltorzított kereszténység alatt búvik meg, és rámutasson annak lehetséges apokaliptikus következményeire. A sorozat azáltal, hogy a test feltámadását helyezi előtérbe a lélek megújulása helyett, számos bibliai narratívát és motívumot forgat ki eredeti jelentéséből. Erre a jelenségre alapozva ez a tanulmány a vámpírizáló-

³ ARATA, STEPHEN D.: *The Occidental Tourist: "Dracula" and the Anxiety of Reverse Colonization*, in *Victorian Studies* 33/4 (1990) 621–645, <http://www.jstor.org/stable/3827794>.

⁴ AUERBACH, NINA: *Our Vampires, Ourselves*, Chicago – London, University of Chicago Press, 1995, 42; JÖNSSON, GABRIELLA: *The Second Vampire: "filles fatales" in J. Sheridan Le Fanu's "Carmilla" and Anne Rice's "Interview with the Vampire."*, in *Journal of the Fantastic in the Arts* 17/1 (2006) 33–48, 34–35, <https://www.jstor.org/stable/44809191>.

dásként bemutatott ellélektelenedés folyamatát vizsgálja, amely a műben a fundamentalizmus és fanatizmus lélekölő erejéből fakad. A vámpír karakterén keresztül az emberi gonoszsgot brutális gyorsasággal terjedő fertőzésként, feltartóztathatatlan járványként mutatja be a mű, és ezt a lélektelen gonoszsgot a különféle jelek és jelenségek félreértelmezéséhez, meg nem értéséhez köti. Az értelmezőkészség hiányát a narratíva az indoktrinált karakterek sajátosságaként mutatja be, amivel azt sugallja, hogy bármilyen eszmének alárendelt tudatos előnevelés elsorvasztja az ember kritikai képességét, az önálló gondolkodásra való hajlamát, és ha ez a jelen-ség elér egy kritikus tömeget, akkor annak apokaliptikus következményei lehetnek.

2. Képmutatás: a test és a lélek viszonya

Az *Mise éjféلكor* narratívájának kezdőpontja – bár ezt csak később tudjuk meg – egy zárándoklat, vagyis egy olyan utazás, amely a lelki megújulást célozza. Az utazás összekapcsolja a fizikális helyváltoztatást a testi átalakulással, de nagy hangsúlyt fektet a belső folyamatokra is, sőt, nemcsak az egyén, hanem egy teljes közösség spirituális átalakulását is figyelemmel kísérheti a néző. Ennek a folyamatnak a mozgatórugója egy amerikai szigetfalu (Crockett Island) katolikus közösségének idős, már igencsak szenilis papja, Monsignor Pruitt, aki szentföldi zárándoklatán leszakad csoportjától, sivatagos területre eltéved, majd a feltámadó homokvihar elől egy barlangban keres menedéket. Itt támad rá egy ijesztő, szárnyas lény, amely először megcsapolja a férfi véré-t, majd rémült áldozatát saját vérével itatja meg. A félelmetes élmény azonban örömteli áldássá transzformálódik másnap reggel, amikor a pap fiatalon, életerősen ébred. Hitéből (és vágyaiból) adódóan Monsignor Pruitt az átalakulását isteni csodaként értelmezi; a vérszívó szörnyet angyalnak tekinti, és egy lelakatolt falá-dában magával viszi, hogy a hívei is részesülhessenek az isteni csodában. Mindezt azonban mi, nézők, csak a harmadik epizódból tudhatjuk meg, egy flashback segítségével, Crockett Island lakói pedig még ekkor sem értesülnek ezekről a történe-sekről. A fiatal lelkipásztor, aki a vámpírvér elfogyasztása következtében lassan maga is átalakul vérszívó, gyilkos szörnyeteggé, a falut szolgáló Monsignor Pruitt ideiglenes helyetteseként mutatkozik be, azt állítva, hogy az idős pap kórházi ellátásra szorul a kontinensen.

A pap Paul (Pál) atya néven kezdi meg szolgálatát, és ez a választás több szempontból is figyelmet érdemel. Először is, az új név utal a karakter bűnös múltjára és lelki „pálfordulására”, de azt szubvertálja. A Bibliából ismert Pál – eredeti néven Saul – egykor farizeus és keresztényüldöző volt, de megtért, miután a damaszkuszi úton találkozott a feltámadott Krisztussal, sőt a kereszténység legelkötelezettebb, hűséges, félelmet nem ismerő híve és terjesztője lett.⁵ Monsignor Pruitt bűnös múltja

⁵ LILLY, JOSEPH L.: *The Conversion of Saint Paul: The Validity of His Testimony to the Resurrection of Jesus Christ*, in *The Catholic Biblical Quarterly* 6/2 (1944) 180–204, 180, <https://www.jstor.org/stable/43719770>.

egy tiltott szerelmi viszonyból adódik, pálfordulását pedig szintén egy csodaként értelmezett esemény váltja ki. Ő is új néven válik ismertté a csoda megtapasztalása után, és hitet vált, bár ez utóbbi nem evidens egy ideig. A pap az angyalként interpretált szörny „jótéteményében” kezd el hinni, a vámpír megújító erejébe vetett hite felülírja addigi katolikus hitét (de ezt az ellentétet önmaga számára feloldja azzal a narratívával, miszerint a különös lény csakis Isten közvetítője, hírvivője lehet). Külső szemlélő számára azonban a pap éppoly elkötelezett híve a kereszténység tanának és magának Krisztusnak, mint amilyenek Pál apostolt mutatja a Szentírás. A Paul név felvétele ráadásul előrevetíti azokat a „csodákat”, amelyeknek tanúja lesz a közösség – és amelyeket félreértelmeznek, hasonlóképpen, mint ahogy az Pál csodatettei után történik.⁶ (Ez is egy szubverzív allúzió, hiszen a Bibliában a félreértelmezés abból adódik, hogy Pál csodáit nem Istennek tulajdonítják, míg a tévésorozatban a félreértelmezés abból adódik, hogy isteni csodának tűnik az, ami egy démoni lény vérének köszönhető.) A név utal a pap újszerű, egyedi szemléletű feltámadás-értelmezésére. A Pál által kidolgozott és hirdetett általános feltámadás-doktrína teljesen új, forradalmi gondolat volt annak idején.⁷ Ennek az értelmezésnek a kifordításával játszik el a sorozat, amikor a test tényleges feltámadását elhozza a közösség számára Paul atya – csakhogy vámpír formában való visszatérésként.

Paul atya visszatérése a katolikus közösségbe szemlátomást felvirágoztatja annak spiritualitását, holott a valóságban egy rettenetes despiritualizáló folyamatot indít el a karizmatikus pap közösségformálása. A látszat és a valóság közt húzódó szakadék a közösségre általánosan jellemző képmutatást indikál, amelynek szimbolikus gyökereit a pap álszent magatartásában kell keresnünk. A retrospektív vizsgálódás rámutat arra, hogy a film szimbolikus értelmet csatol Monsignor Pruiitt szenilitásához, zavart mentális állapotához, így a helyes útról való letérése bibliai értelemben is olvasható. Az eltévelyedés aktusa a pap korábbi bűnös életvitelét hangsúlyozza: amikor ugyanis a közösség spirituális vezetőjeként az akkor még fiatal férfi szenvedélyes viszonyba kezdett egy házassággal, és gyermeket nemzett neki, Monsignor Pruiitt letért arról az útról, amelyet a fogadalma jelölt ki számára. A Szentföldön átélt események értelmezését ez a bűnös, de valójában meg nem bánt múlt határozza meg: a férfi kétféle vágy között őrlődik: egyrészt vágyakozik egy olyan életre, amelyet a felszentelése lehetetlenné tett, másrészt vágyik a papi hivatásra, az Isten felé elköteleződésre. A szentföldi átváltozás ebben a kontextusban klasszikus megkísérlés, amelyet az angyal megjelenési formája könnyedén asszociál a sátáni jelzővel; a pap azonban új lehetőségként, áldásként és csodaként interpretálja a vele történeteket; úgy érzi, Isten megjutalmazta a régen meghozott, nehéz választásáért, a papi hivatásért, és esélyt adott arra, hogy ezúttal másik döntést hozzon, és a szerelmet és csalá-

⁶ DOEDENS, JAAP: *The Things That Mark an Apostle. Paul's Signs, Wonders, and Miracles*, in *The Biblical Annals* 11/1 (2021) 99–120, 102–103, <https://doi.org/10.31743/biban.9740>.

⁷ VAWTER, BRUCE: *Resurrection and Redemption*, in *The Catholic Biblical Quarterly* 15/1 (1953) 11–23, 11, <http://www.jstor.org/stable/43723986>.

dot válassza. Értelmezésében ez az új döntés nem felülírná korábbi döntését, hanem kiegészítené azt, egyfajta igazságtételként. Ez a gondolkodás rámutat arra, hogy a kétféle vágyakozás tulajdonképpen kettéhasítja a férfi személyiségét, és szétzúzza hosszú távon a köréje épülő közösséget is, hiszen míg szemlátomást a szigeten élő katolikus közösség lelkiségének fellendítésén ügyködik, valójában a test megújulásának/megújításának bűvkörében él, és végül az egész közösséget belerántja a bűnös feltámadásba.

Paul atya eltorzítja azt a hitet, amelyben egész élete és hivatása gyökerezett, mert nem tudja elfogadni saját bűnösségét. Új hite lehetőséget ad arra, hogy bűnösségéből erénynarratívát formáljon: mivel a megfiatalodás alapvetően pozitív fordulat, a pap számára könnyen értelmezhető a vámpírtámadás jutalomként, és nem büntetésként, avagy olyan kísértésként, amelynek legalább most ellen kellene állnia. Az erénynarratíva motiválja legelkötelezettebb segítőjét is, Bev Keane-t, aki a közelgő apokalipszisben szintén egyedülálló esélyt lát: megerősítheti privilegizált helyzetét, és erkölcsi bíraként dönthet emberi sorsok felett mások vélt morális karaktere alapján. Mint Paul atya, ő is a hitértelmezés mögé bújik amikor döntéseket hoz: fanatizmusa nem engedi meg a feltételezést sem, hogy buzgó keresztényként bármit is rosszul látna vagy tenne, és így adottnak tekinti, hogy ő Isten kiválasztottja, Isten megjutalmazottja. Vallásossága – keresztény indoktrináltsága – nem engedi kételkedni, értelmezni, nem fektet energiát komplex jelentések felfejtésébe, megértésébe. A Bibliát életének kézikönyveként, teljes körű útmutatóként kezeli, de a szó szerinti értelmezést, nem pedig a szöveg szellemiségét, lelkiségét követve, vagyis nem fejt fel a szöveg komplex jelentéstartalmát. Előnyben részesíti a rituális megjelenülési felszínét – például azt, hogy milyen alkalomra melyik miseruha az előírt viselet – a rituálé által kifejezett jelentéssel szemben.

Bev felszínességét, és a látszathoz való viszonyulását jól mutatja az a szerep is, amelyet a tengerszennyező olajcéggel kötött kártérítési alkuban játszott. Bár a halálszataból élő lakosságra nézve igen kedvezőtlen ajánlatot fogadott el, a nőnek mégis sikerült a családoktól kicsikarnia a tárgyalásban végzett munka elismeréséért annyi adományt, hogy felépülhessen a katolikus templom mellé egy közösségi ház. Ez a háttértörténet is kiemeli azt a feszültséget, amely az anyagi/testi javak és a lelkiség szembeállításából adódik, és a történetben kibontakozó krízishez vezet.

Bibliai kontextusba helyezve Bev karaktere azokkal a pénzsóvár adószedőkkel és a farizeusokkal rokonítható, akik elleneztek a radikális jótékonykodás (vagyis a nagyon kevésből is adakozás) mint az üdvözüléshez vezető út gondolatát, ami a sorozatban problematizált feltámadást tekintve fontos aspektus, hiszen a jótékonykodásnak ennek a formáját már Lukács megfeleltette Krisztus halálával,⁸ és így a feltámadás reményével. Bev képmutatása – Paul atyáéval szemben – közösségrom-

⁸ GIAMBRONE, ANTHONY: "Friends in Heavenly Habitations" (Luke 16:9): Charity, Repentance, and Luke's Resurrection Reversal, in *Revue Biblique* 120/4 (2013) 529–552, 550, <https://www.jstor.org/stable/44092304>.

boló és önmagát elszigetelő tevékenység, mivel tökéletesen hiányzik belőle a keresztényi irgalmasság és a megbocsátás. A nő örömét leli a „bűnösök” szenvedésében és halálában, és míg azon dolgozik, hogy növelje az egyház materiális javait, pusztítóan hat a szigetközösség lelkiületére megbocsátásra képtelen, kirekesztő, toxikus viselkedésével.

Bev és a pap kapcsolata ékes bizonyítékát adja annak, hogy úgymond fejtől büzik a hal – ami egyúttal metaforikus megfogalmazása annak a krízisnek, amelyet a környezet (a sziget) is hangsúlyoz. Az apró, elszegényedett falu, ahol Paul atya a hazatérése után aktív vallási közösséget épít, szerves része annak a bibliai allúciónak, amely szerint a pap Jézus-szerű karakter, akinek a követői halászokból lesznek; ám míg ezek a tanítványok bizonyos értelemben valóban „emberek halászává”⁹ – bár inkább emberek vadászává – válnak, a céljuk az, hogy megöljék embertársaikat és táplálkozzanak belőlük, vagyis megint a szó szerinti értelmezés dominál, nem pedig a metaforikus, és ebből következően ez a folyamat nem a megváltásról, hanem az apokalipsziszról szól.

3. Apokalipszis: A materiális felemelkedése és a spirituális bukása

A sorozat különleges időkezelése miatt a válság két szinten bontakozik ki. A *Mise éjfélkor* kétféle időt rendel hozzá minden eseményhez: a sorozaton belül bemutatott események idejét, amit lineáris, avagy K. A. Nuzum rendszerezése szerint történelmi időnek szokás nevezni; valamint szimbolikus időt, amelyet Nuzum mitikus vagy körkörös időnek nevez.¹⁰ Ez annak a stratégiának köszönhető, amellyel a sorozat a keresztény kontextust mozgásba hozza, például a különféle templomi rituálék bemutatásával és más bibliai allúziókkal. Mint ahogy a hívők a szentáldozás során magukhoz veszik Krisztus testét és véré, és ezáltal belépnek az Utolsó Vacsora mitikus, megismételhető idejébe,¹¹ úgy a nem-rituális bibliai utalások is összekötik a történelmi időben tapasztaltakat a szimbolikus idővel: már ismert dolgokat hívnak elő, és ezáltal az allúziók megismételt, körkörös tapasztalatként fognak megjelenni.

Mind a hét epizód címében a Biblia egyik könyvét jelöli, tartalmában pedig egyéb módon is utal az adott könyvre. Az első fejezetcím például a „Teremtés könyve”, amely nemcsak a biblikus kontextust teremti meg, hanem konkrétan arra az új világra utal, amelyet a pap érkezése hoz a szigetre. Ennek a világnak az apokalipsziszt jelzi az utolsó epizód címe, a „Jelenések könyve”. A két végpont között a történetet a liturgiai év legfontosabb szakaszában játszódik, hamvazószerdától hús-

⁹ Mt 4,19.

¹⁰ NUZUM, K. A.: *The Monster's Sacrifice—Historic Time: The Uses of Mythic and Liminal Time in Monster Literature*, in *Children's Literature Association Quarterly* 29/3 (2004) 207–229, 209, <https://doi.org/10.1353/chq.0.1393>.

¹¹ Uo., 209.

végig, szimbolikusan összefűzve a filmbeli történet és a kereszténység két legfontosabb történetét, egymásra csúsztatva a Krisztus halálához és feltámadásához kötődő megváltás csodáját és a Szentírásban található legfélelmetesebb szakaszokat, az apokalipszist.

És valóban, a sorozat a krisztusi feltámadástörténet horrorisztikus szubverziója. Központi motívuma a Krisztus vérét helyettesítő vámpírvér, amely elfogyasztása után az ember átalakul; és ha ez az ember meghal, akkor a szervezetében lévő vér éhes, vérszívó szörnyetegként támasztja fel halottaiból. A *Mise éjfélikor* tehát kétféle mitikus időt is ötvöz egymással: a krisztusi, rituális időt, és a liminális,¹² amely a szakrálisat szörnyűségessé fordítja, így kritizálva az ember és a szakrális torzult viszonyát.

A sorozat premisszája – az, hogy a keresztény eucharisztikus szertartás, a szentáldozás, Krisztus vérének csodás átalakító erejét hangsúlyozza –, összekapcsolja a húsvéti történetet az apokalipszissel. Az Utolsó Vacsorát szimbolikusan megismétlő Eucharisztia katolikus értelmezése szerint a szentáldozásban elfogyasztott kenyér és bor ténylegesen Krisztus testévé és vérévé válik a lényegi átalakulás (transzszubsztanciáció / *transsubstantiatio*) során, és az emberi lélek táplálását szolgálja.¹³ Ennek az értelmezésnek a nem teológiai, sőt blaszfémikusan szubverzív megközelítése megidéri a Drakulából ismertté vált „Vér az élet” frázist, amely egyrészt asszociálja a szentáldozást a vámpírizmussal (arra építve, hogy mindkettőben egy felsőbbrendű lény vérének elfogyasztása szükséges az örök élet elnyeréséhez), másrészt a feltámadást az örök élet elnyerésének előfeltételeként értelmezi. De míg a Szentírás szerint Krisztus vére a lélek megújulását szolgálja, a démoni vér arra való, hogy feltámassza és életben tartsa a lélek nélküli, vérré szomjazó testet. A szörnyűséges felől közelítő olvasatot a kétféle feltámadás közti felszínes hasonlóságok teszik lehetővé, ám a rejtett különbségek teljesen átalakítják az értelmezést. A remény és lelki megújulás bibliai narratívája helyett a sorozat az elkárhozás történetét prezentálja; Krisztus-történet helyett egy Antikrisztus-történet, és ennek következtében egy apokalipszis-narratíva bontakozik ki. Ennek első fázisa a megtevesztés – vagyis olyan jelenségek felmutatása, amelyek könnyen értelmezhetők bibliai megváltástörténetként, amennyiben figyelmen kívül hagyjuk mindazokat a módosító körülményeket és ómeneket, amelyek érvénytelenítenék ezt a kényelmes értelmezést.

Kifordítódik a Krisztus sírba helyezésének és felemelkedésének története már a szentföldi eseményekben, amikor is Monsignor Pruitt alászáll egy barlangba, majd onnan megújult étellel kilép a fénybe, maga mögött hagyva a barlangot épp olyan üresen, mint ahogy Krisztus sírját találták. Paul atya ezek után csodát csodára halmoz a közösségében. Ahogy vámpírvért kever az áldozati borba, a szentáldozásban

¹² Uo., 210.

¹³ POHLE, JOSEPH: *Eucharist*, in *The Catholic Encyclopedia*, New York, Robert Appleton Company, 1909, <http://www.newadvent.org/cathen/05572c.htm>.

részt vevők csodaszerű regenerálódást tapasztalnak: eldobhatják a vastag szemüveget, búcsút mondhatnak a hátfájásnak. A pap régi szerelme, aki minden nap magához veszi az ostyát és a bort, napról napra nyeri vissza testi és mentális egészségét. A legcsodásabb változást a kerekesszékes Leeza mutatja, aki újra képes lesz járni. Bár ezek a csodák rövidtávon pozitív változást hoznak a közösség lelkiiségében, a hosszabb távú következmények katasztrofálisnak bizonyulnak, ami már önmagában is megkérdőjelezi a csodaszerű események természetét. Ez az aggasztó folyamat Paul atya követőinek halálában és vérszomjas, gyilkos vámpírként való visszatérésében kulminálódik, ami egyértelművé teszi, hogy mindaz, amit a hívők csodaként éltek meg, valójában hamis csoda, amit a Jelenések könyve az apokalipszis egyik előjeleként ír le.

A Biblia világosan megkülönbözteti a csodát a varázslattól, óva intve a híveket az utóbbtól, amely démoni erőktől származik. A varázslók utálatosak az Úr előtt,¹⁴ a Szentírás a varázslatot az Antikrisztussal és a hamis prófétával asszociálja, és mindkét alakhoz a hamis csodákat, az emberek megtévesztését rendeli.¹⁵ Az utóbbi ráadásul olyan vadállatként jelenik meg, amely hangsúlyozza a szelíd külső mögött rejtőző rabiátus természetet, hiszen „Két szarva volt, mint a Báránynak, de úgy beszélt, mint a sárkány”.¹⁶ A képmutató külső mögött megbúvó erőszakosság ütközik ki Paul atya jellemén is: teljes papi tevékenységét olyan hazugságra alapozza, amelyet ráadásul előre meg is gyón – ezzel is elismerve vágyainak, gondolatainak és cselekedeteinek bűnös természetét, és a valódi bűnbánat elutasítását. A fenti analógiában az Antikrisztusnak megfeleltethető vérszívó szörnnyel való hazatérés indítja be az apokaliptikus folyamatokat, amelynek első jele a tengerpartot borító temérdek kivéreztetett macskatetem – a vámpír első éjszakai portyázásának jele.

A spirituális összeomlást az a megtévesztő folyamat teszi lehetővé, amely a hívő figyelmét a lélek helyett a test felé fordítja; így míg mindenkit lefoglal a test megfiatalodása és gyógyulása, miközben senki nem fordít figyelmet arra, hogy megkérdőjelezze annak forrását. Paul atya csodái látványos bűvészmutatványok, amelyek elfedik azt, hogy mi is történik valójában – épp úgy, ahogy az egyik főszereplő, Erin teste is elrejteti azt a bizonyítékot, amely rávilágíthatna a pap tevékenységének szörnyűsége mivoltára. Erin számára a terhesség egy új kezdetet szimbolizál, és feltétlen szeretetet vált ki belőle; az áldozati bor azonban „meggyógyítja” a testét, és a magzat felszívódik – mintha csak egy tumor lett volna, egy „idegen valami” a testben,¹⁷ ami kezelést igényelt, ahogy orvos barátja magyarázza. Erin veszteségének története a betlehemi történet ellentételezése: míg Szűz Mária gyermekkel áldott teste a megváltás reményének szimbóluma, úgy Erin terhességének visszafordulása az emberiség elkárkozására figyelmeztet, és szimbolikusan jelzi azt a spirituális

¹⁴ MTörv 18,10–12.

¹⁵ 2Tesz 2,9; Jel 13,14.

¹⁶ Jel 13,11.

¹⁷ FLANAGAN, MIKE (rend.): *Mise éjfélkor*, Netflix, 2021, VI: *Apostolok cselekedetei* (6. epizód).

vákuumot, amely lassan felemészti a közösséget a látszatmegújulás ellenére. Egy terhesség megszakadása azonban nem kuriózum, így mindenki leginkább Leeza gyógyulására koncentrál, arra a csodára, amely szinte újrjátssza azt a bibliai jelenetet, amelyben Jézus meggyógyít egy bénát.¹⁸ Bev mindeközben gondoskodik a járulékos veszteségek eltusolásával, mivel számára nem okoz lelkiismereti problémát a pap átváltozása és bűnösök rohamos elhalálózása. Gond nélkül elfogadja, hogy mindennek ára van, sőt, számára nemcsak logikus, hanem igazságos és örömteli tény, hogy a bibliai csoda a bűnösök eltüntetését eredményezi.

A közösség végső tragédiáját és a sziget világának apokalipsziséét a fentiekben leírt mentalitás idézi elő: a csodálat, amelyet a felszínen tapasztalható hasonlóság generál, és a mélyre nézés igényének tökéletes hiánya. Felszínesen kapcsolódik össze Lázár feltámasztásának krisztusi csodája és Paul atya machinációja, amely során mérget itat a közösség tagjaival, hogy feltámaszthassa őket. Ám míg az igaz hívők feladata az, hogy „a világosság fiai” legyenek,¹⁹ a vámpírként feltámadás a sötétségbe taszít (nem véletlen, hogy Drakula „az éjszaka gyermekei”-nek nevezi farkasalakban üvöltő szolgáit²⁰). A Bibliában a fény és a sötétség az erkölcsről és a tudásról szól: „Jézus mint »fény« hozza a sötétségbe az igazi ismeretet (tudást), erkölcsi tisztaságot és azt a fényt, ami megmutatja Isten igazi jelenlétét (ld. Jn 8,12; 1Ján 1,5)”²¹ – és ezt a tudást aktívan gondolkodva, Jézust hallva és megfelelő módon befogadva, vagyis értelmezve kell elsajátítani.²² Ezt a gondolkodó befogadást hiányolja a sorozat, amikor rámutat Bev és Paul atya értelmezéstorzításaira. A két karakter rendre úgy formálja egy-egy szövegrész vagy akár esemény interpretációját, hogy azzal saját tetteit igazolja. Így sodródnak egyre távolabbra a krisztusi kereszténység szellemiségétől, lelkiségétől. Olyan erősen kötődnek a materiális valósághoz, hogy nem értik meg az örök életre való feltámadás keresztény tartalmát, mely szerint a feltámadás olyan radikális átváltozás, amelyet a krisztusi átlényegítő lélek (*pneuma*) idéz elő.²³ A démonnak köszönhető fizikai átalakulást – azt az átváltozást, amely a legtöbb vámpírmítológia szerint épp megfosztja az embert a lelkétől – elfogadják

¹⁸ Jn 5,8.

¹⁹ Jn 12,36.

²⁰ STOKER, BRAM: *Drakula gróf válogatott rémtettei*, ford. Bartos Tibor, Magyar Elektronikus Könyvtár, 2. fejt.

²¹ HALÁSZ ZSOLT: *János evangéliumának prologusa (Jn 1,1–18)*, 2014. dec. 24., blogbejegyzés, Biblica Theologia, <https://biblicatheologia.com/2014/12/24/janos-evangeliumanak-prologusa-jn-11-18/>.

²² ENGBERG-PEDERSEN, TROELS: *The Cosmology of the Raising of Lazarus (John 11–12)*, in Tapenden, Frederick S. – Daniel-Hughes, Carly (eds.): *Coming Back to Life: The Permeability of Past and Present, Mortality and Immortality, Death and Life in the Ancient Mediterranean*, Montreal, QC, McGill University Library and Archives, 2017, 153–179, 171–173, <https://doi.org/10.2307/j.ctvmx3k11.13>.

²³ Uo., 175.

annak bizonyítékául, hogy kiválasztottak és érdemesek arra misztériumra, amelyet ők maguk sem képesek felfogni, megérteni.

4. Apokalipszis most: Az apokaliptikus szörny mint a kulturális momentum teste

A bibliai hagyomány, mint blaszfémikus vámpír narratíva, erőteljesen kritizálja azt a fajta szakrálishoz való viszonyt, amely a betű szerinti jelentésre (vagyis a szöveg-*testre*) helyezi a hangsúlyt, nem pedig a Biblia szellemiségére, lelkületére. A sorozat éppen ezért a testi átalakulásra helyezi a hangsúlyt: az váltja ki a vakhitet, és taszítja majd a közösséget a komplett erkölcsi és fizikai megsemmisülésbe. A vámpírizmus egy halál és feltámadás utáni élet lehetőségét sugallja, de valójában egy olyan létformához vezet, amelyből hiányzik az emberi lét érzelmi-spirituális aspektusa. Mint minden szörny, ez a vámpír is testet ad azoknak a félelmeknek, amelyek egy jól körülhatárolható korszakot jellemeznek. Ezt a kulturális momentumot Donald Trump felemelkedése, bukása és lehetséges újbóli felemelkedése fémjelzi. A sorozatban megjelenő vámpír testet ad a megtévesztésnek, a manipulációnak, kifejezi a járványszerűen terjedő, apokalipszissal fenyegető képmutatást, és egyúttal láthatóvá teszi a posztmodern vámpíralak és az amerikai elnökség szimbiotikus kapcsolatát, amely visszatérő motívum a popkultúrában.²⁴

Bev vallási fanatizmusa, fekete-fehér (bűnös versus igaz hívő) szemlélete tökéletes összhangban áll Trump szélsőjobb demagógiájával, egy két részre osztott világmépre alapozott politikával, amelynek szerves része a radikalizáló tendencia,²⁵ és amelynek hatására egyre nyilvánvalóbbá vált a fehér amerikai evanglikál szavazók képmutató magatartása, ezek a választók ugyanis soha nem látott mértékben (kb. 81%) támogatták a konzervatív jelöltet (Trumpot) a 2016-os választások során, holott korábban igen magas morális követelményeknek feleltették meg azt a jelöltet, akit a szavazatukra érdemesnek találtak.²⁶ Bev feleltethető meg leginkább annak a Trump-szavazó, fehér, evanglikál amerikainak, aki önmagát a tradicionális amerikai értékek maroknyi őrzői közé sorolja, és aki épp azért a jelen káoszát és morális válságát apokaliptikus retorikával illeti, a Második Eljövetelet várva.²⁷ A sorozat ironiája, hogy épp ez az attitűd lesz az a morális krízis, amely előidézi az apokalipszist.

²⁴ NÍ FHLAINN, SORCHA: *Postmodern Vampires: Film, Fiction and Popular Culture*, New York, Palgrave MacMillan, 2019, 264, 184.

²⁵ ÖTSCH, WALTER OTTO – PÜHRINGER, STEPHAN: *Right-wing populism and market-fundamentalism: Two mutually reinforcing threats to democracy in the 21st century*, in *ICAE Working Paper Series* 59 (2017) 10.

²⁶ PINTÉR KÁROLY: *American Civil Religion After Trump: Twilight or Rebirth?* in Paulina Napierała (ed.): *Religion and American Politics: Domestic and International Contexts*, Berlin, Peter Lang, 2024, 384, 48–49.

²⁷ Uo., 50.

Az alternatív tények (fake-news) és alternatív valóság (post-truth) dimenzióit építő trumpi politika szembehelezkedik a tényalapú érveléssel, valamint a tudományos tények és eredmények elfogadásával; ennek hatása pedig nem „csupán” bizonyos csoportok radikalizálásában jelentkezik, hanem tényleges apokalipszissel fenyeget, hiszen egy ilyen politika (főleg mivel a Föld egyik szuperhatalmi államához kapcsolódik) nem csupán az amerikai demokráciát, hanem a Föld ökoszisztémáját is fenyegeti. Az egyértelmű keresztény (egészen pontosan katolikus) kontextus ellenére a *Mise éjjélkor* egy sokkal általánosabb szinten is rámutat a tudatlanság és az emberi viselkedés közötti összefüggés káros következményeire. Az angyalként értelmezett vámpír mindenféle hitbéli rendszer eltorzulását jelöli, vagyis általánosan értendő fundamentalizmust és fanatizmust indikál.²⁸ Bev viselkedése ezt a beszűkült nézőpontból következő torzulást demonstrálja: minden egyes jelenségre, problémára egy Bibliából vett memoriterrel reagál, de azt képtelen annak szellemisége szerint értelmezni. Ez a fajta rigiditás ellehetetleníti az empatikus gondolkodást is, a másik szemszögéből történő érzékelést, helyzetátgondolást, ami a keresztényi irgalom alapját képezi. Az egyik ütközőspont a politikailag két részre szakadt Amerikában épp a kereszténység kifordításából adódó álszent keresztény retorika alatt megbújó társadalmi katasztrófa felé sodródás, amely alapvető módon fenyegeti azt a demokráciát, amely az amerikai nemzet identitásformálója volt. A vámpírizálódás tehát a demokrácia vérét szívó fundamentalista populizmusra is utal, amely felemészti azokat, akik keresztényi szellemben, empatikusan gondolkodnak (akár vallásosak, akár nem).

A Bev által képviselt ignorancia vezet aztán a sziget elpusztulásához – a mikrovilágégéshez, és ez bevonzza az értelmezésbe a tudáselutasítás, a tudományelutasítás minden megnyilatkozási formáját. Ez újszerűen köti össze a vámpír alakját a Földet érintő pusztítással. A vámpír kezdetektől fogva összekapcsolódik a tőkés kizsákmányolás jelenségével, hangsúlyozza Hódosy Annamária;²⁹ Flagan azonban a gazdasági folyamatokról áthelyezi a hangsúlyt az értelmező gondolkodás és az empatikus viszonyulás hiányára, és ezt a kiüresedést asszociálja a vámpírállapottal, amely képes közösségeket, és hosszabb távon a teljes bioszférát átváltoztatni. A megállíthatatlannak tűnő, felgyorsult klímaválság kezelése megkövetelné az emberiség radikálisan újszerű viszonyulását a természethez: a képmutató struccpolitika azonnali megszüntetését, a természettel szemben elkövetett kizsákmányoló rendszer leállítását (melynek szimbolikus analógiája a sorozatban a természetellenes vámpír becsempészése a sziget közösségébe), és ezzel párhuzamosan az apokalipszist feltartóztató, hősies erőfeszítéseket.

²⁸ Flanagan idézi: BOJALAD, ALEC: *Midnight Mass Ending Explained* (Den of Geek, 2021. szept. 25.) <https://www.denofgeek.com/tv/midnight-mass-ending-explained/>.

²⁹ HÓDOSY ANNAMÁRIA: *Klimaszörnyek: Ökokritika és populáris film 2*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2023, 107.

Amennyiben az Antropocén és a klímaválság lángoló poklából tekintünk erre a vallásfilozófiai thrillerre, egyértelművé válik, hogy az ignoranciával párosult vak-hit erős kritikáját adja, amikor az apokaliptikus előidézését a jelek olvasásának, értelmezésének hiányából eredezteti. A vámpír tehát kétféleképpen is megjeleníti az emberiség despiritualizálódását a vizsgált műben. Közvetlenül jelzi azt, hogy még a vallás is átalakulhat lelkiség nélküli eszközzé azok kezében, akik képtelenek a jelenségek és szövegek átgondolt értelmezésére, valamint nincsenek birtokában az empátiának és az irgalomnak (tehát nem élnek a Szentírás tanításának megfelelően, és a vallás retorikája mögé bújtatják embertelenségüket); közvetetten pedig utal a természettől való elszakadásunkra,³⁰ és ebből adódóan az embertársainkhoz és a bioszférához fűződő spirituális kapcsolódásunk hiányára – vagy másképp közelítve a kérdést: egy poszthumán etikai szemlélet hiányára.³¹

Erin szívbe markoló halálmonológja ezt a harmóniát állítja vissza a tökéletes hely utáni vágyakozásában, amelyet az összetartozás jellemez, amelynek minden és mindenki a része:

*Te, én, és a kislányom, az anyám és az apám is, mindenki, aki valaha volt, minden növény, minden állat, minden atom, minden csillag, minden galaxis. ... És erről beszélünk, amikor azt mondjuk, Isten. Az egyetlen. ... Nem létezik idő. Nem létezik halál. Az élet álom. Kivánság. Ami elhangzik újra és újra és újra és újra és újra, egész az örökkévalóságig. És mindez én vagyok. Én vagyok maga a mindenség. Vagyok, ami vagyok.*³²

Erin utolsó szavai azok, amelyekkel a Biblia szerint Isten határozta meg magát (ismertebb fordításban: „Vagyok, aki vagyok” – az angol eredeti megegyezik a legismertebb angol fordítás szövegével). Halála pillanatában Erin Krisztus-karakterre válik, hiszen saját halála árán váltja meg a világot amikor megakadályozza azt, hogy a szárnyas vámpír kiterjessze a katasztrófát a szigeten túli világra. Erin azonban nem „csak” Krisztus-karakter: halálakor beleolvad abba a nagy spirituális mindeniségbe, amely egyszerre Isten, Nirvána, és a transzcendentalizmusból ismert Felsőbb lélek, amely Walt Whitman versében mindent összeköt.³³ Egy olyan megvilágosodásba tér, amelyben az ember megérti és érzi, hogy összetartozik az univerzum minden egyes atomjával, minden részével, és amely valóságossá teszi Csung Csung taoista pillangós álom-példázatát.³⁴

³⁰ Nem véletlen, hogy az apokaliptikus első baljós jele a Crockett-szigeten természeti katasztrófának tűnik a partot borító számtalan vadmacskatetemnek köszönhetően.

³¹ BRAIDOTTI, ROSI: *The Posthuman*, Cambridge, UK – Malden, MA, Polity Press, 2013, 100.

³² FLANAGAN: Uo. VII: *Jelenések könyve* (7. epizód).

³³ WHITMAN, WALT: *Ének magamról*, ford. Gáspár Endre, Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/00500/00535/00535.htm>.

³⁴ Vö. 莊子 ZHUANGZI (CSUANG-CE), in *Terebess Ázsia Lexikon*. Terebess online, <https://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/zhuangzi.html>.

5. Konklúzió

A *Mise éjjélkor* úgy tér vissza a vámpírirodalom gyökereihez, hogy közben újradefiniálja a vámpír szimbolikus szerepkörét a kor kihívásainak megfelelően. A lelkiség témája természetesen sokszor még a vámpírrománcokban is megtalálható, de az igen ritkán kapcsolódik össze nagyobb társadalmi, illetve apokaliptikus fenyegetéssel bíró kérdésekkel. (Fontos kivételt képez a *Buffy, a vámpírok réme* című hét évadot megélt tévésorozat, amely önmagában is nagyon sokat tett a popkulturális vámpíralak komplex és sokoldalú ábrázolásáért.) Mike Flanagan alkotása ugyanúgy a lelki megújulást teszi központi kérdéssé, mint Bram Stoker *Drakulája*, de a történelmi-kulturális közeg miatt más a hasonló félelmek mögött kirajzolódó okrendszer. A viktoriánus kor egyik nagy társadalmi félelme a szekularizáció és a materializmus, és az ehhez köthető erkölcsi romlás lehetősége, ennek a szorongásnak ad testet az országban titkon ingatlanokat vásárló és nőket vérszomjas ragadozókká változtató Drakula. A *Mise éjjélkor* kritizált és félt jelenségei a vallási fanatizmus és ezzel összefüggésben a kritikus gondolkodás hiánya, amely éppoly erkölcstelen és lelketlen viselkedést eredményez, mint amilyentől a viktoriánus kor társadalmá rettegett, de a korszellemből adódóan a filmsorozat a katolikus környezetet egy tággabban értelmezett fundamentalizmus jelölőjeként használja.

Flanagan társadalmunk lelkiségének látéletét adja a testre való intenzív fókuszálással, amely folyamatosan emlékezteti a nézőt arra, hogy a világunkat jelenleg leginkább fenyegető veszélyek elválaszthatatlanok a materializmus hatásaitól. A vallási fanatizmus a gyors csodák híveit termeli ki magából, lerövidítve azt az időt, amelyet az ember szem előtt tart, és ebből adódóan a testben megmutatkozó csodát és a test jólétét priorizálja, míg a hosszú távú következményeket figyelmen kívül hagyja. A planetáris test, a bolygó teste azonban nem képes a gyors csodák helyszínévé válni, ezért a materialista gondolkodás igen könnyen a jelentéktelen, emberi erőfeszítésre érdemtelen (hiszen nem kifizetődő) kategóriába sorolja. Kiegészítve a kortárs zombi narratívák stratégiáját, amely a leépülő, rothadó, alapelemeire bomló szörny alakjára épít, hogy a széthulló, pusztuló világot ábrázolja,³⁵³⁶ a *Mise éjjélkor* a vámpír dehumanizáló, despiritualizáló, agresszív szörnyűségével fejezi ki az emberiség

³⁵ LIMPÁR ILDIKÓ: "Able Zombies": *Enduring Bodies Subverting the Biblical Tradition in M. R. Carey's The Girl with All the Gifts and Daryl Gregory's Raising Stony Mayhall*, in Bacon, Simon (ed.): *Faith and the Zombie: Critical Essays on the End of the World and Beyond*, Jefferson, NC, McFarland, 2023, 229–240, 230.

³⁶ Bár az apokaliptiszhez köthető kortárs szörny egyértelműen a zombi, a vámpírapokaliptisznek is vannak irodalmi és filmes előképei: ide tartozik Richard Matheson *Legenda vagyok* (1956) kisregénye és annak filmes adaptációi, amelyek részletes elemzését Benczik Vera tanulmányában olvashatjuk. Lásd. BENCZIK VERA: *Az apokaliptisz etikája: a túlélés, emberség és másság morális dilemmái Richard Matheson Legenda Vagyok című regényében és filmváltozataiban*, in Limpár Ildikó (szerk.): *Rémesen népszerű: Szörnyek a populáris kultúrában*, Budapest, Athenaeum, 2021, 209–233.

mohóságát, tudatlanságát, valamint tudományellenességét, amely végeredményben a világ pusztulását fogja okozni.

A lángba borult sziget (legalább) kettős irodalmi asszociációval bír: egyrészt utal az utópisztikus hagyományban oly gyakran használt sziget helyszínre, és így arra, hogy egy ellélektelenedő társadalomnak esélye sincs utópisztikus álmok megvalósítására; másrészt utal az utópisztikus sziget koncepcionális előképére, az elszigetelt Édenkertre, amelynek felégése az ártatlanság elvesztését jelöli. (Nem véletlen, hogy Paul atya bűnös múltja egy további, igen erős irodalmi allúzió, méghozzá Nathaniel Hawthorne *A skarlát betű* című regényére, amely tudatosan használja az erdőt mint helyszínt is az édenkerti ártatlanság elvesztésének aláhúzására.)

A felégett sziget képe elménkbe vési, hogy bár az édeni állapotot már elveszítettük itt a földön, a gonosszal, a démonival való szembeszegülés értékes tudást hordoz magában. Megtanítja értékelni azt, amink van: a tökéletlen, gyenge testet, amely hibái ellenére is képes az erőteljes léleknek otthon adni; a hamut, amelyből főnixként emelkedhetünk fel; a gonoszról szerzett tudást, amely lehetővé teszi a jó és a rossz megkülönböztetését, a kételkedést, kérdések megfogalmazását és a kritikus gondolkodást – és a reményt, amely felbecsülhetetlen értékkel bír az apokalipszis-közeli időkben.

Matuszka Balázs – Fekete-Gál Martina – Makara Mihály

AZ ÁRTALMAS GYERMEKKORI ÉLMÉNYEK ÖSSZEFÜGGÉSEI A FELNŐTTKORI EGÉSZSÉGGÁROSODÁSSAL – ADATOK, TAPASZTALATOK, MEGELŐZÉSI LEHETŐSÉGEK

Kivonat

Jelen tanulmány az ártalmas gyermekkori élmények fogalmának bemutatása mellett sorra veszi azokat a legfontosabb kutatási eredményeket, amelyek az elmúlt évek folyamán publikálásra kerültek a felnőttkori egészségkárosodás és az ártalmas gyermekkori élmények összefüggésében. A jótékony gyermekkori élményekkel kapcsolatos ismeretek összefoglalása mellett sor kerül kutatócsoportunk tevékenységének bemutatására és kutatásaink három hulláma során feltárt néhány eredmény bemutatására is. Konklúzióként bemutatásra kerülnek a megelőzés és a transzgenerációs-átadás megszakításának lehetőségei is.

The associations of adverse childhood experiences with health loss in adulthood – data, experiences, prevention

Abstract

In addition to presenting the concept of adverse childhood experiences, this present paper enlists the most important scientific results that have been published in recent years in the context of adult health impairments and adverse childhood experiences. In addition to the summary of the concept of benevolent childhood experiences, the activities of our research group will be presented and the results of the three waves of our research program will also be presented. As a conclusion, the possibilities of prevention and interruption of transgenerational transmission of the ACEs are also presented.

1. Bevezetés

A gyermekkori élmények élethosszig tartó hatásai valamennyiünk számára evidensnek látszanak. Mindannyian fel tudunk idézni olyan számunkra nagy jelentőséggel bíró, és érzelmi töltetű pozitív gyermekkori pillanatokat, amelyekre még felnőttként is szívesen emlékszünk vissza, és amelyek kitüntetett szerepet töltenek be identitásunk alakulásában. Szerencsés esetben az ilyen és ehhez hasonló

pillanatok dominálnak, amelyek a lelki egészségünk és jóllétünk forrásait és fundamentumát jelentik. A gyermekkori tapasztalatok azonban negatívak is lehetnek, ez utóbbi esetben a lelki egészségünk helyett a mentális zavarok, jóllét helyett pedig a szegény, a rossz önértékelés vagy a kapcsolódási nehézségek megalapozójává válhatnak.

Noha a gyermekkori élmények meghatározó jelentősége a pszichológiai elméletek klasszikus témájává váltak Freud munkássága nyomán, és pszichoterápiás iskolák és megközelítések egész sorát hívták életre, ez utóbbi osztályuk szisztematikus, empirikus vizsgálata egészen az 1990-es évek közepéig váratott magára. A negatív érzelmi színezetű gyermekkori élmények egy specifikus osztályát *ártalmas gyermekkori élményeknek* (Adverse Childhood Experience, ACE) nevezzük, ugyanis ezek a gyermekkori tapasztalatok empirikusan igazolható módon jelentős mértékű összefüggést mutatnak számos pszichiátriai- és szomatikus megbetegedés, valamint pszichológiai probléma kialakulásával¹. Maguknak az ACE-eknek a pontos meghatározására és elsőként történő empirikus vizsgálatára egyaránt a Felitti és Anda professzorok vezetésével lebonyolított *ACE Study* keretében került sor. Három fő kategóriát azonosítottak korábbi klinikai tapasztalataik és az akkor elérhető szakirodalom alapján ártalmas gyermekkori élményekként: az abúzust (érzelmi, fizikai vagy szexuális bántalmazást értve alatta), az elhanyagolást (érzelmi vagy fizikai természetű elhanyagolás) valamint a családi környezet diszfunkcionális működését (agresszió a szülők között; pszichoaktív szerabúzus a közvetlen családtagok körében; súlyos mentális betegségben érintett közvetlen családtag; a szülők válása; egy közeli családtag börtönbüntetésre ítéltetett). Az e tíz kategóriát megjelenítő kérdéseket kérdőíves módszerrel tették fel a vizsgálatban résztvevő több mint 17.000 válaszadónak, a vizsgálat két hullámában 1995 és 1997 között, akik egyszerűen igen/nem válasszal tudták megjelölni, hogy életük első 18 éve során tapasztalták-e bármelyiket is a felsorolt ártalmas élmények közül. A válaszadók a Kaiser-Permanente klinika betegei voltak, középosztálybeli szocioökonómiai státusszal és jó megbiztosítással rendelkeztek. A nők aránya 54% volt a mintában, míg a kaukázusi rasszhoz tartozó válaszadók aránya 74,8% volt, és több mint egy harmaduk egyetemi diplomával rendelkezett. A kutatás eredményeként feltárássra került, hogy a vizsgálati mintában a leggyakoribb ACE kategória a fizikai bántalmazás (28%) volt, és a leggyakrabban előfordulók közé tartozott a szerhasználó szülő a családban (27%), a válás a családban (23%) és a szexuális bántalmazás (21%). Ez a kutatás volt az első, amely kimutatta, hogy az ártalmas gyermekkori élmények dózis-válasz típusú összefüggést mutatnak a felnőttkori egészségkárosodás mértékével, azaz minél több ártalmas gyermekkori élményt tapasztal meg valaki élete első 18 éve során,

¹ FELITTI – ANDA – NORDENBERG – WILLIAMSON – SPITZ – EDWARDS – KOSS – MARKS: *Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults. The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study*, in *American Journal of Preventive Medicine* 14/4 (1998) 245–258, 249–254, [https://doi.org/10.1016/s0749-3797\(98\)00017-8](https://doi.org/10.1016/s0749-3797(98)00017-8).

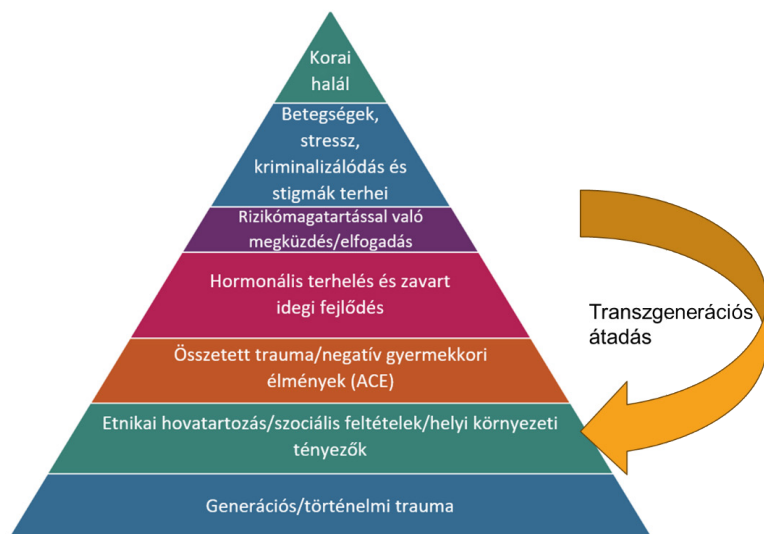
annál valószínűbb, hogy valamilyen súlyos mentális- vagy fizikai betegség alakul ki nála későbbi élete során. A leginkább veszélyeztetett csoport a 4, vagy annál több ártalmas gyermekkori élményt megtapasztaló személyeké, akiknél ezen ártalmak kialakulásának veszélye sokszorosa azokhoz az embertársaikhoz képest, akik nem tapasztaltak ilyen jellegű gyermekkori ártalmakat. Az eredeti tanulmány eredményei szerint a válaszadók 36%-a volt jellemezhető 0-s, míg 12,5%-a 4 vagy annál magasabb ACE pontszámmal. Az eredeti tanulmány jelentős visszhangra talált mind a tudományos közösség, mind a praktizáló orvosok, pszichológusok és szociális szakemberek, mind pedig általánosságban véve a társadalom körében. Jól mutatja mindezt, hogy jelen tanulmány írásának időpontjában az idézettsége 4297-es a PubMed orvosi adatbázisban. Megjegyzendő azonban, hogy az idéző közlemények száma a 2016-os évtől, azaz az eredeti publikáció megjelenését követően csaknem 20 évvel kezdett el rendkívül dinamikus mértékben nőni, ami arra utalhat, hogy majdnem két évtized alatt jutottak el ezek a rendkívül meggyőző, ám egyszersmind felzaklató eredmények abba a stádiumba, hogy elfogadottá, kutatóttá és társadalmilag kellően fontossá váljanak. Mindez alapján azonban ma már kellő mennyiségű tudományos evidencia sorakoztatható fel a gyermekkor során átélt ártalmas élmények, valamint a felnőttkori egészségkárosodás között. Egy 2017-ben² a *The Lancet*-ben publikált szisztematikus áttekintő tanulmány és metaelemzés eredményei szerint (amelyet összesen 37 korábban publikált nagymintás tanulmány adatain végeztek el mintegy 253.719 fő adatainak bevonásával) a 10 ártalmas élménykategória halmozódása (a már korábban említett 4 vagy annál több ACE-t megtapasztaló személyek csoportjában) erőteljes összefüggést mutatott a felnőttkori illegális droghasználattal és kockázatvállalással, a problémás alkoholhasználattal, a problémás droghasználattal valamint az öngyilkossági kísérletek elkövetésével (az esélyhányados mértéke az említett kimenetenként 5, 17, 6,86; 10,22 és 30,14 volt. Ez alapján az a személy, aki a gyermekora során 4 vagy több ártalmas élménykategóriát tapasztalt meg harmincszor nagyobb valószínűséggel kísérelt meg öngyilkosságot elkövetni, mint az a társa, aki egy ilyen élményt sem szenvedett el.). Az eredeti ACE Study kérdéseinek felhasználásával számos országban eltérő kulturális háttér mellett végeztek nagymintás felméréseket. A kutatási eredmények azt látszanak tükrözni, hogy az egyes ártalmas élmények átélésének gyakoriságában és elterjedtségében ugyan mutatkoznak különbségek, de az összefüggések kultúrától és politikai rendszerektől függetlennek látszanak és úgy tűnik, hogy az ártalmas gyermekkori élmények hatásai az élet későbbi és – fontos életfeladatok szempontjából kritikus – szakaszaira is kifejti egészségkárosító hatásukat. Erre az összefüggésre jó példa az a perui kutatás³,

² HUGHES – BELLIS – HARDCASTLE – SETHI – BUTCHART – MIKTON – DUNNE: *The effect of multiple adverse childhood experiences on health: a systematic review and meta-analysis*, in *The Lancet Public Health*, 2/8 (2017) e356-e366, e363, [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(17\)30118-4](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(17)30118-4).

³ SIEGO – SANCHEZ – JIMENEZ – RONDON – WILLIAMS – PETERLIN – GELAYE: *Associations between adverse childhood experiences and migraine among teenage mothers in Peru*, in *Journal of Psychosomatic Research* 147 (2021) 110507, <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2021.110507>.

amelyben leányanyák körében mutatták ki az ACE-ek és a migrénes típusú fejfájás közötti jelentős mértékű összefüggést (ami felveti a gyermekkori ártalmak negatív hatását a gyermekszülés körüli időszakban) valamint az a kínai kutatás⁴, amelyben 11.972 45 évesnél idősebb vizsgálati személy bevonásával elemezték a különféle testi betegségek és a gyermekkori ártalmak összefüggéseit. Eredményeik alapján még a 60 évnél idősebbek csoportjában is kimutatható volt az az összefüggés, hogy az ACE pontszámok emelkedésével nőtt a sokszervi megbetegedések előfordulási aránya.

A vizsgálati eredmények összegzéseként fontos megállapítani, hogy a gyermekkori ártalmak – jelen tudásunk szerint – élethosszig képesek kifejteni megbetegítő hatásukat, és ez a hatás kultúráktól függetlennek látszik, az elszenvedett ártalmak számával erősödik, valamint az érintett személyek nagy valószínűséggel át fogják adni azokat a saját utódaiknak is. Az alábbi ábra szemlélteti az ártalmas gyermekkori élmények kontextusát, következményeit, valamint azokat a mechanizmusokat, amelynek a végpontja a korai halál: a súlyos ártalmas élmények halmozott átélése a gyermekkor során akár húsz évvel is csökkentheti a várható élettartamot.

1. ábra: Az ACE Piramis. A Centers for Disease Control and Prevention ábrája nyomán. A szerzők által átdolgozott változat.

⁴ LIN – WANG – LU – CHEN – GUO: Adverse Childhood Experiences and Subsequent Chronic Diseases Among Middle-aged or Older Adults in China and Associations With Demographic and Socioeconomic Characteristics, in *JAMA Netw Open* 4/10 (2021) e2130143, <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2021.30143>, *Errors in figure*, in *JAMA Netw Open* 5/6 (2022) e2220614, <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2022.20614>.

A kutatási eredmények és a kutatások során feltárt összefüggések mellett fontos megemlíteni, hogy maguk az ártalmas gyermekkori élménykategóriák is némiképpen átalakultak az elmúlt évek során. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) a meggyőző kutatási bizonyítékok alapján kibővítette az ártalmas gyermekkori élmények körét, és ez a bővebb lista, az ACE-IQ (Adverse Childhood Experiences International Questionnaire, Az ártalmas gyermekkori élmények nemzetközi kérdőíve) képezte az általuk kidolgozott kérdőívcsomag alapját. Maga az ACE-IQ már 31 kérdés segítségével méri a gyermekkori ártalmakat, amely a Felitti és Anda-féle ACE kérdőív kategóriát (közvetlen traumatikus élmények és családi diszfunkciók következtében kialakuló családi traumák) foglalja magába kiegészítve a környezeti traumák körével. Ez utóbbi kategóriába sorolható a kollektív (pl. háborús traumák) és közösségi (a lakóhelyen pl. bűnbandák cselekményei következtében) erőszak elszívása, valamint a gyermekek egymás között elkövetett kegyetlenkedései (pl. iskolai terrorizálás formájában). A mérőeszköz jelentős újítása továbbá az, hogy kétféleképpen is kiszámítható az összesített ACE pontszám, ami jelentősen javíthatja a mért adatok érvényességét. Az egyik megközelítés az eredeti ACE skála logikáját követi: ahányszor a személy azt jelöli meg, hogy egy adott ártalomkategóriát akár csak egyszer is megtapasztalt gyermekkorán, úgy automatikusan megkapja az adott kategóriához tartozó pontszámot. A második, kritériumokhoz kötött értékelés szerint egy személy csak akkor kapja meg az adott pontszámot, ha azt jelöli meg az egyes ártalom-kategóriáknál, hogy gyakran vagy nagyon gyakran szenvedte el azt gyermekkorán. Ez utóbbi értékelés a súlyos és ismétlődő esetek azonosításában, valamint egy megalapozottabb pontszámítási módszer alkalmazásában lehet a kutatók segítségére. Kutatásaink során kutatócsoportunk ez utóbbi megközelítést alkalmazta.

Mindezek mellett röviden megemlítendő az a kutatási irányzat, amely a 2010-es évek közepe óta érhető tetten a szakirodalomban, és az ACE-ek azonosításán és a hozzájuk kötődő testi- és lelki ártalmak kimutatásán túlmenően a gyermekkori élmények pozitív aspektusait igyekszik feltárni, amelyek potenciálisan csökkenthetik az ártalmas élmények egészségre gyakorolt negatív hatásait, valamint elősegíthetik a testi és lelki jóllét kialakulását a gyermekkor, valamint a felnőttkor során. Ezeket a gyermekkori élményeket egyaránt nevezik ellen-ACE-eknek (counter-ACEs), pozitív gyermekkori élményeknek (Positive Childhood Experiences, PCEs) vagy jótékony gyermekkori élményeknek (Benevolent Childhood Experiences, BCEs) (az egységes terminológia hiánya is híven jelzi ennek a kutatási területnek a relatív új mivoltát). Olyan tapasztalatok tartoznak például a jótékony gyermekkori élmények közé, mint hogy valaki mellett volt legalább egy olyan felnőtt a gyermekkorán, aki hitt benne vagy akire számíthatott; vagy hogy hitt valamilyen; vagy hogy biztonságos és kiszámítható rutinok szerint tudta élni az életét. A kutatási eredmények számosságuk tekintetében egyelőre meg sem közelítik az ACE-ek kapcsán elérhető mértéket, azonban jelen ismereteink szerint úgy tűnik, hogy a jótékony gyermek-

kori élmények is kumulatív természetűek: minél több pozitív élményt él át valaki, annál jobbak lesznek a mentális egészség-mutatói a felnőttkora során, és úgy tűnik, hogy a pozitív gyermekkori élmények képesek csökkenteni az ACE-ek által keltett ártalmakat.⁵

2. Kutatócsoportunk és saját kutatásaink rövid bemutatása és legfontosabb eredményei

Kutatócsoportunk 2017-ben kezdte meg munkáját dr. Makara Mihály vezetésével. Makara doktor májbetegségben szenvedő (legtöbb esetben alkohol- vagy drogfüggő) pácienseivel végzett klinikai munkája során szerzett tapasztalatai alapján fordult az ártalmas gyermekkori élmények vizsgálata felé. Ez év során csatlakozott hozzá még egyetemi hallgatóként Fekete-Gál Martina, aki pedig a szakdolgozati munkája kapcsán (2018-ban) kereste fel Matuszka Balázst, aki abban az évben csatlakozott a közös munkához. Kutatócsoportunk céljai az alábbiak: 1.) az ártalmas és jótékony gyermekkori élmények felmérése különféle klinikai és lakossági mintákon, a jelenség hazai elterjedtségének megismerése 2.) megfelelő mérőeszközök biztosítása a megbízható kutatási eredmények előállítására érdekében 3.) az ártalmas gyermekkori élmények bio-pszicho-szociális kontextusának a megismerése, összefüggések feltárása az ACE-ek és a felnőttkori egészségkárosodás között 4.) a jótékony gyermekkori élmények vizsgálata és az ACE-prevenció lehetséges módozatainak kidolgozása és 5.) a kutatási eredmények legszélesebb körben történő kommunikációja és a társadalmi és szakpolitikai figyelem ráirányítása a feltárt összefüggésekre.

Kutatásaink eddig három fő fázis keretében valósultak meg. Az első fázis (2017–2018) során az eredeti ACE-kérdőív és az ACE-IQ magyar változatainak nyelvi validálása, valamint a két kérdőív összevetése történt meg pszichometriai és felhasználhatósági szempontok alapján. Maga a kutatás klinikai közegben és kontrollcsoportok segítségével valósult meg. A klinikai mintában összesen 71 fő szerepelt, akik valamilyen súlyos májbetegség okán kaptak kezelést a Dél-Pesti Centrumkórházban (korábbi intravénás kábítószer-fogyasztók (n=71) alkoholbetegek (n=15) és zsírmájban szenvedő kórosan elhízott betegek (n=12)). A kontrollmintában 126 fő szerepelt, akik vagy 18 éves koruk után kapott vérátömlesztés következtében lettek májbetegségekre (és emiatt esetükben betegségüket nem az életmódjuk okozta) vagy egy amerikai IT cég hazai irodájában dolgoztak, felsőfokú végzettséggel rendelkeztek és jó körülmények között éltek (az előzetes szakirodalmi ismeretek szerint elvárható volt körükben az ACE-ek alacsony száma). Az első fázis során igazolódott, hogy a

⁵ BETHELL – JONES – GOMBOJAV – LINKENBACH – SEGE: *Positive Childhood Experiences and Adult Mental and Relational Health in a Statewide Sample: Associations Across Adverse Childhood Experiences Levels*, in *JAMA Pediatrics* 173/11 (2019) e193007, <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2019.3007>.

Errors in Table and Figures, in *JAMA Pediatrics* 173/11 (2019) 1110, <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2019.4124>.

mérőeszközök magyar mintán is alkalmazhatóak, és hogy az ACE-IQ segítségével részletesebb adatok gyűjthetők. Emellett a klinikai és a kontrollcsoportok összevetése drámai különbségeket eredményezett mind az ACE-ek számában, mind az ACE-ek nyomán kimutatható felnőttkori ártalmakban.

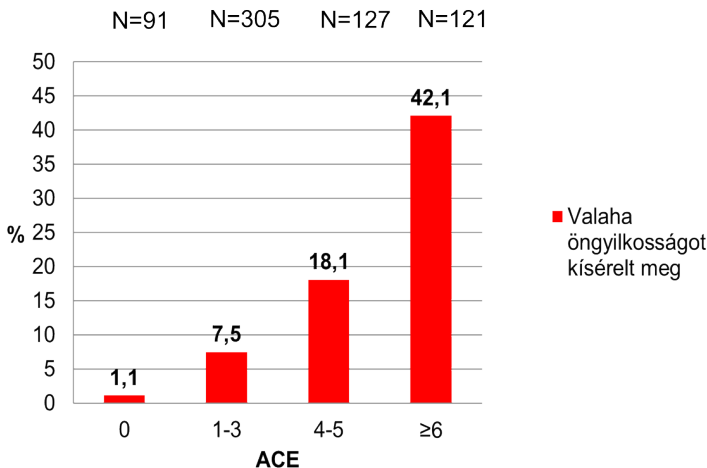
A kutatás második fázisa (2018–2020) során már lényegesen nagyobb mintán vizsgáltuk meg az ACE-ek jellegzetességeit. Fontos célkitűzésünk volt, hogy a klinikai minta mellett minél több társadalmi csoport is meg tudjon jelenni a vizsgálati mintában, amely természetesen semmilyen szempontból sem reprezentálta a magyar lakosságot. Ebben a kutatásban már kizárólagosan az ACE-IQ-t használtuk, amelyet egy átfogó teszt-battéria egészített ki, amelyekben standard pszichológiai mérőeszközök és saját magunk által kidolgozott kérdések szerepeltek. A célunk ebben az esetben is az ACE-ek kontextusának és összefüggéseinek megismerése volt, ám az első fázisnál alkalmazott mintánál heterogénebb csoportok körében. A vizsgálati minta (n=644 fő) összetételét az 1. táblázat szemlélteti.

Csoport	Fő	ACE-ek átlaga
I.v. drog, HCV	69	4,94
OPAI	85	4,18
Alkoholos májbetegség	11	2,36
Vérátömlesztés felnőtt (HCV)	21	1,19
Egyetemisták	114	2,49
Álláskereső	50	2,41
Borsodiak	50	2,38
Háziorvos	57	1,95
Rehabilitációs alapítvány	47	4,38
Elítéltek (börtön)	44	3,23
Anonim HIV/HCV szűrés	6	2,17
Obesitas (NAFLD)	8	2,63
HIV betegek	51	1,90
Hajléktalanok	29	4,79
Amerikai számítástechnikai cég magyar dolgozói	2	0,5
	644	3,10

1. táblázat: A kutatás második fázisának csoportjai és a hozzájuk tartozó elemszámok

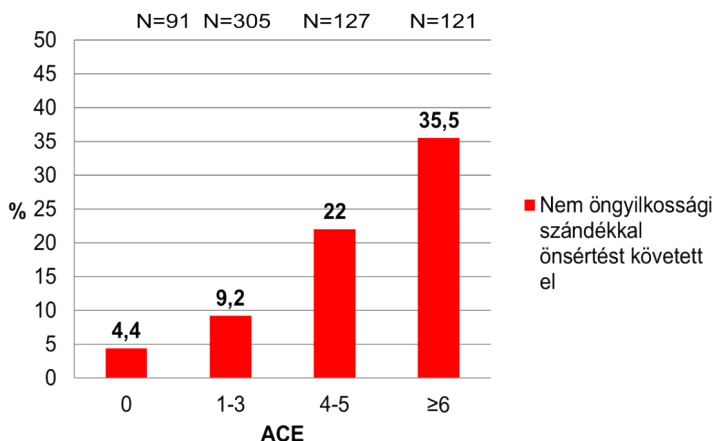
Ebben a fázisban még mindig relatíve szűk körből kerültek ki a válaszadók. A vizsgálati minta három alcsoportra volt tagolható. Az első alcsoportot ez esetben is a kórházban kezelt szenvedélybetegek mintája jelentette. A klinikai szenvedélybeteg csoportba ismét májbetegségeket kerültek, akik vagy intravénás drogfogyasztás következtében szereztek C típusú májgyulladás, vagy alkoholos májbetegségben

szenvedtek, vagy az Országos Pszichiátriai és Addiktológiai Intézetben kezelték őket valamilyen szenvedélybetegségük okán (n=165 fő). A második alcsoport olyan speciális csoportokból állt, ahol az ACE-ek száma várhatóan magas volt, azonban nem kórházban kezelt szenvedélybetegek tartoztak közéjük. Ide tartoztak az egyik fővárosi rehabilitációs alapítvány segítségével józanodó személyek, hajléktalanok, nem-alkoholos zsírmáj betegségben szenvedők, HIV-betegek, börtönbüntetésüket töltő fogvatartottak (n=185). A harmadik alcsoportot a kontrollcsoport alkotta, ahová olyan személyek kerültek bevonásra, akik körében várhatóan alacsony az ártalmas gyermekkori élmények előfordulási aránya: egyetemisták, álláskeresők, borsod-vármegyei lakosok, vérátömlesztésen átesettek, akik 18 éves koruk után a vérátömlesztés miatt lettek májbeteg, a háziorvosukhoz jogosítványuk meghosszabbítása miatt forduló, anonim szűrővizsgálaton résztvevők, valamint egy számítástechnikai cég dolgozói (n=294). A mért ACE-pontszámokban jelentős különbség mutatkozott a klinikai minta, a speciális minta, valamint a kontrollminta között (1. táblázat). A „szigorúbb” értékelést alkalmazva is 4 pont fölötti érték volt mérhető a kezelt drog- és májbeteg, a hajléktalanok, valamint rehabilitálódó szenvedélybetegek körében. A legalacsonyabb pontszámok a jogosítvány-hosszabbítás okán háziorvoshoz forduló és a vérátömlesztés miatt HCV fertőzést elszenvedők körében voltak mérhető. A teljes, 644 fős mintán az ACE-pontszámok átlaga 3,1 volt. A kutatás második fázisa során néhány figyelemreméltó összefüggés vált kimutathatóvá az ACE-ek és a testi- valamint a lelki megbetegedések vonatkozásában. Az egyik legerősebb összefüggés – a feljebb bemutatott szakirodalmi eredményekkel összhangban – az öngyilkossági kísérletek elkövetése és a kummulálódó ACE pontszámok között volt megfigyelhető:

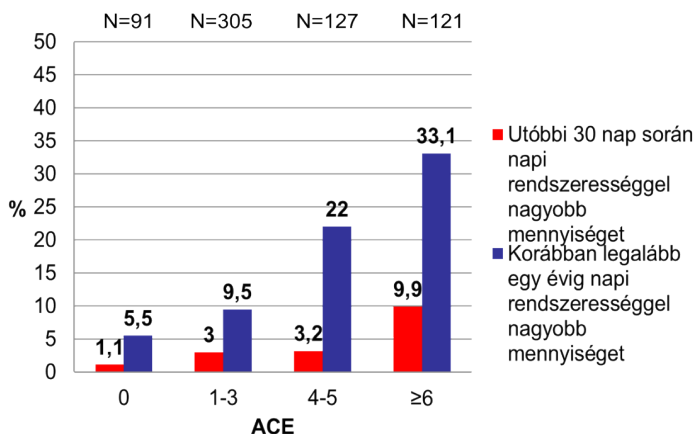
2. ábra: Az ACE Pontszámok és az öngyilkossági kísérletek elkövetésének összefüggései

A 2. ábrán bemutatott összefüggések szerint a 0 ACE-ponttal jellemezhető csoportban szinte senki sem követett el öngyilkossági kísérletet, míg a 4 vagy annál több ACE-ponttal rendelkezők körében ez az arány már 60,2% volt. Különösen veszélyeztettek a 6 pontot vagy annál többet elérő személyek az öngyilkossági kísérlet elkövetésének szempontjából. Hasonló összefüggés mutatkozott a nem öngyilkossági szándékú önsértés (saját test vagdalása, égetése, stb., amelynek célja a fájdalom átélése, de nem az élet önkezü kioltása) esetén is (3. ábra).

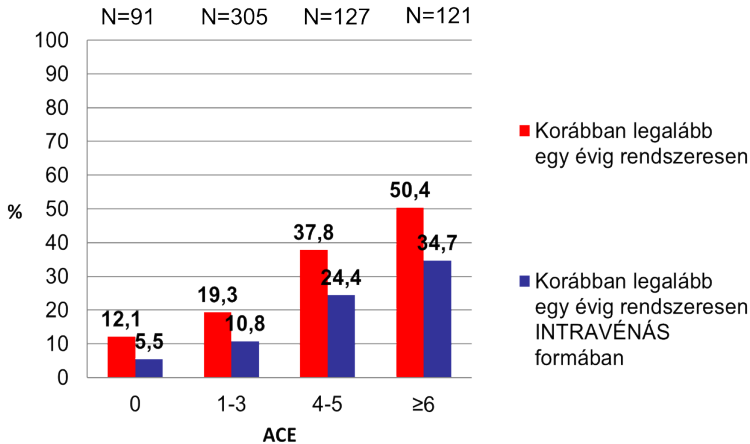
3. ábra: Az ACE Pontszámok és a nem öngyilkossági célú önsértés elkövetésének összefüggései.

Az alkohol- és drogfogyasztást vizsgálva szintén hasonló dózis-válasz típusú összefüggéseket kaptunk, szintén a 6 vagy annál több ártalmas gyermekkori élmény átélők csoportjában volt a legvalószínűbb a szerhasználat.

4. ábra: Az ACE Pontszámok és jelenlegi és múltbeli nagymennyiségű alkoholhasználat összefüggései

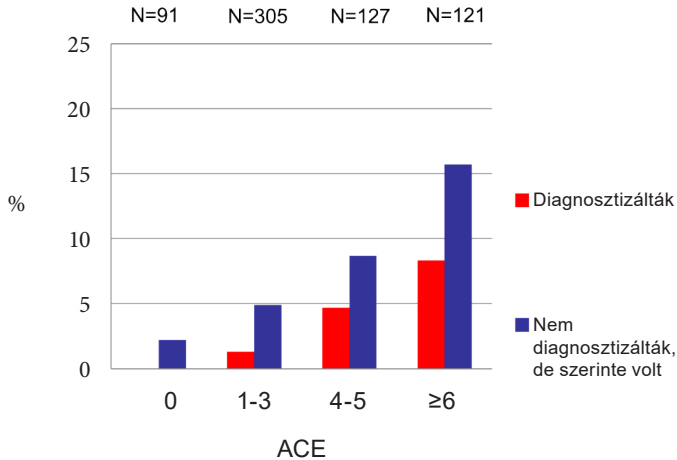
A 4. ábrán látható, hogy mind a jelenlegi, mind pedig a múltbeli nagy mennyiségű (legalább 1 üveg bor vagy azzal egyenértékű alkoholmennyiség/nap) alkoholfogyasztás kapcsán hasonló összefüggést tapasztalhattunk.

5. ábra: Az ACE Pontszámok és jelenlegi és múltbeli nagymennyiségű alkoholhasználat összefüggései

Az 5. ábrán bemutatott adatok a droghasználat vonatkozásában is az ACE-pontszámok emelkedése és a rendszeres droghasználat közötti jelentős összefüggést támasztják alá. Alacsonyabb előfordulási arány mellett, de ugyanez volt igaz a rendszeres intravénás droghasználatra is, ami az egyik legsúlyosabb droghasználati formának tekinthető: több mint hatszor olyan gyakori volt az intravénás droghasználat a 6 vagy több ACE-pontszámot elérők körében, mint a 0 pontot elérők csoportjában.

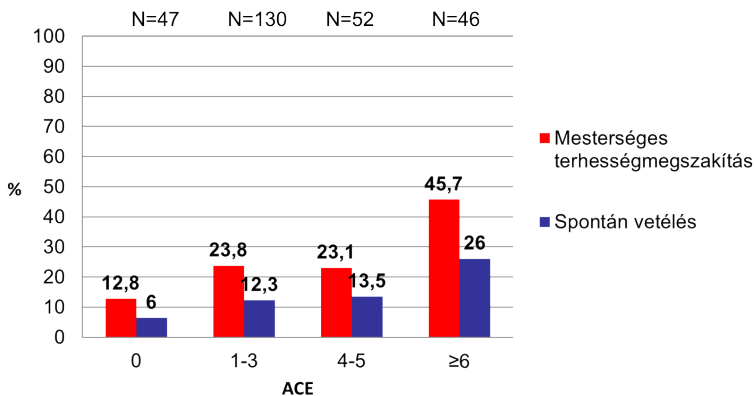
A kutatási eredmények közül a teljesség igénye nélkül további két eredményt szeretnénk kiemelni. Az egyik a figyelemhiányos hiperaktivitás-zavar (ADHD) és az ACE-pontszámok összefüggéseit foglalja magában (6. ábra).

6. ábra: Az ACE Pontszámok és az ADHD közötti összefüggések bemutatása

A feltárt összefüggések szerint mind a diagnosztizált (ezekben az esetekben a személyek pszichiáter szakorvos által felállított ADHD-diagnózissal rendelkeztek), mind a nem diagnosztizált (hivatalos diagnózissal nem rendelkező, ám a válaszadó szerint fennálló probléma) ADHD-s esetek száma szignifikánsan növekedett az ACE-pontszámok emelkedésével. Mindkét esetben a 6 vagy annál több ACE-pontszámmal rendelkező személyek körében voltak a legmagasabbak az előfordulási arányok. Szembetűnően nagy a hivatalos diagnózisban nem részesülő, ám szubjektíve a betegség tüneteitől szenvedő személyek aránya.

Végül, a spontán vetélések, a művi terhességmegszakítások és az ACE-pontszám közötti összefüggések tekintetében is hasonló eredményeket kaptunk (7. ábra).

7. ábra: Az ACE Pontszámok és az abortuszok és vetélések közötti összefüggések

Eszerint minél több ártalmas gyermekkori élményt él át egy nő, annál nagyobb valószínűséggel végeztet el művi terhességmegszakítást felnőttkorában, és annál valószínűbb, hogy terhessége spontán módon megszakad. Ez utóbbi aránya 39,5% volt a 4 vagy annál több ACE-pontszámmal jellemezhető személyek csoportjában.

A kutatási program *harmadik fázisában* (2022) a korábbi fázisokhoz képest sokkal nagyobb és a lakosság egészéhez képest jellemzőbb mintát szerettünk volna toborozni. Emellett fontos célkitűzésünk volt, hogy az ártalmas gyermekkori élmények mellett a jótékony gyermekkori élményeket is vizsgáljuk (egyfelől megfelelő mérőeszközt tudjunk kialakítani, másfelől pedig a BCE-k elterjedtségét és összefüggéseit is vizsgálni szeretnénk volna). Harmadik fontos célkitűzésünk szerint szeretnénk volna megismerni azokat a védő tényezőket, amelyek lehetővé teszik, hogy nagyszámú ártalmas gyermekkori élmény megtapasztalása esetén is valaki egészséges és produktív tudjon maradni. Ennek érdekében a nagymintás kvantitatív vizsgálatunk mellé egy kisebb mintás kvalitatív vizsgálatot is terveztünk (87 fő bevonásával) olyan személyek körében, akik bár 4 vagy annál több pontot értek el az ACE-IQ skálán, mégis megfelelnek az alábbi kritériumoknak: nem lettek szenvedélybetegek, van munkájuk, családot alapítottak, vagy szeretnék a jövőben családot alapítani. Ezen kritériumoknak való megfelelés arról tanúskodik, hogy sikerült olyan életvitelt kialakítaniuk a vizsgálati személyeknek, ami adaptívnak és sikeresnek mondható az átélt ártalmak árnyékában is. Mivel az interjúk felvétele és elemzése jelenleg is zajlik, ezért e helyütt a nagymintás kvantitatív kutatás néhány első eredménye kerül bemutatásra.

A vizsgálati minta a Covid-járvány alatt került toborzásra, így a korábbi fázisokhoz képest jelentős változtatásnak tekinthető, hogy online kérdőív segítségével toboroztuk a vizsgálati személyeinket. Az online adatgyűjtés alapsokaságát az ország valamennyi háziiorvosi praxisa, és a háziiorvosi praxisokban kezelt és gondozott állampolgárok jelentették. A háziiorvosi praxisokat szakmai felhívás keretében kértük fel a vizsgálatban való részvételre. A felkérésünkre összesen 24 háziiorvosi praxis jelezte részvételi szándékát (6 praxis Budapesten és 4 Pest vármegyében /Budaörs, Solymár, Vác, Verőce/, 7 regionális központi jelentőségű városban /Salgótarján, Miskolc, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Pécs, Zalaegerszeg, Székesfehérvár/ és 7 kisebb településen /Egervár, Szajk, Orgovány, Jászszentlászló, Makó, Ikervár, Berzence/. A következő lépésben a háziiorvosok a praxisukban általuk gondozott személyek e-mail címére kiküldték a kutatásban való részvételre szóló felkérést a kutatási kérdőív linkjével. Összesen mintegy 20.000 fő kapott felkérést a vizsgálatban való részvételre s közülük 2.105 fő meg is kezdte a kérdőívek kitöltését (adott informált beleegyező nyilatkozatot, és vállalta a részvételt anonim módon). Közülük 1.259 fő adatai érkeztek be, ám az adattisztítás során közülük csak 1199 fő adatai voltak felhasználhatóak. Ez a vizsgálati minta – szemben a korábbi fázisokban alkalmazottakkal – már sokkal inkább lakossági mintának tekinthető (hiszen nem csak a háziiorvoshoz forduló betegekből állt, hanem vala-

mennyi állampolgár bekerülhetett, akinek az e-mail elérhetősége rendelkezésre állt a háziorvosi praxisban), mégis számos ponton torzít a lakosság alapvető demográfiai jellemzőihez képest. Egyfelől a válaszadók többsége (62,5%-a) nő volt, valamint felülreprezentálta a felsőfokú végzettséggel rendelkező válaszadókat (58,8%). Az életkor tekintetében kiegyenlítettnek tekinthető (átlagéletkor=49,26 év; SD=14,49 év, a kitöltők életkora 18 és 91 év között szóródott). A válaszadók 75,5%-a élt családban vagy párkapcsolatban, 12,2% volt egyedülálló és 11,5% elvált vagy özvegy. A kérdőív 17 kategóriában tartalmazta azokat a jótékony gyermekkori élményeket, amelyeket addig a szakirodalomban a legtöbbször idéztek (ide tartozik a 10 tételes Jótékony Gyermekkori Élmények Skála is) (8. ábra).

► 3 kérdőív (BCEs Scale, PICs,TAQ)

- 17 kategória
 - Jó kapcsolat az **anyával**
 - Jó kapcsolat az **apával**
 - **Gondviselő**, aki törődött vele
 - Volt legalább egy jó **barátja**
 - Volt **felnőtt**, aki támogatta
 - **Hitt** valamiben, ami vigaszt nyújtott neki
 - Volt egy **tanár**, aki törődött vele
 - Szeretett **iskolába** járni
 - Jó kapcsolat a **szomszédokkal**
 - Lehetőség a **szórakozásra**
 - Kiszámítható **napirend**
 - **Szerette** önmagát
 - Gyakran **megdicsérték**
- **Biztonságban** érezte magát
- Volt **valami, amiben nagyon jó volt**
- Közös **programok a szülőkkel**
- Volt olyan **tevékenység**, amibe bele tudott feledkezni

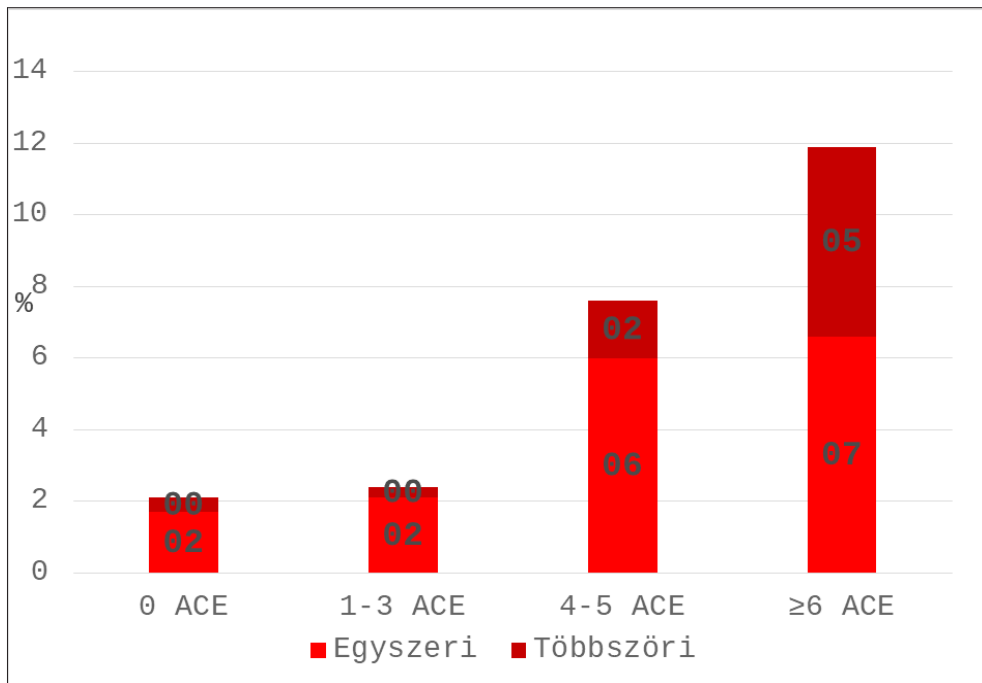
8. ábra: A kutatás harmadik fázisában mért pozitív gyermekkori élmények kategóriái

Az ártalmas gyermekkori élmények kérdőív pontszámait tekintve a háziorvosok páciensei körében toborzott online mintán az átlag 2,5 pont volt, ami alacsonyabb volt, mint a korábbi kutatások során a klinikai- vagy speciális csoportokban mért 4 pont fölötti pontszám, azonban magasabb volt, mint a kontrollcsoportokban mért átlagosan 1,2 pontos pontszám. Az ACE-pontszámok megoszlását a 2. táblázat szemlélteti.

ACE pontszám kategória	elemszám		%	
	szenvedélybetegek	háziiorvosi minta	szenvedélybetegek	háziiorvosi minta
0	7	232	3,3	19,3
1, 2 vagy 3	76	631	35,9	52,6
4 vagy 5	45	184	21,2	15,3
6 vagy több	84	152	39,6	12,7

2. táblázat: Az elemszámok alakulása az egyes ACE kategóriák mentén a szenvedélybeteg és a háziiorvosi mintákon

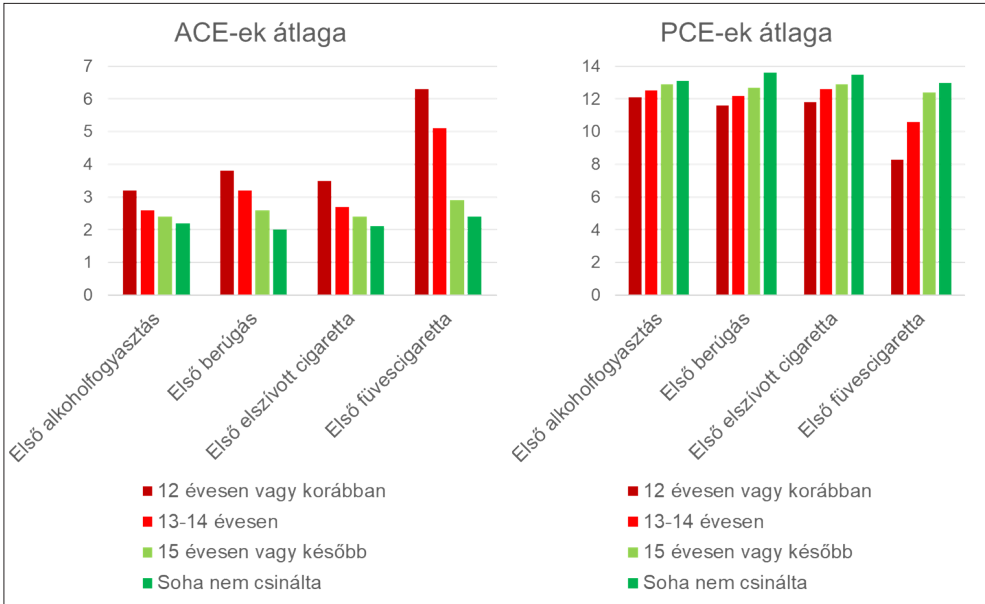
Ez alapján látszik, hogy a háziiorvosi mintában a legtöbb személy 1, 2 vagy 3 ACE-pontszámmal rendelkezik. A teljes minta 19,3%-a rendelkezik 0 ACE-ponttal, ami elmarad az eredeti ACE Studyban kimutatott 36%-os értéktől. A 4 vagy annál magasabb pontszámot mutató személyek aránya 28%, ami szintén rosszabb, mint az eredeti ACE-kutatásban feltárt arány. A korábbi kutatási hullámok során rögzített szenvedélybetegek körében mért adatokhoz képest azonban jelentősen kisebb arányban fordulnak elő az ACE-ek a háziiorvosi mintában valamennyi kategória mentén. Az adatok mégis azt mutatják, hogy a válaszadók közel egyharmada számolt be arról, hogy súlyos és visszatérő jelleggel tapasztalt meg a gyermekkorán legalább 4 féle ártalmas élményt. A legtöbben ezek közül a szülei választását vagy halálát (54,7%) jelölték meg, de gyakorinak mondható továbbá a szenvedélybeteg családtaggal való együttélés (32,6%) a bántalmazó családtaggal való együttélés (32,3%) és az érzelmi elhanyagolás elszenvedése (24%) az első 18 életév során. Érdekes eredmény, hogy a kutatás korábbi fázisában feltárt eredményekhez hasonlóan alakult a testi és lelki egészség mutatóinak alakulása az ACE-pontszámok függvényében, azonban az arányok alacsonyabbak voltak, mint a szenvedélybetegek körében mért adatok. A rendelkezésre álló terjedelem okán mindössze az öngyilkossági kísérletek elkövetésének példájával szemléltetem azt a jelenséget. Az ACE-pontszámok és az öngyilkossági kísérletek elkövetésének összefüggéseit a 9. ábra mutatja be.

9. ábra: Az öngyilkossági kísérletek elkövetésének alakulása az ACE pontszámok kategóriái mentén az online mintában

Jól látható az ábrán, hogy a szenvedélybetegek körében kimutatottakhoz hasonlóan itt is jelentősen növekszik az öngyilkossági kísérletek száma az ACE-pontszámok növekedésével, azonban még a legsúlyosabb esetben is – 6 vagy annál több ártalmas élményt átélők körében – 10,6% szemben a szenvedélybetegek körében korábban kimutatott 42,1%-kal.

A pozitív gyermekkori élmények kategóriáinak megoszlását vizsgálva kijelenthetjük, hogy a vizsgált 17 élménycategória közül 8 esetében a válaszadók legalább háromnegyede megtapasztalta azokat élete első 18 éve során. Három kategória esetén szinte valamennyi válaszadó (több, mint 93%) kijelentette, hogy megtapasztalta: volt legalább egy gondviselője, aki mellett biztonságban érezte magát; volt legalább egy jó barátja; és volt lehetősége arra, hogy jól érezze magát és szórakozzon. A három kategória, amelyre a legkevesebben válaszoltak igennel (55% alatti arányban) az alábbiak voltak: szerette önmagát vagy elégedett volt önmagával; megdicsérték és éreztették vele, hogy értékes ember; és szülőkkel közös programokban való részvétel. Noha az ez irányú adatelemzések még zajlanak, mégis kijelenthető, hogy az első eredmények bizakodásra adnak okot a pozitív gyermekkori élmények jótékony hatásai szempontjából. A függőséget okozó szenvedélyszerek életkorok szerinti ki-próbálását vizsgálva a PCE-k átlaga érdekes összefüggést mutat (10. ábra)

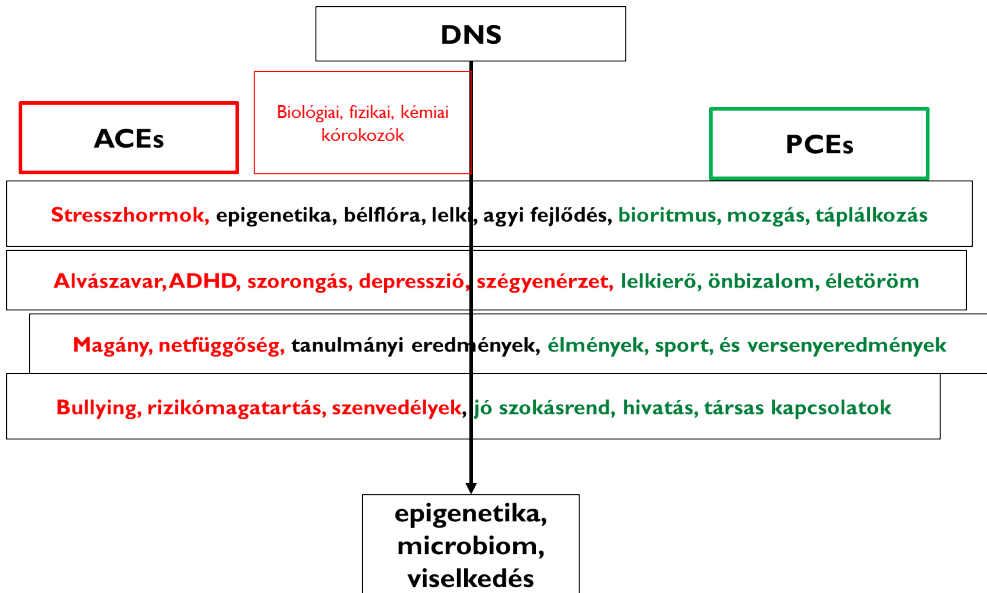

10. ábra: Az egyes szenvedély-szerek kipróbálásának életkori megoszlása az ACE és PCE pontszámok mentén

Az ábrán látható, hogy a PCE-pontszámok átlaga ellentétes tendenciát mutat az ACE-pontszámokhoz képest, azaz minél később kezdett el fogyasztani alkoholt, nikotinos- vagy marihuánás cigarettát valaki a kamaszkora során (vagy egyáltalán nem fogyasztotta ezeket), annál több pozitív gyermekkori élmény pontszámot ért el. Ezek természetesen csak első és leíró természetű adatok, azonban érdekes tendenciát jelenítenek meg.

3. Következtetések

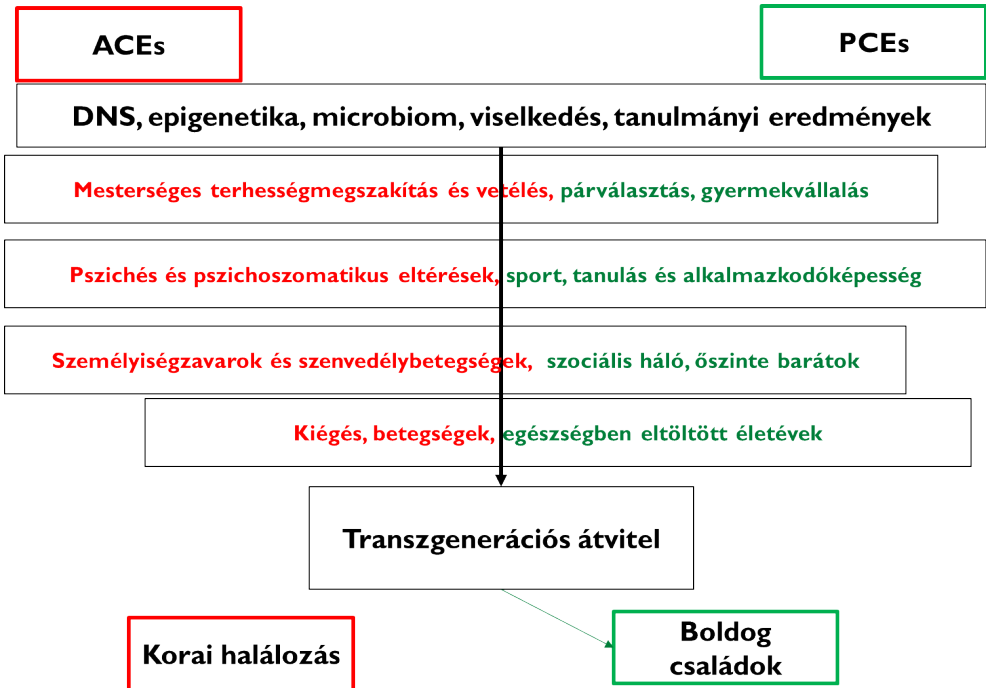
A szakirodalmi adatok, valamint saját kutatási eredményeink alapján fundamentális jelentőségűnek tűnik az a megállapítás, amely szerint a gyermekkorunk során átért élményeink, és az azok nyomán kialakuló személyiségbeli, életvitelbeli és szociális jellemzők döntő fontosságúak felnőttkori egészségünk szempontjából. Ezt a bonyolult és sok elemű összefüggésrendszert a gyermekkor során az alábbi sematikus ábra szemlélteti (11. ábra).

11. ábra: Az ACEk és PCEk lehetséges kimenetelei a gyermekkori fejlődés során

A fejlődés alapvonalait és a biológiai lehetőségek alakulását a DNS kódolja. Természetesen a genetikai hatások velünk születettek, azt a környezeti hatások csak modulálni tudják. Azonban e moduláció hatására számos betegség tud manifesztálódni szélsőséges környezeti hatások következtében, amelyek lappangó természetűek maradnának ezek hiányában. A genetikai hatások ráadásul az olyan jelentős problémák esetében, mint az alkoholbetegség csak kb. 45–55%-os magyarázóerővel bírnak, ami kiemeli a környezeti – és ezek közül elsőrendűen a gyermekkori és családi – hatások jelentőségét. A genetikai okok mellett a különféle kórokozók, kémiai ártalmak vagy balesetek is jelentős hatást gyakorolhatnak a gyermekkori fejlődésre. Ezek természetesen alapvetően függetlenek lehetnek az ártalmas gyermekkori élményektől, de össze is függhetnek velük. Például egy elhanyagoló családi közegben nagyobb az esély arra, hogy valakinél súlyos szövődmények alakuljanak ki egy banális fertőzés esetén is, hiszen a szülők nem követik kellő figyelemmel gyermekük egészségi állapotát vagy kifejezetten bagatellizálják a gyermek betegségére vonatkozó jelzéseit. Ezeken a döntően biológiai természetű determinánsokon kívül – úgy tűnik – a leginkább meghatározó tényező a gyermekkori egészséges fejlődés szempontjából a gyermekkori élményvilág és a családhoz, valamint a tágabb környezethez kötődő „tapasztalat-kincs”. Amennyiben az ártalmas élmények dominálják egy fejlődő gyermek világát, úgy jól tetten érhető, és egymásra épülő rendellenes fejlődési folyamatok figyelhetők meg (döntően a stresszválasszal összefüggő komplex pszichofiziológiai hatások révén, amelyek kimutathatók az agyi fejlődés szuboptimális

irányában, a korai pszichés problémák tüneteiben, de a legújabb kutatások szerint a bélflóra összetételében, valamint epigenetikai változásokban is), amelyek a serdülőkorra komplex problémaviselkedés-csoport kialakulásában válnak nyilvánvalóvá (Izd. 11. ábra). Ezzel szemben a döntően pozitív élmények által dominált gyermekkori fejlődés képes ellensúlyozni bizonyos kedvezőtlen biológiai hatásokat, valamint kellően ellenállóvá és kreatívvá teszi a gyermeket az élet későbbi szakaszainak kihívásával szemben. Ez a kétféle fejlődési pálya aztán a felnőttkor során még drámaibb különbségeket idéz elő a döntően ártalmas vagy pedig döntően biztonságos és jótejkony élményeket átélő személyek között (Izd. 12. ábra).

12. ábra: Az ACEk és PCEk lehetséges kimenetelei a felnőttkor során

A dominánsan ártalmas élményeket megtapasztaló gyermekek felnőttkorára már megszilárduló biológiai és pszichológiai eltérések vezetnek el azokhoz a felnőttkori ártalmakhoz, amelyek a legtöbb kutatás eredményében konzekvensen visszatérnek: az életvezetési nehézségekhez, a különféle testi- és lelki megbetegedésekhez, a szenvedélybetegségekhez, a korai halálozáshoz. A másik, üdvösebb fejlődési útvonalon felnövő személyek felnőttkori életére ezzel szemben az önmegvalósítás, a teljesebb, boldogabb élet és az egészségben eltöltött évek jellemzőek. Az egyéni sors alakulásának szempontja mellett legalább ennyire fontos kérdés a gyermekkori élmények generációról generációra történő átadásának kérdése. A genetikai hatások

mellett döntő fontosságúnak tűnik a viselkedésformák átadása, a gyermekkorban megtapasztalt élményvilág továbbadása, és ezzel az újabb generációk „megfertőzése”, vagy testi és lelki jóllétének megalapozása. Az ártalmas élményekben érintett embertársaink meggyógyítása ilyen értelemben a következő generáció számára preventív jelentőségű. A rendelkezésre álló jó gyakorlatok alkalmazása mellett fontos lenne az iskolai környezet, a szociális rendszer, valamint az egészségügyi ellátórendszer traumatudatos fejlesztése, szakemberek széles körének gondoskodó összefogása. Emellett a társadalmi kommunikáció szempontjait sem lehet kellő mértékben hangsúlyozni, hogy szakítani lehessen azzal a felfogással, „miszerint engem is vertek a szüleim, mégis ember lettem”. Mára tudományos evidenciákkal alátámasztott állítás, hogy az 1. ábrán bemutatott piramis „eltéríthető” a hosszú és boldog élet kialakítása felé. Azonban minél később kerül valaki ellátásra, annál nehezebb megállítani és visszafordítani a már megindult megbetegítő folyamatokat. A széleskörű megelőzés, a korai beavatkozás és a társadalmi tudatosítás tűnnek a leginkább kifizetődő és hosszú távon is hatékony stratégiáknak. A magunk szerény szolgálataival ezekhez a célokhoz kívántunk hozzájárulni az elmúlt hét esztendő folyamán. Az elvégzett munka tetemes, de a kihívások is hatalmasnak látszanak. A kérdés hazai tudományos megalapozása érdekében a fent röviden bemutatott kutatási lépések mellett szerveztünk három konferenciát, részt vettünk több tucat szakmai workshopon és rendezvényen, valamint megjelentettünk 8 szakmai publikációt és témavezetői voltunk 15 szakedzőnek és egy OTDK-versenyzőnek. Ezekon felül egy interdiszciplináris szakmai csoportot és kutatóműhelyt hoztunk létre Egyesület a Gyermek Egészséges Lelkivilágért néven (EGyELV), amelynek missziója a tudományos ismeretek gyarapítása, a jó gyakorlatok hazai terjesztése, valamint a társadalmi tudatosság növelése az ACE-ek vonatkozásában.

Összegzésképpen hangsúlyozandó, hogy az ártalmas gyermekkori élmények hazánkban elterjedtek, több generációt érintenek, és jelentős mértékben felelősek a rossz hazai egészségi mutatókért (kiemelkedő mértékben például a problémás alkoholhasználatért, amiben lakosságarányosan jelenleg világelső vagyunk). A már kialakult testi és lelki megbetegedések felnőttkori gyógyítása során azok lélektani hátterével is foglalkozni kellene, nemcsak a gyógyító munka sikere, hanem a másodlagos prevenció fontossága okán is. Emellett jelentős mértékű és összehangolt prevenciós munkára lenne szükség annak érdekében, hogy a következő generáció egészségesebb, boldogabb és teljesebb életet élhessen, mint a korábbiak.

Takács László

**AZ ÉRTELMEZÉS EREJE
(NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A GAL 2,11–14
ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNETHÉZ)**

Kivonat

Pál apostol a Galatáknak írt levelében leír egy vitát a zsidó és a pogány keresztények között arról, hogy a pogány megtérőknek követniük kell-e a mózesi törvényt. Pál beszámol arról, hogy még Péterrel is szembeszállt ebben a kérdésben, bár a megfogalmazása különböző értelmezésekhez vezetett. A korai keresztény írók közül a keleten élők úgy értelmezték az esetet, mint Pál és Péter előre megbeszélt színjátékát, amellyel mindkét csoportot le akarták csillapítani, míg a nyugaton élők Szent Ágoston nyomán inkább úgy tekintettek rá, mint ha Pál valóban megdorgálta volna Pétert. Ez a tanulmány a szöveg filológiai elemzésén keresztül vizsgálja meg ezt a két értelmezési hagyományt.

Power of Interpretation

(Some notes on the history of the interpretation of Gal 2,11–14)

Abstract

In his letter to the Galatians, the Apostle Paul describes a dispute between Jewish Christians and Gentile Christians over whether Gentile converts were required to follow the Mosaic Law. Paul recounts that he even confronted Peter on this issue, though his wording has led to varied interpretations. Among early Christian writers, those in the East interpreted the incident as a pre-arranged charade by Paul and Peter to appease both groups, while those in the West, following St. Augustine, tended to view it as Paul genuinely rebuking Peter. This paper will explore these two interpretive traditions through a philological analysis of the text.

A barokk festő, Guido Reni (1575–1642) Szent Péter és Pál apostolokat ábrázoló, 1605-ben készült festményén a két apostol a korszellemhez méltó, mégis szokatlan pózban látható. Az idősebb, valamilyen alacsony ülőalkalmatosságon kitekert pózban elhelyezkedő Péter (mellette letéve hever az attribútumául szolgáló hatalmas kulcs) arcát fölfelé fordítva figyel a neki lendületesen magyarázó, kezében nem

kardot, hanem egy vaskos könyvet szorongató, jóval fiatalabb Pál apostolra. A valamivel fiatalabb spanyol festőnek, Jusepe de Riberának (1591–1652) néhány évvel később, 1612-ben festett és szintén a két apostolt ábrázoló festményén Péter apostol arcát nem is látja a szemlélő, ő ugyanis háttal áll, és kulcsait védekezően maga előtt tartva hallgatja Pál szavait. Ha e két kép alapján kellene ítéletet mondani a két apostol kapcsolatáról, akkor alighanem a szembenállást, az alá- és fölérendeltséget kifejező szavakkal lehetne leírni a köztük lévő viszonyt. Az ehhez a két festményhez hasonló, a két apostol közt fennálló aszimmetrikus kapcsolatot sugalló ábrázolás nem ritka a nyugati művészetben, ami azért is figyelemre méltó, mert a keleti egyház ikonfestészetében a két apostolt egyenrangúakként szokás ábrázolni. A köztük lévő különbség kimerül abban, hogy Péter idősebb, Pál pedig fiatalabb. A két apostol ábrázolásának köztes állomását jól szemlélteti a görög születésű, de Spanyolországban dolgozó El Greco (1541–1614) azonos témájú, 1597 és 1592 közt többször megfestett képe, aki a két apostolt szinte egyenrangúnak ábrázolja ugyan, de Péter kézmozdulatával mégis mintha azt kívánná sugallni, hogy az idősebb apostol aláveti magát és meghajlik a fiatalabb akarat előtt. A két apostol egymáshoz való viszonya ábrázolásának a keleti és nyugati egyházban való eltérő ikonográfiai gyakorlata minden bizonnyal az eltérő értelmezési hagyományból fakad, amelynek gyökerei egészen az újszövetségi szövegek ókori keresztény (és pogány) értelmezőig nyúlnak vissza.¹

Péter és Pál az *Apostolok cselekedetei* és az utóbbi levelei alapján is bizonyíthatóan ismerték egymást, így egymás mellé helyezésük és közös képen való ábrázolásuk eredeti beszámolókon alapul. Pál apostol maga mondja el a *Galatáknak írt levelében*, hogyan történt Péterrel való megismerkedése: „Három év múltán – vagyis a megtérése után – fölmentem Jeruzsálembe, hogy megismerkedjem Péterrel, s nála maradtam tizenöt napig. Más apostolt nem is láttam, csak Jakabot, az Úr testvérét.”² Mindez a kronológiai számítások szerint Kr. u. 37-ben történhetett. Ez a látogatása azzal a jeruzsálemi úttal tűnik azonosnak, amelyről az *Apostolok cselekedetei* is beszámol: „Amikor Jeruzsálembe ért, a tanítványokhoz akart csatlakozni, de mind féltek tőle, nem hitték el, hogy tanítvánnyá lett. Végül Barnabás mégis maga mellé vette, és elvitte az apostolokhoz.”³ Pál szerint ezután közel másfél évtized telt el, mire újra fölkereste a jeruzsálemi keresztény közösséget: „Tizennégy évvel később

¹ Az ún. „antiochiai incidens” értelmezéstörténetében fontos állomás a reformáció. Ezzel kapcsolatban részletesen lásd: HUTCHINSON, E. J.: *In Faciem Ei Restiti: Argument and Authority in Galatians 2, the Fathers, and the Reformers*, in James A. Kellerman – E. J. Hutchinson – Joshua J. Hayes (eds.): *Ad Fontes Witebergenses: Select Proceedings of “Lutheranism and the Classics II: Reading the Church Fathers”*, Concordia Theological Seminary, September 28–29, 2012, Minneapolis, Lutheran Press, 2017, 129–149. Az „incidens” ókori értelmezéstörténetének világos áttekintését lásd: PAPP GYÖRGY: *Feszültségek a leányegyházközségben: Megjegyzések az antiochiai incidens margójára*, in Benyik György (szerk.): *Vallási és kulturális konfliktusok a Bibliában és az ősegyházban*, 27. Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia, Szeged, JATEPress, 2017, 275–288.

² Gal 1,18–19.

³ ApCsel 9,26–27.

Barnabás kíséretében ismét fölmentem Jeruzsálembe, s Tituszt is magammal vittem.⁴ Ez a második látogatás valószínűleg 49-ben történt.

Pál apostol, miután arról értesül, hogy a már keresztény hitre tért galaták közt elterjedt az az elképzelés, hogy be kell tartaniuk a mózesi törvényeket, rövid, de annál lényegesebb kérdéseket tárgyaló levelet intéz hozzájuk. Ebben a levélben számol be arról, hogy a jeruzsálemi közösséggel való találkozás célja az volt, hogy megbeszélje velük, helyesen hirdeti-e az evangéliumot. Hangsúlyozza, hogy a jeruzsálemiek megerősítették, hogy helyesen téríti a pogányokat, s helyes, hogy nem kényszeríti őket a mózesi törvény követésére. Itt állítja azt, hogy megjelentek olyanok a jeruzsálemi közösségben, akik a mózesi törvény megtartása mellett voltak: „a betolakodott hamis testvérek ellenére sem, akik azért tolakodtak be közénk, hogy kifürkésszék Krisztus Jézusban való szabadságunkat”. Megtörténik a megegyezés Pál és a jeruzsálemiek között: „Amikor Jakab, Kéfás és János, akiket oszlopoknak tekintettek, fölismerték az osztályrészemül jutott kegyelmet, az egyetértés jeléül kezüket nyújtották nekem és Barnabásnak: Mi apostolkodjunk a pogányok, ők meg a körülmetéltek körében.”⁵ Az eseménysorozat ezután Antiochiában folytatódik, 49 körül:

Amikor azonban Péter Antiochiába érkezett (a görög szöveg szerint: κατὰ πρόσωπον/ kata proszópon) –, szembeszálltam vele, mert okot adott rá. Mielőtt ugyanis néhányan átjöttek volna Jakabtól, együtt étkezett a pogányokkal, azután azonban, hogy ezek megjelentek, visszahúzódott és különvált tőlük, mert félt a körülmetéltektől. Az ingadozásban a többi zsidó is követte, sőt még Barnabást is belesodorták a kétszínűségbe. Amikor tehát láttam, hogy viselkedésük nem egyezik az evangélium tanításával, mindnyájuk előtt megmondtam Péternek: Ha te zsidó létedre pogány módon, és nem zsidó szokás szerint élsz, hogyan kényszerítheted a pogányokat, hogy zsidó szokásokat kövessenek?

Pál elbeszélésében ugyan vannak homályos pontok, szándékai mégis világosak: azt akarja igazolni, hogy a megtért pogányoknak nem kell megtartaniuk a mózesi törvény előírásait.

Pál a galatáknak, akiket meg akar erősíteni abban, hogy ne akarjanak zsidó módra élni, idézi is mit mondott Péternek: „mindnyájuk előtt megmondtam Péternek: Ha te zsidó létedre pogány módon, és nem zsidó szokás szerint élsz, hogyan kényszerítheted a pogányokat, hogy zsidó szokásokat kövessenek?”⁶ Pál számonkérő szavai világosak, az azonban nem – és szempontunkból ez a különösen lényeges –, hogy mit ért Pál azon, hogy *kata proszópon* és „mindnyájuk előtt”. Kik ezek a „mindnyájuk”? Az antiochiai gyülekezet? Azok, akik Péterrel és Barnabással együtt különváltak a pogánykeresztényektől, mert tartottak a jeruzsálemiektől? Vagy éppen a Jakabtól jött jeruzsálemi zsidókeresztények? Vagy ezek együtt mind? És a fesztű kérdések csak tovább sorakoznak, miközben a számonkérés jelenetének ez a kul-

⁴ Gal 2,1.

⁵ Gal 2,9–10.

⁶ Gal 2,14.

csa: Pál semmit nem mond arról, hogy Péter minderre mit válaszolt, válaszolt-e egyáltalán, de azzal, hogy ezt megírja a galatáknak, azt sugallja: ebben a vitában ő győzedelmeskedett. De kik előtt győzött? És miért volt szükség a nyilvánosságra? Miért nem négy szemközt kérte számon? Ezek a kérdések nem mai kérdések. A Pál által elbeszélte események már az ókori keresztényeket is foglalkoztatták, különösen azokat, akik kommentálták a Szentírást. Magyarázatot kellett találniuk az antiochiai történésekre. Meg kellett magyarázniuk Pál elliptikus elbeszélése alapján, mi is történt valójában. Hogyan alakulhatott ki szembenállás az egyház két oszlopa, a zsidók és a pogányok apostola, Péter és Pál között, s miért a nyilvánosság előtt kellett rendezni ellentétüket. De tisztázni kellett olyan kifejezések jelentését is, mint hogy mit jelent az – és ráadásul a magyar fordítás is újabb értelmezés –, hogy „szembeszálltam vele”, „okot adott rá”, illetve, hogy azonos-e Kéfás és Péter? S persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy az egész kérdéskomplexum egy összetett narratív struktúrába illeszkedik. Történt valami Antiochiában Péter, Barnabás, a Jeruzsálemből Jakabtól jött zsidók, az antiochiai pogánykeresztények és Pál közt, amelynek a részleteit most az egyik résztvevő – nyilván saját céljaihoz igazítva az események elbeszélését és egyben értelmezését – évekkel később megírja egy másik gyülekezetnek. A galatáknak nyilvánvalóan nem volt módjuk, hogy ellenőrizzék Pál állításait, s a későbbi értelmezők is részben arra voltak kénytelenek hagyatkozni, amit Pál írt. Azért lehet azt állítani, hogy részben, mert Pál és Péter, illetve a jeruzsálemi zsidókeresztények közti „antiochiai incidensnek” van egy másik forrása is, méghozzá az Apostolok cselekedetei,⁷ Lukács elbeszélése azonban nem vág egybe a Pál által elmondottakkal, így az ott olvasható leírás nem segít a szöveg értelmezésében, ráadásul önmagában a Galata-levél értelmezéstörténete is kellőképpen megvilágítja, hogyan alakult a szöveghely magyarázata az első századokban, ahogy azt újabban Kocsis Imre több, magyar és idegen nyelven is megjelent tanulmányában részletesen tárgyalta.⁸ Minthogy azonban tanulmányaiban csak részben foglalkozott a nyelvi megformálással, érdemes közelebbről is megvizsgálni a szövegben előforduló kifejezéseket. A Galatáknak írt levél szövege görögül így hangzik: Ὅτε δὲ ἦλθεν Κηφᾶς εἰς Ἀντιόχειαν, κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν, amely két latin változatban is öröklődött a Vulgata szöveghagyományában: *cum autem venisset Cephas Antiochiam in faciem ei restiti quia reprehensus/reprehensibilis erat...* Ez a mondat volt az, amely az ókori értelmezőket elsősorban vezette. Az első problémát a mondatban szereplő két kifejezés, a κατὰ πρόσωπον / *in faciem* és a

⁷ Vö. ApCsel 11.

⁸ Vö. KOCISIS IMRE: *Der antiochenische Zwischenfall (Gal 2,11–14) in der Interpretation des heiligen Hieronymus*, in Benyik, György (szerk.): *Die Galater und der Brief an die Galater*, Szeged, Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia Alapítvány, 2022, 153–161. Uő: *Az antiochiai incidens (Gal 2,11–14) és a szinodalitás kérdése*, in *Teológia* 56/1–2 (2022) 7–20. Uő: *Szent Jeromos és Szent Ágoston vitája az antiochiai incidensről szóló szakasz (Gal 2,11–14) értelmezése kapcsán*, in Gárdonyi Máté – Sággy Ádám – Tubay Tiziano (szerk.): *Tiedből a tiednek: A hetvenéves Perendy László köszöntése*, Budapest, Szent István Társulat, 2024, 186–193.

κατεγνωσμένος ἦν / *reprehensus erat – reprehensibilis erat* kifejezések értelmezése jelentette. Ez utóbbinak már a latin fordítása is félrevezető volt, hiszen a korábbi *reprehensus erat* azt jelenti, hogy megfeddték, s nem azt, hogy megfeddhető volt. Ráadásul a szöveg nem állítja, hogy Pál is így gondolta volna, hanem csak azt jelenti, hogy voltak, akik megfeddték, vagy akiknek a szemében megfeddhető volt. S ebből fakad, hogy az in faciem kifejezést, a „szemtől szembe” értelmezés helyett (hiszen ennek ellentmond, hogy később „mindenki előtt” feddi meg Pál apostol Pétert), „látszólag”-nak értelmezték. Így az egész jelenetet összefoglaló bevezető mondat értelme a következőképpen módosul (és ez jelentősen más, mint amit a magyar fordítások közvetítenek): *És amikor Képhás Antiochiába érkezett, látszólag szembeszálltam vele, mert megfeddték/mert megfeddhető volt/ mert alkalmat adott arra, hogy megfeddjék.* Vagyis – ezen értelmezés szerint – nem arról van szó, hogy Pál szerint Képhás helytelenül cselekedett, hanem Pál egy kényes helyzetből próbálta meg kimenteni Pétert, már amennyiben elfogadjuk, hogy Péter és Képhás ugyanaz a személy.⁹ Vagyis a belső ellentmondást – *szemtől szembe és mindenki előtt* – a κατὰ πρόσωπον sajátos értelmezésével igyekeztek feloldani.

Ugyanez a helyzet a következő mondattal is, amelyben Pál a többi zsidó-keresztény és Barnabás viselkedését is a συνυπεκρίθησαν (*szünüpekrithészan*) igével illetve a ὑποκρίσις (*hüpokriszisz*) főnévvel jellemzi, amely szavak elsősorban „színelés”-t, „alakoskodás”-t jelentenek. De hogyan ítélné el olyasmit Pál, amit maga is elkövetett – tették már föl a kérdést az ókori magyarázók is –,¹⁰ hiszen Timóteust körülmetéltette,¹¹ s azt is mondta, hogy a zsidók kedvéért zsidóvá lett?¹² A Pál tettei és máshol mondott szavai, valamint az itteni viselkedése közötti feszültséget az ókori kommentátorok azzal próbálták föloldani, hogy itt valójában nem tényleges szembenállásról van szó – hogyan is lenne ez lehetséges két ilyen jelentős apostol között, s hogyan is vétkezhetnék bármelyikük is, miután megkapták a Szentlelket? –, hanem az egyház egysége megőrzése érdekében bemutatott színjátékról. Péter és Pál megegyeztek, hogy eljátszva, hogy vita támadt köztük, megnyugtatták a zsidó-keresztényeket és a pogánykeresztényeket is. A hely értelmezése azonban nemcsak a keresztények számára jelentett problémát, választ kellett ugyanis találni a pogányok kritikáira is, akik e hely alapján éppen azt kérték számon, hogy miként lehet olyan közsiklára építeni az egyházat, aki ennyire ingatag, és maga sem tudja, mi a helyes például a mózesi törvények tekintetében.¹³

A görög és a római értelmezési hagyomány tulajdonképpen külön utakon, párhuzamosan indult, idővel mégis összeért. Az egyik korai görög értelmező, Órigenész Galatalevél-kommentárja elveszett, ahogy az öt követő többi görög kommentátoré is,

⁹ Vö. Uo. 190.

¹⁰ Vö. Uo. 187.

¹¹ Vö. ApCsel 16,1–3.

¹² 1Kor 9,20.

¹³ Vö. Macarius, *Apocriticus*, 3, 22.

kivéve a sorban utolsó Aranyszájú Szent Jánost. Ezzel szemben a latin nyelvűekből több is ránk maradt. Legelőször csak a szöveghely izolált értelmezését olvashatjuk a két karthágói szerzőnél, Tertullianusnál és Cyprianusnál,¹⁴ Az első Marius Victorinusé, aki felnőttként tért meg, majd őt követi a csak Ambrosiasternek nevezett ismeretlen kommentátor magyarázata. Ők mindketten úgy értelmezték ezt a szöveghelyet, hogy Pál valóban szembeszállt Péterrel, amit nyilvánvalóan a latin szövegváltozatra alapoztak (*in faciem*), ami nem tette lehetővé a jelenet látszatnak való minősítését. A sorban őket a korábbi latin nyelvű kommentárokat teljesen figyelmen kívül hagyó Szent Jeromos követte, aki egyértelműen kijelenti, hogy Órigenész értelmezését, vagyis a görög hagyományt követi. Arra alapozva, hogy Pál más helyen való nyilvánvaló alakoskodása és a mózesi törvény látszólagos megtartása folytán, teljesen alaptalanul vádolná Pétert kétszínűséggel, ószövetségi példák-
kal is megtámogatva azt állítja, hogy Pál és Péter tudatosan és közösen alakoskodtak az egyház javára: azzal, hogy a korábban a pogányokkal étkező, vagyis alighanem disznóhúst is fogyasztó Pétert megfeddi, aki a feddésre nem válaszol, a pogányokat megerősíti abban, hogy nem kell zsidó módra élniük, és a zsidókeresztényeket, vagyis a Jeruzsálemből jötteket is bátorítja abban, hogy helyesen cselekszenek, ha megtartják a törvényt. Jeromos más példákat is idéz a Szentírásból, amelyek értelmezését alátámasztják, sőt odáig megy, hogy ugyanezt tette Krisztus is, amikor színlelésből bűnösnek tűnő, de mégis büntelen emberi testet öltött magára.

Jeromos kommentárja 386-ban készült el, amikor már Betlehemben élt. Hogy műve mikor került Szent Ágoston kezébe, nem tudjuk biztosan, de szűk egy évtizeddel később – a görög szerzőket nem vagy alig ismerő hippói püspök – maga is írt kommentárt a Galata levélhez. Ebben az értelmezésben Ágoston elutasítja azt a véleményt, hogy Pál és Péter színjátékot adtak volna elő. Szerinte Pál valóban szembeszállt Péterrel, de nézete szerint Péter egyedülálló nagyságról tett bizonyosságot. Ahogy Ágoston írja:

Ehhez járul még hozzá az, hogy Péter szilárdsága és szeretete (tőle háromszor kérdezte az Úr, hogy „szeretsz engem?”, és háromszor mondta, hogy „legeltesd juhaimat”) a később jött pásztor efféle feddését a nyáj üdve érdekében készségesen tűrte. Hiszen csodálatra méltóbb volt a megfeddett, mint a feddő, és nehezebb is az előbbi példáját követni. Könnyebb meglátni ugyanis a másokban a hibát, s bírálni és megfeddeni, mint észrevenni magadban, s azt készségesen kijavítani, akár önmagad, akár más révén. Vedd hozzá még, hogy olyantól fogadj el, aki később jött, úgy, hogy nyilvánosan, mindenki előtt történik. Ez bizony az alázatosság nagy példája, ami a keresztény tanítás legfontosabbja. Hiszen az alázatosság őrzi meg a szeretetet. Ezt semmi sem sérti meg gyorsabban, mint a gőgös büszkeség.¹⁵

¹⁴ Értelmezésükről lásd KOCIS IMRE: *Az antiochiai incidens (Gal 2,11–14) és a szinodalitás kérdése*, in *Teológia* 56/1–2 (2022) 11–12.

¹⁵ Augustinus, *Commentarii in Sancti Pauli epistulam ad Galatas*, 15,9–11: *Huc accedit, quod firmitas et caritas Petri, cui ter a domino dictum est: Amas me? pasce oues meas, obiurgationem talem posterioris pastoris pro salute gregis libentissime sustinebat. Nam erat obiurgatore suo ipse, qui*

Az nem világos, hogy amikor Ágoston a maga kommentárját írta, ismerte-e már Jeromos magyarázatát, mindenesetre nem sokkal ezután bizonyosan kezébe került. Jeromos szentírásfordítása amúgy is hullámokat vetett az egyházban, különösen Karthágóban, ezért Ágoston levélben fordult az általa személyesen nem ismert Jeromoshoz, és több egyéb mellett ezzel az értelmezéssel kapcsolatban is számonkért. Ez a jeromosi levélkorpuszban a 67. számú levél, amelyet általában 397-re datálnak. Ebben a levélben Ágoston őszintén megírja, hogy fölkaavarta Jeromos értelmezése. Véleménye szerint ugyanis az egész Szentírás igazsága kérdőjeleződik meg, ha bárhol odaengedik hozzá a hazugságot, a színlelést, az alakoskodást. Amit Jeromos a két apostolra ráfog, az *mendacium officiosum*, más néven ez az, amit *pia fraus*-nak, vagyis kegyes hazugságnak neveznek. Nem nehéz felfedezni a párhuzamot Pál és Péter, Ágoston és Jeromos között. Ágoston azzal, hogy a tévedését belátó Péter alázatosságát a szeretetre apellálva megemeli és Pál fölé helyezi, Jeromos számára is fölkinálja a lehetőséget, hogy bevallva tévedését alázatossága folytán továbbra is túlhaladja nagyságban Ágostont. Jeromos, aki bizonyára fölismerte Ágoston alig burkolt gesztusát, nem élt a fölkinált lehetőséggel, nagyon sokáig nem is válaszolt erre a levélre. Közben Ágoston pedig még tovább szítja a szembenállás tüzeit: *De mendacio (A hazugságról)* címmel ad ki egy értekezést, amelynek végén a következőket írja – röviden összefoglalva:

*Oly roppant vakság homályosította el az emberi elméket, hogy azt gondolják, van olyan hazugság, amely nem bűn. Ráadásul azt mondják, hogy a leggyalázatosabbat követte el Pál. Nem veszik észre, hogy nemcsak hazugsággal, hanem azzal is megvádolják az apostolt, hogy hamisan esküdött, hiszen a levél elején kijelentette, hogy nem hazudik...*¹⁶

Jeromos végül válaszol Ágostonnak, 404-ben (ez a jeromosi levélkorpuszban a 112. levél), s előbb azzal védekezik, hogy kommentárjában egyértelművé tette, hogy Órigenész magyarázatát követte, később mégis hosszan érvel amellett, hogy Pál és Péter esetében jószándékú hazugságról van szó, hiszen Péter már korábban felhagyott a zsidó tisztasági előírások követésével. Ágostont nem győzi meg Jeromos, hanem még alaposabb válaszra készíti. Ez a 116. levél a jeromosi korpuszban, és a következő évben, 405-ben írta a püspök. Erre nem válaszol már Jeromos, és levelezésük egy évtizedre meg is szakad.

obiurgabatur, mirabilior et ad imitandum difficilior. Facilius est enim uidere, quid in alio corrigas, atque id uituperando uel obiurgando corrigere quam uidere, quid in te corrigendum sit, libenterque corrigi uel per teipsum nedum per alium, adde posteriorem, adde coram omnibus. Valet autem hoc ad magnum humilitatis exemplum, quae maxima est disciplina christiana, humilitate enim conseruatur caritas, nam nihil eam citius uiolat quam superbia.

¹⁶ Augustinus, *De mendacio*, 21, 43: *Tanta porro caecitas hominum animos occupavit, ut eis parum sit si dicamus quaedam mendacia non esse peccata, nisi etiam in quibusdam peccatum dicant esse, si mendacium recusemus: eoque perducti sunt defendendo mendacium, ut etiam primo illo genere, quod est omnium sceleratissimum, dicant usum fuisse apostolum Paulum...*

Ágoston hatására tehát az órigenészi eredetű és Jeromos által is elfogadott értelmezés ellenében a latin nyelvű Galata-kommentárokból uralkodóvá vált a nézet, hogy Pál valóban megfeddte Pétert, s nem hazudtak, hogy se a zsidó-, se a pogánykeresztényeket, ne idegenítsék el. Ezzel szemben a görög ajkú keresztény közösségekbe, ahová nem jutottak el Ágoston írásai, továbbra is élt az órigenészi értelmezés, amelyet a kortárs Aranyszájú Szent János, Konstantinápoly püspöke kanonizált végleg a görög ajkú kereszténységben:

A levél e részének felületes olvasása alapján sokan azt feltételezik, hogy Pál képmutatással vádolja Pétert. De ez nem így van, sőt, távolról sincs így; mind Pál, mind Péter részéről nagy bölcsességet fedezhetünk fel, amelyet itt hallgatóik javára elrejtettek. [...] a „szemtől szembe ellenálltam neki” szavak tervet sejtetnek, mert ha a vitájuk valódi lett volna, akkor nem dorgálták volna egymást a tanítványok jelenlétében, mert ez nagy botlás lett volna számukra. Most azonban ez a látszólagos vita nagyon is előnyükre vált; ahogyan Pál Jeruzsálemben engedett az apostoloknak, úgy engedtek ők is neki Antiochiában. [...] Ne lepődjetek meg azon, hogy ezt az eljárást színlelésnek nevezi, mert – mint már mondtam – nem akarja feltárni az ügy valódi állását, hogy tanítványait helyreigazítsa. A törvényhez való heves ragaszkodásuk miatt a mostani eljárást „szerepjáték”-nak nevezi, és keményen megdorgálja, hogy hatékonyan felszámolja előítéleteiket. És ezt hallva Péter is csatlakozik a cselhez, mintha ő is tévedett volna, hogy a neki adott dorgálással helyreigazítsák őket. Ha Pál megdorgálta volna ezeket a zsidókeresztényeket, akkor felháborodva visszautasították volna, mert nem tartották őt nagyra; de most, amikor látták, hogy tanítójuk hallgat a dorgálás alatt, képtelenek voltak megvetni vagy ellenállni Pál büntetésének.¹⁷

Az értelmezéstörténet természetesen nem zárult le az ókorban, de a későbbiekben, ahogy azt Kocsis Imre is megállapítja, a nyugati és a keleti értelmezési hagyomány kettévált. A nyugati elsősorban Szent Ágoston értelmezésén alapult, a keleti pedig Aranyszájú Szent Jánosén, ami a szöveg helyi filológiai vizsgálata révén érthető is. Hogyha pedig innen tekintünk vissza Reni, de Ribera vagy El Greco festményeire vagy a keleti ikonok Péter és Pál apostol-ábrázolásaira, akkor világossá válik, hogy a képzőművészetet éppúgy áthatotta a széttartó szöveginterpretáció, mint az újszövetségi exegézis.

¹⁷ Ioannes Chrysostomus, *Commentarii in Sancti Pauli epistolam ad Galatas*, ad loc. Καὶ τὸ, Κατὰ πρόσωπον δὲ ἀντέστην, σχῆμα ἦν. Εἰ γὰρ ὄντως ἐμάχοντο, οὐκ ἂν ἐπὶ τῶν μαθητῶν ἀλλήλοις ἐπετίμησαν· σφόδρα γὰρ ἂν αὐτοὺς ἐσκανδαλίσαν· νυνὶ δὲ λυσιτελοῦσα ἦν ἡ ἐν τῷ φανερῷ μάχη. Καὶ ὡσπερ ὁ Παῦλος εἶξεν αὐτοῖς ἐν Ἱεροσολύμοις, οὕτω καὶ αὐτοὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ. [...] Μὴ θαυμάσης, εἰ τὸ πρᾶγμα ὑπόκρισιν καλεῖ· οὐ γὰρ βούλεται, ὅπερ ἔφθην εἰπὼν, ἐκκαλύψαι τὴν γνώμην, ἵνα ἐκεῖνοι κατορθωθῶσιν. Ἐπειδὴ γὰρ σφοδρῶς ἀντίεχοντο τοῦ νόμου, διὰ τοῦτο καὶ ὑπόκρισιν καλεῖ τὸ γινόμενον, καὶ σφόδρα ἐπιπλήττει, ὥστε πρόρριζον αὐτῶν ἀνελεῖν τὴν πρόληψιν. Καὶ ἀκούων ταῦτα Πέτρος συνυποκρίνεται, ὡς ἁμαρτάνων, ἵνα ἐν τῇ πρὸς αὐτὸν ἐπιτιμῆσει διορθωθῶσιν. Εἰ μὲν γὰρ τοῖς ἐξ Ἰουδαίων ὁ Παῦλος ἐπέπληξεν, ἡγανάκτησαν καὶ διέπτυσαν· οὐ γὰρ πολλὴν περὶ αὐτοῦ δόξαν εἶχον· νυνὶ δὲ τὸν διδάσκαλον ὀρώντες ἐπιτιμώμενον καὶ σιγῶντα, οὔτε καταφρονῆσαι, οὔτε ἀντειπεῖν τοῖς λεγομένοις εἶχον.

Tusor Péter

**PRÍMÁS ÉS HERCEG.
AZ ESZTERGOMI ÉRSEKEK VILÁGI
PRECEDENCIAIGÉNYÉNEK ELŐZMÉNYEI
A 16. SZÁZADBAN**

Kivonat

A magyar katolikus egyháztörténet régi állítása, miszerint az esztergomi érsekek a középkortól Magyarország primásai voltak, 1714-től pedig Magyarország hercegprimásai, mégpedig jórészt a szász hercegi családból származó Keresztély Ágostnak köszönhetően. Egy nagyobb szabású, eredményeit több tanulmányban közlő kutatás részeként jelen írás ezen tézis részleges kritikájával foglalkozik. Megállapítja, hogy a herceg cím igénye már Pázmány Péter alatt megjelenik. Háttérét nem öncélú reprezentáció, hanem a rendi monarchiában az államalkotó status ecclesiasticus és status saecularis vezetőinek, az esztergomi érseknek és a nádornak a precedenciaküzdelve képezte. A 16. század második feléhez képest az esztergomi érsek több fontos politikai pozíciójukat elveszítették, mindenekelőtt a királyi helytartóságot, amit 1608-tól rendre a nádorok töltöttek be. A barokk kori precedencia biztosítása a hercegi rang igénylése révén ezt a térvessztést igyekezett kompenzálni, végig a 17. század folyamán.

Primate and Prince. The 16th century antecedents of the claim for secular precedence of the Archbishops of Esztergom

Abstract

It is an old thesis in Hungarian Catholic church history that the Archbishops of Esztergom were the Primate of Hungary from the Middle Ages, and from 1714 the Prince Primate of Hungary, largely thanks to Christian August, a member of the Saxon dukes. As part of a larger-scale study, the present paper is a partial critique of this thesis. It concludes that the claim to the title of Prince appears already under Peter Pázmány. Its background was not a representation of self, but the struggle for precedence between the Archbishop of Esztergom and the Palatinus Regni, the leaders of the state-forming status ecclesiasticus and status saecularis in the „monarchy of feudal estates and orders”. By the second half of the 16th century, the Archbishops of Esztergom had lost several

important political positions, above all the office of the locumtenentiae regiae, which was filled by the Palatine ('nádor') from 1608 onwards. In the age of Baroque the debate of precedence by claiming the rank of Prince, sought to compensate for this loss of space, not only in the period of Pázmány, but throughout the 17th century.

1.

A magyar egyháztörténet sarkalatos állítása és egyben a 19–20. századi magyar katolikus identitás fontos eleme, hogy az esztergomi érsekek 1714-től kezdődően, Keresztély Ágostnak (1707–1725) köszönhetően „Magyarország hercegprímásai”. A kiváló pap-egyháztörténész, Meszlényi Antal (1894–1984)¹ 1970-ben publikált alapműve „*A magyar hercegprímások arcképsorozata*” így ír erről: „Maga [ti. Keresztély Ágost] születésénél fogva használhatta a hercegi címet s nagylelkűségére vall, hogy III. Károly útján átruháztatta azt mindenkori utódjaira... Maga hercegnek született, s ezt most megosztotta esztergomi utódaival... Némi gyökerét megtalálhatjuk a régmúltban. Nem tekintve a két idegent: Aragoniai Jánost és Estei Hippolitot, birodalmi herceg lett Pálóczi György (1423–1439). Zsigmond annyira kedvelte, hogy amikor megválasztották császárnak, őt is birodalmi herceggé avatta. Folytatása azonban a két olaszt kivéve megszakadt s újból Keresztéllyel kezdődik a hercegesítés.”² Az esztergomi érsekek római szent birodalmi hercegi címéért és a vele járó kiváltságokért a magyar rendek az 1715/111. tc.-ben mondtak köszönetet az uralkodónak.³ Az adományozás és törvénybe foglalása azonban nem egy kezdet, hanem kereken 80 éves múltra visszatekintő címigény és részbeni címhasználat elismerése és megerősítése volt. Az 1714. évi kiváltságadományozás és 1715. évi „honosítása” a magyar rendek részéről meghatározóan az esztergomi érsekek jogait kiszélesíteni kívánó sokrétű törekvések összefüggésében értelmezhető, és érthető meg. E törekvések genezise egészen Pázmány Péter esztergomi érsekig (1616–1637) és annak Esterházy Miklós nádorral (1625–1645) folytatott precedenciavitájáig vezethető vissza.

¹ Az egyházi pályáját esztergomi nagyprépostként záró, Rómában is kutató Meszlényi több fontos, máig alapvető munkát írt, ilyen például *A jozefinizmus kora Magyarországon*, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1934; illetve *Az egri érsekség felállításának és a kassai és szatmári püspökségek kihatásának története*, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1938.

² Az idézetek: MESZLÉNYI ANTAL: *A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945)*, Budapest, SZIT, 1970, 16–17, 37, 17. Műve nem annotált, ugyanakkor komoly forrás és szakidolami bázis alapján írta meg (uo., 435–440).

³ TÖRÖK JÁNOS: *Magyarország primása. Közjogi és történeti vázolat*, Pest, Laufer és Stolp, 1859, 174–175. Az alapmunka és a hozzá tartozó okmánytár egyöntetűen meghatározta a történeti kutatás szemléletét, mely közismeretté vált. Meszlényi csupán a legszemléletesebb példa. Lásd még többek között MÁLNÁSI ÖDÖN: *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)*, Kalocsa, 1933, 226: „Keresztély Ágost ismételt kérésére az uralkodó az esztergomi érsek utódait a római birodalmi hercegi méltósággal tünteti ki (1715:111), ezóta a magyar pírímások hercegprímások”.

E genezist külön tanulmányban vizsgáltuk. Megelőző vizsgálatunk középpontjában Pázmány Péter 1635-ben keletkezett *Deductio Synoptica*... c. írása állt. Ebben a bíboros a közismert 1629-es, nyomtatásban megjelent értekezésére⁴ rálicítálva már 23 pontban sorolja fel az esztergomi érsekek jogait (14 egyházit és 9 világit), a 19. helyen említve a következőket: „Zsigmond császár és király kiváltságából a Szent Római Birodalom hercegi tisztének örvend és a „főméltóságú” címmel ékeskedik” („*Ex Privilegio Sigismundi Imp. et Regis gaudet honore S.R.I. Principis, decoraturque Titulo Celsitudinis*”). Sőt a történelmi alapon igényelt és az érsek részéről megfogalmazott feudális rangigény 1635. évi papírra vetése előtt már évekkel korábban megfigyelhető, hogy a kortársak Pázmányt hercegi címmel kezdik illetni. Írásunkban kimutattuk, hogy a *Deductio* a Pázmány és Esterházy Miklós között zajló precedenciavita tetőpontján, az uralkodói döntőbíráskodás összefüggésében keletkezhetett a soproni országgyűlés idején, közelebbről 1635 januárjában. A királyi döntése 1635. február 2-án mindenestül Pázmány javára szólt. A királyi-császári határozat élőszóbeli, egyfajta hallgatólagos elismerése volt az esztergomi érsek egyértelmű vezető szerepének a magyar rendi társadalmi berendezkedésben. A hercegi ‘*honor*’ feltűnése ezt az immár egyértelmű vezető szerepet szimbolizálta a kortársak előtt, és szimbolizálja a mi számunkra is. Azt a történelmi mozzanatot s annak a történelmi megragadhatóságát, amikor az esztergomi érsek valóban az ország első számú közjogi és politikai tényezője lett Magyarországon az uralkodó után és a hivatalban lévő nádor előtt.⁵

E korábbi vizsgálatunk egy konkrét történelmi momentum megragadására irányult, és meghatározóan – részben filologizáló – forráskritikára épült. Most az esztergomi érsek Pázmány által formába foglalt precedenciaigényének 16. századi előzményeit vizsgáljuk meg az alábbiakban újabb pilléreként egy nagyobb ívű, évszázadokon átívelő későbbi elemzés számára.

2. Oláh-tól Pázmányig. A nádor vs. érsek küzdelem előtörténete

Pázmány az Esterházy Miklós nádorral folytatott rangelsőségi küzdelem során remekül érzett rá arra a tényre, hogy a nádori jogkörök nem voltak megfelelően kodifikálva. A középkori gyakorlat, miszerint a nádor az uralkodó utáni második ember, a kora újkorra is áthagyományozódott, ám a funkcióhoz eredetileg kötődő bíráskodást leszámítva jórészt hiányzott mögüle a „jogszabályi környezet”. E hiányt igyekeztek pótolni az 1485-re datált úgynevezett „nádori cikkelyek” (*articuli*

⁴ PÉTERFFY, CAROLUS: *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata I-II*, Viennae et Posonii, 1742, II, 286–295. – A jogfejlődésre lásd mindenekelőtt ERDŐ PÉTER: *Il potere giudiziario del primate d’Ungheria*, in *Apollinaris* 53 (1980) 272–292; 54 (1981) 213–231.

⁵ Lásd TUSOR PÉTER: *Az esztergomi érsek hercegi címének eredete. A Pázmány-féle Deductio Synoptica (1635)*, in Kuminetz Géza (szerk.) *Iustitia duce, caritate comite. Válogatott tanulmányok Erdő Péter bíboros, primás-érsek 70. születésnapjára*, Budapest, SZIT, 2022, 459–474.

pronunciati de officio palatinatus). A legújabb kutatások alapján tudjuk, ezek azonban valamikor az 1530–1540-es években, bizonyíthatóan 1544 előtt készültek Nádasdy Tamás környezetében a Mohács utáni új berendezkedés formálódása során, részben az uralkodói, részben pedig az esztergomi érseki igények ellenében. Utóbbiakra külön fényt vet, hogy Várdai Pál 1542-től 1549-ben bekövetkezett haláláig helytartóként működött. A cikkelyek célja nemcsak az 1530-tól üresedésben lévő nádorság restitúciója, hanem a király tartós távolléte idején megfelelő pozicionálása volt. Mintegy négy évtized múltán Mossóczy Zakariás vette fel őket a *Corpus Iuris Hungarici*be.⁶ Mindazonáltal Pázmánynak éles kontroverz logikával nem esett neheze kikezdeni ezeket, az antedatált nádori cikkelyek számos autentikus törvénnyel is ellenmondásban álltak. Mindenekelőtt az 1536. évi 16. tc.-kel, ami az esztergomi érseket királyi perszonálisként említi. A fontos bíraskodási tisztért folyó harc a nádor vs. érsek küzdelem *Leitmotivja* a kora újkorban, az első komolyabb összecsapás Nádasdy és Oláh között figyelhető meg, majd a Pázmány–Esterházy-vitában is előkelő helyet foglalt el.⁷

A nádori cikkelyek összeállítása abba a törekvésbe illeszkedett, amely a Mohács előtti legrangosabb méltóságviselőből 1526-ot követően a legfontosabb, egyben „királypótló” rendi vezetőt kívánta létrehozni. Ide kapcsolódó fontos mozzanat, hogy Nádasdy Tamás (1554–1562), illetve közel félévszázados szünet után Illésházy István (1608–1609) nádortól kezdve a nádorok egyúttal királyi helytartói kinevezést is kaptak, új törvényi előírás szerint. A következmény az lett, hogy az eredeti nádori és a leginkább a királyi végrehajtói hatalmat képviselő helytartói jogkörök mindinkább összemosódtak.⁸ Másfelől megközelítve a kérdést: a mindenkorai nádor vezető szerepe számos átfedést mutatott a királyi helytartóéval a kora újkorban. A Mohács után, a Habsburg-házi uralkodó állandó távollétében létrejövő „kora újkori típusú” helytartóság a középkorival ellentétben elveszítette a katonai és pénzügyi jogkört, viszont már egy állandó hivatalnak számított, szemben a Jagelló-kori, kizárólag a nádor személyéhez kötődő alkalmi *locumtenentiával*, illetve *vicariatussal*.⁹ A képletet nem kissé bonyolította, hogy e komoly

⁶ C. TÓTH NORBERT: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)* (Századok Könyvek), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, BTK TTI, 2020, 277, 295–296, 322–323, 331–332, 336, 255–257, 333–347. Lásd még a következő jegyzetben idézett irodalmat is.

⁷ Az 1464-ben egyesített és átnevezett bíróságot a királyi főkancellárok képviselői irányították. A érseki jogosultság tehát valós, ám közvetett volt. BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 245; C. TÓTH: Uo. 332. és az előző j.-ben idézett helyek. A főkancellárságra 1526-ban és 1527-ben mindkét királytól még külön-külön kinevezést kapott Várdai Pál. Szapolyai I. János külön nevesítette is a perszonálisságot a főkancellárság adományozásakor („*cum summo iudicatu, qui personalis presentia appellari solet*”). LACZLAVIK GYÖRGY: *Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várdai Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása* (Diss. ELTE), Budapest, 2012, 111–112 és skk.

⁸ C. TÓTH: Uo. 333skk.

⁹ C. TÓTH: Uo. a 6. j.-ben idézett helyek.

bürokratikus készségeket igénylő hivatal ellátására a középkori példákkal ellentétben nemcsak a *barones*, hanem már a *prelati* vezető személyiségei is alkalmasnak, sőt mindenki másnál alkalmasabbnak bizonyultak.

A helytartói tisztelet a nádorság 1562–1608 közötti üresedése alatt mindvégig egyháziak töltötték be. Az esztergomi érsekek (Oláh Miklós, Veranchich Antal, Fejérvölgy István, Kutassy János, Forgách Ferenc), illetve az érseki szék üresedései, 1573–1596 és 1601–1607 között más egyháziak (Radéczi István egri püspök, Draskovich György kalocsai érsek, Fejérvölgy már nyitrai püspökként is, illetve Pethe Márton kalocsai érsek) viselték a helytartóságot. Bizonyos kivételt képez Borne-missza János erdélyi püspök (1557-től a nyitrai egyházmegyét kormányozta, † 1579), aki Oláh Miklóst követően már 1568-ban helytartó lett, míg az érseki széket csak a következő évben töltötték be Veranchich-csal. Veranchich csak 1572-ben vette át a királyi *locumtenentiát* Bornemisszától. Megjegyzendő, hogy Oláh is előbb lett helytartó, közvetlenül Nádasdy Tamás halála után 1562-ben, és csupán a következő évben esztergomi érsek. A főpap-helytartók mindig különböztek az érsekséget a *sedis vacantia* alatt kormányzó adminisztrátoroktól. Telegdy Miklós, Kutassy János és Chereödy János pécsi püspökként, majd Szuhay István egri püspökként látta el a feladatot. A helytartók személye mindvégig különbözött az udvari magyar kancellároktól.¹⁰ E fontos bécsi pozíciót Liszthy János, Draskovich György, Heresinczy Péter, esztergomi adminisztrátorsága után és esztergomi érseki, királyi helytartói kinevezése között Kutassy János, helytartósága előtt Pethe Márton, legvégül 1603–1607 között Forgách Ferenc látta el.¹¹

1608 előtt tehát emberemlékezet óta egyháziak álltak a végrehajtó hatalom két központi pozíciója: az udvari magyar kancellária és a helytartóság élén. A helytartóság ráadásul a 16. század végére automatikusan egybekapcsolódott az esztergomi érsekséggel. Fejérvölgy István Oláh Miklóshoz hasonlóan már helytartóként nyerte el az érsekséget, Kutassy János és Forgách Ferenc érseki és helytartói kinevezése egyazon napon kelt, 1597. jan. 22-én, illetve 1607. júl. 4-én.¹² Ráadásul az eszter-

¹⁰ Egy rövid kivételt találunk, Draskovich György már 1585. februártól helytartó volt, de a kancellárságtól csupán 1586. szeptemberben vált meg.

¹¹ Az archontológiai adatok: SZÖGI LÁSZLÓ: *Fejezetek a magyar világi és egyházi archontológiából*, A kronológia kézikönyve (Tudománytár), Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1985, 93–117; Uő. 99–103; FAZEKAS ISTVÁN: *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között* (Akadémiai doktori értekezés), Budapest, 2018, 222. (Könyvformában megjelent: Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések, Budapest, BTK TTI, 2021.)

¹² Szögmél (Uo. 100.) vélhetően elírás a helytartóság júl. 7-ei kezdete Forgách esetében. A *Királyi Könyvek* szerint az érseki, a helytartói kinevezés és a kegyúri jogositványok átruházása egyazon napon, három különböző iratban kelt Prágában, a helytartói esküt júl. 21-én tette le. Megjegyzendő, hogy az érseki kinevezésben egyedül az érsekség kerül nevesítésre, tehát semmi más titulus (primási, fő- és titkos kancellári, főispáni) nem. Az ugyanazon nap kelt másik két irat azonban már tartalmazza ezek felsorolását. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL) Magyar Kancelláriai Levéltár (MKL), Magyar Királyi Kancellária, Libri Regii (A 57), vol. 5, fol. 810–812 (n. 294). 813–815 (n. 296). 812–813 (n. 295). 808 (n. 292). – Pázmány esetében annyi az eltérés, hogy a *collationales*

gomi érsekség és királyi helytartóság összekapcsolódása még régebbi keletű volt, hiszen Thurzó Elek országbíró követően 1542–1549 között Várady Pál volt a *locum-tenens*, majd a Martinuzzi-féle közjátékot leszámítva bekövetkezett üresedés idején Újlaki Ferenc győri püspök viselte a tisztséget 1554-ig, Nádasdy Tamás nádorrá választásáig és helytartói kinevezéséig.¹³

A Bocskai-féle vesztés vallásháborút¹⁴ követő 1608. évi országgyűlésen lemondatták Forgách Ferenc esztergomi érseket a helytartóságról, amit a hamarosan megválasztott nádor, Illésházy István kapott meg. Az imént szemrevételezett, régóta jól és pontosan ismert adatok szinopszisa azt mutatja, hogy Illésházyig csupán két, távoli példa adódott a nádorság és helytartóság együttes viselésére 1526-után: Báthory István 1528–1530 és Nádasdy Tamás 1554–1562, ráadásul az 1526-tól nádor Báthory csak Mária királynét követően kapta meg e tisztséget. Nádasdy halálát követően négy esztergomi érsek és az érseki szék üresedése idején további másik négy főpap viselte a hivatalt. A négy érsek közül kettő, Fejérvölgy és Kutassy már *locum-tenens*ként került az esztergomi főegyházmegye élére. 1562–1605 között gyakorlatilag folyamatos az érsek-, illetve püspök-helytartók sora, az új kinevezések szinte azonnal megtörténtek. Hosszabb, kétéves szünet egyedül Pethe Márton kalocsai érsek 1605. októberi halála után figyelhető meg, amit a hadi események elégségesen indokolnak. 1607 októberében viszont egyszerre került betöltésre az esztergomi érsekség és a helytartóság.

Amikor Pázmány 1629-es zsinati kompendiumában, majd még inkább az 1635. évi *Deductio*ban a hercegi ranggal felvértezve és szóbeli uralkodó elismerést nyerve az esztergomi érseket teszi meg Magyarországon a királyt követő első számú rendi méltóságnak, azokat a *de facto* viszonyokat foglalja formába erős kontroverz logikával és különféle jogalapokra hivatkozással, amelyeket bécsi egyetemistaként, majd fiatal jezsuitaként személyesen megtapasztalhatott!¹⁵ E viszonyok ráadásul éppen akkor változtak meg az egyházi rend számára kedvezőtlenül, amikor gyóntatóként és tanácsadóként Forgách Ferenc érsek mellé, a hazai rendi politika sűrűjébe került.

említi a főispánságot (és természetesen nincsen helytartói kinevezés, lévén a nádorság betöltve). MNL-OL MKL Lib. Reg. (A 57), vol. 6, fol. 579–580 (n. 293) és 581, n. 240. Vö. CVH I/13 369–374 is.

¹³ Szögi: Uo. 99.

¹⁴ A „vallásháború” fogalmának magyarországi használatról valamivel későbből kiváló elemzés: KÁRMÁN GÁBOR: *A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború*, in Pósan – Veszprém – Isaszegi (szerk.): *Vallásháborúk és felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségeken az ókortól napjainkig*, Budapest, Zrínyi, 2020, 295–323. – Úgy véljük, KÁRMÁN GÁBOR meglátásai a vallásháborús / nem vallásháborús jelleg dinamikus szemléléséről nemcsak magyar, hanem nyugat-európai összefüggésben és a korábbi évtizedek vonatkozásában is érvényesek. Amiből persze az is következik, hogy akár a schmalkaldeni, akár a hugenotta stb. háborúk vonatkozásában épp annyira beszélhetünk vallásháborúról, miként a fent emlegetett magyar – 1604–1606 közötti, illetve későbbi – események kapcsán és *vice versa*.

¹⁵ Tusor: Uo. 459–474.

Vessünk egy gyors pillantást a „végrehajtó hatalom” másik fontos tényezőjére, az udvari magyar kancellárságra is, melyet 1608-ban a protestáns rendek a helytartósággal ellentétben nem tudtak kivenni az egyháziak kezéből. Egészen különleges szerepe és jelentősége van Oláh Miklósnak, aki hét év kancellárság után tisztségét esztergomi érsekként is megtartotta 1553–1558 között, vagyis tizenöt hosszú esztendőn keresztül. Istvánffy Miklós visszaemlékezése örökítette meg a szokást, hogy amikor Oláh Bécsbe érkezett, mindig átadták neki a kancellár által kezelt királyi titkos pecsétet. Erre tehát amiatt kerülhetett valóban sor, mert rendhagyó módon Oláh maradt a kancellár. És nem amiatt, hogy az udvari magyar kancellár csupán az esztergomi érsek főkancellár helyettesítője a király mellett, s amikor az udvarba érkezik, akkor úgymond „visszaveszi” helyettesítőjétől a kancellári szerepkört.¹⁶ Utóbbi Pázmány Péter felfogása, aki Bethlen Gábor első hadjáratakor, 1619–1621 folyamán Bécsben tartózkodott, és tevékenyen részt vett a kancellária munkájában.¹⁷ Pázmány ezekből az előzményekből konstruált hagyományt és kiváltságot Esztergom érsekei számára az 1629. évi programadó zsinat aktáinak függelékében.¹⁸

Jóllehet a trienti/trentói zsinat határozatainak tényleges magyarországi átvételére már az 1611. évi nemzeti zsinaton sor került,¹⁹ az ingatag politikai helyzet, majd a sorozatos háborúk miatt az érdemi és folyamatos építkezés átfogó kibontakozását az 1629-cel induló Pázmány-féle zsinatsorozat jelzi. A trienti/trentói típusú katolicizmus felekezetiépítésével kéz a kézben jár a közjogi keretek újragondolása és kialakítása, kor szellemének megfelelően szigorúan a hagyományok és az ősi kiváltságok védelme jegyében. Miként azonban akár a főkancellár/kancellár viszonyrendszer deklarálása, vagy éppenséggel a király utáni rangelsőség igénye mutatja, tulajdonképpen a 16. század második fele *de facto* viszonyainak legalizálásáról, illetve az egyházi rend önpozicionálásáról van szó az 1608 után kialakult, pontosabban kialakuló közjogi rendszerben, amely törekvés középpontjában az esztergomi érsek áll, akinek világi jogait és kiváltságait szintén újra kellett értelmezni, mindenképp az 1608-ban fél évszázados szünet, vagyis közel két emberöltő után életre keltett nádorral szemben.²⁰ A bárminemű hiteles történeti alap nélkül a Zsigmond-korra

¹⁶ Minderre részletesebben, a főkancellári kettős pecsét 17. század eleji visszaállításával egyetemben: FAZEKAS: Uo. 63–66; a 18. században is kísérő probléma már Várady alatt zavart okozott. LACZLAVIK: Uo. 112skk; vö. # j. főkanc, Széchenyi;2öspecsét.

¹⁷ A kancelláriai levéltár előterjesztései között több fogalmazvány található az ő kezétől ebben az időszakban. MNL-OL MKL Propositiones et Opiniones (A 33), 1. cs., helyenként #ell. céd.#. Vö. azonban FAZEKAS: Uo. 99.

¹⁸ PÉTERFFY: Uo., II, 286–295.

¹⁹ 1611-es zsinatra és nemzeti zsinat jellegére további irodalommal: TUSOR PÉTER: *Zsinatok a kora újkori Magyarországon (Oláh Miklóstól Pázmány Péterig)*, in *Magyar Sion* 14(56)/1 (2020) 57–67, 61–65.

²⁰ Lippay Györgynek az 1650-es évek elejéről származó roppant tanulságos és kifejező narratívája szerint az esztergomi érsekek összes egyházi és világi rangja egyaránt Szent István-i eredetű (!),

visszavetített hercegi címigény e törekvést jelentette meg a kortársak előtt és jelképezi számunkra is.²¹

* * *

A katolikus konfesszionalizáció Pázmány-i alapvetése csupán a kezdet volt. Gondosan kiválasztott, kinevelt utódainak: Lósy Imre (1637–1642) átmeneti érseksége után a három Györgynek: Lippaynak (1642–1666), Szelephénynek (1666–1685) és Széchényinek (1685–1695) kellett az eredményeket továbbvinni és megszilárdítani. Ugyanez áll a közjogi pozíciókra és politikai befolyásra. Ráadásul itt a helyzet képlékenyebbnek számított, mint felekezeti téren. Az esztergomi érseki jogok és kiváltságok 1635. évi 24 pontos összeállítása és uralkodói szóbeli jóváhagyása, valamint Esterházy Miklós meghátrálása²² voltaképpen 16. századi tényleges alapokról induló, s a kora újkortól egészen a 19/20. századig húzódó folyamat kezdete volt, melynek jellege és súlyai a történeti kontextustól függően változtak. Érsek és nádor közjogi harca folytatódott 1635 után. Ráadásul a megszilárduló konfesszionális struktúrákkal ellentétben a konstitucionális viszonyok jóval képlékenyebb voltak. Mindennek a bemutatása azonban már egy másik tanulmány feladata.

még a főkancellári és a perszonális is: „*Volle Santo Stephano...che nel regno e nelle diete d'esso havessero il primo luogo gl'ecclesiastici, particolarmente i vescovi... dandoli anche il titolo di conte d'essi. Impetrò che l'arcivescovo di Strigonia fosse perpetuamente primate e legato nato della santa sede, aggiungendoli preminenza di suo summus et secretarius et cancellarius, et consiliarius, aggiungendoli maggior prerogativa di personalis praesentia regis. Sicché in tutti i secoli passati l'arcivescovi di Strigonia non solo hanno havuto il primo luogo in Ongheria et provincie annesse a quella corona*”. A török invázió és a protestantizmus terjedése miatt megbomlott rendszert 1552-től I. Ferdinánd restaurálta – folytatja az emlékirat –, az egyúttal királyi helytartó esztergomi érsekek elsősége kétségbevonhatatlan volt. Egész addig, amíg „egy országggyülésen... az eretnek bárók irigysége” a nádori címmel a világi hatalom élére nem állított egy főurat, aki a protestánsok és az erdélyi fejedelem támogatásával kontroverziákba kezdett az érsekek precedenciája ellenében – ad bepillantást a Pázmány-nevelt Lippay a 17. századi felsőklérus korabeli személetébe: „*Al 1552 dalla pietà di Ferdinando 1° si cominciò a promover di bel nuovo i vescovi e con essi l'arcivescovo di Strigonia, il quale si mantenne poi per molt'anni con la solita autorità di prima e con titolo di regio luogotenente... Ma l'invidia de' secoli et malignità de' baroni heretici procurò che in una dieta generale fosse stato inalzato un barone al dominio secolare con titolo palatino del regno, ch'è luogotenente perpetuo del re. Cresciuta quest'autorità secolare in Ongheria ne nacquero le controversie per la predezenza con l'arcivescovo di Strigonia, e con esse le male sodisfazioni et indi le divisioni in diverse fazioni fortificandosi sempre il palatino con l'assistenza dell'eretici, particolarmente del prncipe di Transilvania...*”. A Lippay bíboros kinevezése érdekében benyújtott emlékirat: Biblioteca Apostolica Vaticana, Chigi Lat., vol. N III 72 [*Variorum Romae 1652*], fol. 202r–205v. Kiadva: CVH I/3, 232–237, n. 18 (232–233).

²¹ A Pázmány-féle címigény megfogalmazásának történeti kontextusára részletesen: TUSOR: *Az esztergomi érsekek hercegi címének eredete*, i.m.

²² TUSOR: Uo.

A KÖTET SZERZŐI

- DR. BÖGRE ZSUZSANNA PhD, egyetemi tanár, PPKE BTK Szociológiai Intézet,
Elméleti és Történeti Szociológia Tanszék
- DR. CSEREY GYÖRGY PhD, egyetemi tanár, dékán, PPKE ITK
- DR. CSIGÓ KATALIN PhD, egyetemi docens, intézetvezető, PPKE BTK
Pszichológiai Intézet
- DR. DOMOKOS GYÖRGY PhD, egyetemi tanár, PPKE BTK Klasszikus és Újlatin
Nyelvek Intézete, Olasz Tanszék
- FEKETE-GÁL MARTINA, okleveles pszichológus, Európai Prevenció és Terápiás
Medicina Alapítvány
- DR. GÁSPÁRI ZOLTÁN PhD, egyetemi tanár, szakfelelős, PPKE ITK
- DR. LÁNCOS PETRA LEA PhD, egyetemi tanár, PPKE JÁK Európai Tanszék;
külsőséért felelős dékánhelyettes, PPKE JÁK
- DR. LIMPÁR ILDIKÓ PhD, egyetemi docens, PPKE BTK Angol–Amerikai Intézet,
Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszék
- DR. MAKARA MIHÁLY, hepatológus, belgyógyász, a trópusi betegségek szakorvosa,
főorvos, Dél-Pesti Centrumkórház
- DR. MATUSZKA BALÁZS PhD, egyetemi docens, PPKE BTK Pszichológiai Intézet,
Személyiség- és Klinikai Pszichológia Tanszék
- DR. TAKÁCS LÁSZLÓ az MTA doktora, egyetemi tanár, tanszékvezető, PPKE BTK
Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete, Klasszika-filológia Tanszék
- DR. TUSOR PÉTER az MTA doktora, egyetemi tanár, PPKE BTK Történettudományi
Intézet, Újkori Történeti Tanszék; tudományos tanácsadó, kutatócsoport-
vezető, HUN-REN–PPKE–PTE Fraknoi Vilmos Római Történeti
Kutatócsoport

Szent Edith Stein egyik levelében arról számol be, hogy megtérését követően fedezte fel, a vallásos élet nem azt jelenti, hogy elszakadunk a világtól és szemlélődő életmódot folytatunk. Sőt, még a leginkább szemlélődő életmódban sincs jogunk ahhoz, hogy elvágjuk magunkat az élettől és a világ dolgaitól. Minél mélyebben vonzódnunk Istenhez, annál inkább kell egyidejűleg mennünk a világ felé is. Ebbe a kettős mozgásba helyezi a kármelita apáca a tudományos munkát is, amelyet meglátása szerint istenszolgálatként is lehetséges gyakorolni. A tudós tényekkel foglalkozik, a tények összefüggéseinek világát vizsgálja, ám Edith Stein hozzá fűzi: *„A fontos az, hogy legyen számunkra a tények közepette egy nyugalmas sarok, ahol az ember Istennel tud társalogni, mintha egyáltalán semmi más nem létezne, és ezt naponta megtenni. [...] Végül is az ember egyszerűen pusztá eszköznek tekinti magát, különösen is a tehetségeket, amelyekkel dolgoznia kell, a mi esetünkben az értelmet, amelyet nem úgy tekintünk, hogy azt mi kezeljük, hanem úgy, hogy azt Isten használja bennünk.”* Tehát a tudományhoz használt értelmünket képesek vagyunk Istennek átadni, hogy Ő használja azt bennünk. Az emberi értelem nemcsak önállóságában, saját racionalitásában tud működni, hanem képes fontos szerepet betölteni Isten és a világ összekötésében, képes Isten világunk felé közeledésének eszközévé lenni. Ennek felfedezésére és gyakorlására invitál minden keresztény értelmiségit Edith Stein levelének részlete.

Dr. Vincze Krisztián
rektorhelyettes

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT